

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU BİLİM DALI

DİJİTAL ÇAĞDA DEMOKRASİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Doktora Tezi

ALPER IŞIK

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU BİLİM DALI

DİJİTAL ÇAĞDA DEMOKRASİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Doktora Tezi

ALPER IŞIK

Danışman: PROF. DR. BIHTERİN VURAL DİNÇKOL

İstanbul, 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

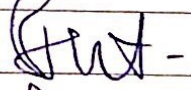

TEZ ONAY BELGESİ

KAMU HUKUKU Anabilim Dalı KAMU HUKUKU Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi ALPER İŞİK'nın DİJİTAL ÇAĞDA DEMOKRASİNİN DÖNÜŞÜMÜ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 17.10.2019 tarih ve 2019-37/19 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27/11/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. BİHTERİN DİNÇKOL	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. NİHAT BULUT	
3. Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi ARDA ATAKAN	
4. Jüri Üyesi Prof. Dr. RUKİYE AKKAYA KİA	
5. Jüri Üyesi Doç. Dr. SELMAN KARAKUL	

ÖZET

Demokrasi ortaya çıkışından bugüne dek geçen yaklaşık 2500 yıldan beri yönetim biçimi olarak tartışılan bir kavram olmuştur. Atina sitesinde uygulanmaya başlayan demokrasi, toplumsal yapılarda meydana gelen değişimler sonucunda ilk halinden büyük ölçüde farklılaşsa da kendisini günümüze kadar var etmeyi başarmıştır. Bu süreçte Atina demokrasinin sahip olduğu doğrudan nitelik, yerini temsil kavramına bırakmıştır. Yine Avrupa’da yaşanan gelişmeler sonucunda feodalitenin çözülmesi ve ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte merkeziyetçi yapı güçlenmiştir. Bu dönemde burjuva sınıfının da güçlenmiş olması, devlet otoritesinin sınırlanmasına kapı aralamıştır. Hukuk kurallarıyla sınırlı devlet otoritesi, halkın seçtiği temsilciler eliyle yönetilmesiyle birleşince de ortaya liberal demokrasi çıkmıştır.

Günümüzde ise teknolojik gelişmeler demokrasi kavramını yeniden bir değişime zorlamaktadır. Bu değişimin yönü ise tartışmalıdır. Bazılarına göre teknolojinin getirdiği dönüşüm liberal demokrasiye ulaşmak için sayısız imkanlar sunmaktayken; bazılarına göre ise teknolojik gelişmeler demokrasiyi ortadan kaldırma potansiyeline sahiptir. Çalışmamızda ilk olarak kısaca demokrasi kavramının tarihsel süreçte geçirdiği anlam değişimine değinilecektir. Ardından dijital çağ kavramının çerçevesi belirlenerek demokrasi ile dijitalleşme arasındaki bağın özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu belirlemenin ardından, dünyada ortaya çıkan başlıca dijital demokrasi araçlarının neler olduğu, hangi amaçla ortaya çıktıkları ve demokrasiye katkılarının analizi yapılacak ve konuyla ilgili uluslararası değerlendirmelere yer verilecektir.

Son bölümde ise Türkiye özelinde demokrasinin ve internetin gelişimine değinildikten sonra Türkiye’de dijital demokrasi araçlarının tespiti ve değerlendirmesi yapılacaktır. Ardından Türkiye’de dijital demokrasi alanında ileriye dönük olarak belirlenen hedeflere yer verilecektir. Son olarak ise Türkiye’deki dijitalleşme alanında uluslararası durumu belirlenecek ve Türkiye’nin bu alandaki eksikliklerine uygun düştüğü ölçüde önerilerde bulunulacaktır.

ABSTRACT

Democracy is a concept that has been discussed as a form of government for nearly 2500 years. Democracy has started to be implemented in the Athens site. In addition its meaning has changed as a result of social structures and managed to survive until today. In this process, Athens' direct democracy has been replaced by the concept of representation. As a result of developments in Europe, the centralist structure strengthened with the dissolution of feudality and nation-states emerged. The strengthening of bourgeois in this period opened the door to the limitation of state authority. Liberal democracy emerged when state authority was limited by the rule of law combined with an administration of representatives of the people.

Today, technological developments force the concept of democracy for changing again. The direction of this change is controversial. Some people believe that transformation of technology offers numerous opportunities to achieve ideal democracy. Others agree that technological developments have the potential to eliminate democracy. In our study, first of all, the concept change of democracy in the historical process will be examined. Then, the possible effects of digitalization on democracy will be explained. Also, an analysis of digital democracy tools in the world will be presented with international evaluations.

The last chapter briefly referred to the development of democracy and internet in Turkey. After that an analysis of the legal concept and digital democracy tools will be examined in Turkey. Then, prospective goals of the country in digital democracy clarified. Finally, the international situation in the area of digitalisation in Turkey will be examined and it will made recommendations on deficiencies of the country.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR CETVELİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİNİN GELİŞİMİ VE DİJİTAL ÇAĞ

I. Demokrasinin Antik Kökeni.....	4
A. Atina Sitesinde Demokrasi Kavramı.....	4
B. Atina Demokrasisinin Kurumları.....	7
C. Atina Demokrasisinin Özellikleri	9
II. Demokrasinin Yeniden Doğuşu	14
A. Modernizm Sürecinde Demokrasinin Yeniden Doğuşuna Katkı	
Sağlayan Kuram ve Düşünceler	14
1. Toplum Sözleşmesi Kuramı	14
2. Siyasal Liberalizm.....	19
3. Sekülerleşme Düşüncesi	21
4. İnsan Hakları Kuramı	25
B. Liberal Demokrasi ve Unsurları	28
1. Liberal Demokrasi Kavramı.....	28
2. Unsurları.....	32
a. Temsil	32
b. Kuvvetler Ayrılığı	35
c. Sınırlı ve Denetlenebilir Bir İktidar	39
d. Çoğulculuk	40
e. Eşitlik	42

f. Kamuoyu.....	43
g. Devlet Yönetimi ile Sınırlı Olmama	45
3. Liberal Demokrasinin Eleştirileri.....	47
a. Sosyal Demokrasi.....	47
b. Müzakereci Demokrasi	48
c. Oydaşmacı Demokrasi	50
d. Katılımcı Demokrasi	51
C. Demokrasiye Farklı Bir Bakış Açısı Olarak Marksist Demokrasi.....	53
III. Dijital Çağ ve Dijital Demokrasi.....	55
A. Dijital Çağ ve İnternet Kavramları	55
1. Dijital Çağ Kavramı	55
2. İnternet Kavramı	57
B. Dijital Çağın Potansiyeli	63
1. Yapay Zeka	63
a. Yapay Zeka Kavramı	63
b. Yapay Zeka ve Etkileri	64
c. Yapay Zeka ve Hukuk İlişkisi.....	65
2. Eşyaların İnterneti (Internet of Things).....	71
3. Büyük Veri (Big Data)	73
4. Blokzincir (Blockchain).....	77
C. Dijitalleşmenin Demokrasiye Olası Etkileri	80
1. Dijitalleşmenin Pozitif Yanları	80
2. Dijitalleşmenin Negatif Yanları	82
a. Teknoloji Şirketlerinin Hakimiyeti	82
b. Devletin Bilgi Tekeli.....	83
c. Dezenformasyon ve Kanaatleri Etkileme.....	84
d. Siber Savaşlar.....	85
e. İnternetin Toplumsal Eşitsizliği Artırması	85
D. İnternet İçin Devlet Politikaları	86

1. İnternet ve Devlet.....	86
2. İnternet İçin Negatif Yükümlülükler.....	88
3. İnternet İçin Pozitif Yükümlülükler	90
E. Dijital Demokrasi	92
1. Demokrasi Türleri ile Teknoloji İlişkisi.....	95
2. Temsili Demokrasi ve Doğrudan Demokrasi Karşısında Dijital Demokrasi	97
3. Çoğunluk Baskısına Karşı Dijital Denetim.....	101
4. Temel Haklar ve Dijital Demokrasi	102

İKİNCİ BÖLÜM

DİJİTAL DEMOKRASİNİN UYGULANMASI

I. Dijital Demokrasinin Gerçekleşme Araçları.....	109
A. Siyasal Katılım Alanında Dijital Demokrasi Araçları.....	109
1. İnternet Üzerinden Siyasal Katılımın Boyutları.....	111
a. İnternet Üzerinden Tek Taraflı Bilgilenme	112
b. İnternet Üzerinden Talep İletme	113
2. E-Oy ve Seçim Uygulamaları	116
a. E-Oy Kavramı	116
b. Dünyada E-Oy Örnekleri	123
aa. Estonya	123
bb. İsviçre.....	127
cc. Amerika Birleşik Devletleri	131
dd. Diğer Örnekler	133
c. E-Oy ile İlgili Genel Değerlendirme.....	137
d. Dijital Yollarla Seçim Güvenliği (Sierra Leone Örneği)	139
3. Siyasal Örgütlenme Bağlamında Sosyal Medya ve E-Siyasi Partiler... 140	
a. Sosyal Medya ve Siyasal Örgütlenme İlişkisi.....	140
aa. Sosyal Medyada Siyasal Örgütlenme	140
bb. Sosyal Medya ve Sürekli Demokrasi	142

cc. Sosyal Medyanın Etkileri	143
b. E- Siyasi Partiler	146
aa. E-Siyasi Parti Kavramı	146
bb. E-Siyasi Parti Örnekleri	147
aaa. Pirate Party (Korsan Parti) ve Akışkan Demokrasi	147
bbb. Democracia en Red (Arjantin)	151
ccc. Italia a 5 Stelle (İtalya).....	152
ddd. Podemos Hareketi (İspanya).....	152
eee. İnterneti Dış İletişimde Kullanan Geleneksel Partiler	153
B. Devlet-Yurttaş İlişisini Güçlendiren Dijital Demokrasi Araçları....	155
1. Kamu Hizmetlerinin Elektronik Ortamda Sunulması (E-Devlet Hizmetleri)	155
a. Amerika Birleşik Devletleri	159
b. Birleşik Krallık.....	162
c. Fransa	163
d. Danimarka	171
e. Estonya	173
2. Dijital Yurttaşlık	175
3. Dijital Yerleşim: E-Residency ve ID-Card Uygulamaları (Estonya Örneği)	176
II. Dijital Demokrasi Altyapısını Ölçen Endeksler	182
A. Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler	183
1. BM E-Devlet Gelişim Endeksi (E-Government Development Index) .	183
2. Online Servis Endeksi (Online Service Index)	184
3. Yerel Online Servis Endeksi (Local Online Service Index-LOSI).....	185
4. BM E-Katılım Endeksi (E-Participation Index).....	187
5. AB E-Devlet Eylem Planı 2016-2020 ve eGovernment Kıyaslama Raporu	188
B. Özel Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler	190

1. World Economic Forum (Networked Readiness Index).....	190
2. Waseda Üniversitesi Dijital Devlet Endeksi.....	192
3. Bilgi İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi (ICT Development Index).....	193
4. Dijital Evrim Endeksi.....	194

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİJİTAL DEMOKRASİ VE TÜRKİYE

I. Türkiye’de Dijital Demokrasi Araçları.....	196
A. Türkiye’de Demokrasi ve İnternetin Gelişimi.....	196
1. Türkiye’de Demokrasinin Gelişimi	196
2. Türkiye’de İnternetin Gelişimi.....	201
B. Siyasal Katılım Alanında Dijital Demokrasi Araçları	203
1. Türkiye’de Dijitalleşme Öncesi Siyasal Katılım	204
2. İnternet Üzerinden Siyasal Katılım.....	207
a. Türkiye’de İnternet Üzerinden Tek Taraflı Bilgilenme	207
b. Türkiye’de İnternet Üzerinden Talep İletme.....	209
aa. CİMER	209
bb. Kamu Denetçiliği (Ombudsman) Başvuruları	210
cc. Bilgi Edinme Başvuruları ve Dilekçe Hakkı	212
3. E-Oy ve Seçim	215
4. Siyasal Örgütlenme Bağlamında Sosyal Medya ve E-Siyasi Partiler... 217	
a. Sosyal Medya	217
b. E-Siyasi Parti.....	219
5. Türkiye’de Dijital Demokrasi ve Kamuoyu Araştırmaları	219
C. Devlet-Yurttaş İlişisini Güçlendiren Dijital Demokrasi Araçları ...	221
1. E-Devlet	221
2. E-Yargı-UYAP.....	224
D. Dijital Dünyada Bireyin Korunmasına Yönelik Düzenlemeler	226
1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı.....	226

2. Bilişim Alanında Suçlar	228
II. Türkiye'nin Dijital Demokrasi Altyapısını Ölçen Endekslerdeki Konumu	232
A. Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler	232
B. Özel Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler	234
III. Türkiye'nin Dijital Demokrasi Hedefleri ve Öneriler	235
A. Türkiye'nin Dijital Demokrasi Hedefleri.....	235
1. 2019 Öncesi Türkiye'de Dijital Demokrasi Hedefleri	236
a. 2016-2019 Ulusal E-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı	236
b. 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi	245
2. 2019 Sonrası Türkiye'de Dijital Demokrasi Hedeflerini Belirleyen Kurum: Dijital Dönüşüm Ofisi	250
B. Dijital Demokrasi Alanında Türkiye'nin Eksikleri ve Öneriler	259
SONUÇ	261
KAYNAKÇA	267

KISALTMALAR CETVELİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AI	Artificial Intelligence
ARPA	Advanced Research Projects Agency
BEDK	Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu
BİMER	Başbakanlık İletişim Merkezi
Bknz.	Bakınız.
BM	Birleşmiş Milletler
BTK	Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu
CİMER	Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DRE	Direct Recording Electronic Voting Machines
EARN	European Academic and Research Network
EGDI	E-Government Development Index
EPI	E-Participation Index
GDPR	General Data Protection Regulation

HCI	Human Capital Index
ICTDI	Information Communication Technology Development Index
IoT	Internet of Things
ITU	International Telecommunication Union
KVKK	Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
LOSI	Local Online Service Index
M. Ö.	Milattan Önce
M. S.	Milattan Sonra
MIT	Massachusetts Institut of Technology
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NCG	National Coordination Group
NRI	Networked Readiness Index
NSF	National Science Foundation
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OECD	The Organisation for Economic Co-operation and Development
OSI	Online Service Index
SERVE	Secure Electronic Registration and Voting Experiment
STK	Sivil Toplum Kuruluşları

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TII	Telecommunication Infrastructure Index
TUENA	Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırmalar Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜVEKA	Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı
UYAP	Ulusal Yargı Ağı Projesi
WEF	World Economic Forum
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
YSK	Yüksek Seçim Kurulu

GİRİŞ

Demokrasi kelimesi yaklaşık 2500 yıldır yönetim sistemleri içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen demokrasi, tek kişinin ya da ayrıcalıklı bir grubun yönetimiyle kıyaslandığında büyük bir haklılık payına sahip olmaktadır. Kuşkusuz demokrasi, ortaya çıkışından itibaren kesintisiz bir biçimde uygulanmamıştır. Atina sitesinde doğrudan demokrasi uygulanmaktayken bile Atina'ya komşu sitelerde son derece baskıcı rejimlere rastlanmaktadır. Kaldı ki Atina demokrasisi de yönetme hakkını küçük bir azınlığa ve sadece erkeklere bahsetmiş bir demokrasidir. Atina demokrasisinin çöküşünün ardından ise demokrasi uzun bir süre tarih sahnesinde hak ettiği yere erişememiştir. Nihayet Avrupa'da feodal yapıların çözülerek ticaretle uğraşan burjuva sınıfının ve ulus-devletlerin ortaya çıkması, demokrasiyi tarih sahnesine geri döndürmüştür. Ancak demokrasi bu sefer Atina sitesinden uygulandığından daha farklı biçime bürünmüştür. Özellikle ulus-devletlerin sahip oldukları geniş topraklar ve nüfus, doğrudan demokrasi uygulamasının önünde güçlü bir engel olarak durmaktadır. Bu yüzden halkın yönetme hakkını temsilcileri yoluyla kullanması gündeme gelmiştir. Ayrıca bu dönemde devletlerin sahip oldukları sınırsız yetkiler de burjuva sınıfının serbest ticaret yapma arzusuyla çatıştığı ölçüde sınırlanmak durumunda kalmıştır. Kilisenin de güçlenen ulus-devletler karşısında etkisinin azalması ile siyasal iktidar, sınırlı, temsili ve seküler bir karakter kazanmıştır. Bu gelişmelerin bir devamı olarak da günümüz demokrasileri yurttaşlar arasında eşitliği, serbest tartışmayı ve azınlıkların haklarını da koruyan çoğulcu hukuk düzenleri inşa etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla günümüz demokrasileri, son derece sınırlı bir iktidar alanını belirli kurallar dahilinde kullanmaktadır. Bu durum ortaya birden çok demokrasi tipini çıkartmıştır. Ancak bütün demokrasi tipleri yukarıda belirtilen ortak özellikleri taşımak durumundadır. Tezin ilk bölümü demokrasinin genel gelişim çizgisini ele almaktadır. Bölümün devamında ise dijital çağ ve dijital demokrasi kavramları ele alınacaktır. 21. Yüzyıl kimilerince bilgi iletişim ya da dijital çağ olarak adlandırılmaktadır. Özellikle ekonomik faaliyetlerle başlayan ve dijital forma geçen birçok ürün, insanların günlük hayatlarında kayda değer değişimler getirmiştir. İnternetin ayrı bir fenomen olarak yaygınlaşması başta olmak

üzere, yapay zeka, büyük veri, blokzincir, eşyaların interneti gibi kavramlar, hayatımızda her geçen gün daha fazla yer kaplamaktadır. Bu gelişmelerin kuşkusuz yönetim biçimlerine de etkisi olacaktır. Günümüz dünyasında en yaygın yönetim biçimi olan demokrasiler de bu değişimden etkilenmektedir. Bu değişimin yönünün ne olacağı konusunda çeşitli varsayımlar yürütmek mümkündür. Özellikle iletişimin kolaylaşmasından dolayı demokrasinin tekrar doğrudan demokrasi olarak uygulanabileceği ihtimali akla gelmektedir. Bununla birlikte, artan dijital imkanların bir siyasi denetim aracına dönüşmesi ihtimali de gündeme gelmektedir. Olumsuz bir senaryo olarak ise demokrasinin ve temel hakların tehlikede olup olmadığı sorusu düşünmeye değer bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki tartışmalarla sonlanan ilk bölümün ardından, ikinci bölüm dijital demokrasi araçlarına odaklanmaktadır. Kuşkusuz dijital dünyanın getirilerini keskin bir şekilde iyi ya da kötü olarak nitelemek mümkün değildir. Bunun yerine şimdiye kadar dijital dünyanın demokrasi için sunduğu imkan ve seçeneklerin bir dökümünü yapmak tezin ana hedefi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla dünya üzerinde öne çıkan dijital demokrasi araçlarına değinerek, bu araçların hangi amaca hizmet ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda uygulanmasıyla ilgili tartışmalar olan e-oy konusu da ayrı bir başlık altında dünyadan çeşitli örneklerle incelenecektir. Devamında ise sosyal medya araçlarının siyasal örgütlenme ve toplumsal hareketler üzerinde etkisine ilişkin tespitler yapılarak, siyasi partilerin de bu bağlamda geçirdiği dönüşümden ve yeni ortaya çıkmaya başlayan e-siyasi parti olgusundan söz edilecektir. Dijitalleşmeyle birlikte değişen kamu hizmeti ise devlet-yurttaş ilişkisini güçlendiren bir dijital demokrasi aracı olarak inceleme konusu yapılacaktır. Bu bağlamda özellikle farklı örneklerle e-devlet hizmetlerine değinilecektir. Ayrıca Estonya’da öne çıkan dijital yurttaşlık ve dijital yerleşim kavramları, öncü örnekler olması bakımından bu başlık altında inceleme konusu yapılacaktır. Sağlıklı bir kıyaslama yapabilmek açısından ise dünya üzerinde birtakım uluslararası ya da özel kuruluşlar tarafından oluşturulan ve dijital demokrasi düzeyine ilişkin fikir verdiğini düşündüğümüz endekslerin kriterleri ve amaçları kısaca açıklanacaktır.

Tezin son bölümü ise Türkiye'ye ayrılmıştır. Bu bölümde önce, Türkiye ve Osmanlı Devleti'nde demokrasinin tarihsel gelişimine kısaca değinilecektir. Daha sonrasında ise Türkiye'de internetin ortaya çıkışına değinilecek ve bu sürecin sonunda Türkiye'de siyasal katılımın gelişimine yer verilecektir. Bu başlığı takiben Türkiye'de öne çıkan dijital demokrasi araçlarının kısa bir dökümü ve değerlendirmesi yapılacaktır. Bu bağlamda öne çıkan e-devlet, *UYAP*, *BİMER-CİMER* gibi uygulamalar ayrı başlıklar altında açıklanacaktır. E-oy, e-siyasi partiler, sosyal medya ve kamuoyu araştırmalarına ilişkin açıklamalara da yer verilecek bu kısmın ardından, Türkiye'nin dijital alanda bireyleri korumaya yönelik hayata geçirdiği düzenlemelerden bahsedilecektir. Sonrasında dijital demokrasi düzeyine ilişkin fikir verdiğini düşündüğümüz endekslerde Türkiye'nin sahip olduğu konumlardan ve dünya üzerindeki genel görünümünden yola çıkarak dijital demokrasi alanında Türkiye'nin eksikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümün ardından Türkiye'nin demokrasi alanındaki hedeflerini ortaya koyan eylem planları ve strateji belgelerine değinilecektir ve bu konuda yetkili kılınan *Dijital Dönüşüm Ofisi*'nin görevlerinden bahsedilecektir. Son olarak bu bağlamda, Türkiye'de dijital demokrasinin geleceğine ilişkin bir tahmin ve öngörude bulunmaya çalışılacak ve konuyla ilgili eksik noktalar belirlenerek yapıcı önerilere yer verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİNİN GELİŞİMİ VE DİJİTAL ÇAĞ

I. Demokrasinin Antik Kökeni

A. Atina Sitesinde Demokrasi Kavramı

Demokrasi terimi, Yunanca “*Demos*” ve “*Kratos*” sözcüklerinin birleşiminden meydana gelir ve “*halkın iktidarı*” anlamını taşır¹. Demokrasi kelimesine ilk olarak Herodot’un Tarih eserinde kanun önünde eşitlik ile ilgili olarak kullanılmıştır². “*Demos*” kelimesinin mülksüz sınıfları, “*Kratos*” kelimesinin de aşırı güç kullanımı ifade ettiğini, bu yüzden demokrasinin aslında mülksüz sınıfın aşırı güç kullanımını ifade eden ve üst sınıf tarafından üretilen ayrı bir terim olarak çatışmaya işaret ettiği de iddia edilmektedir³. Demokrasi, Antik Yunan’da Atina sitesinde ortaya çıkmasından itibaren sürekli bir gelişim göstermiş ve günümüzde dünya üzerinde her kıtaya ve insanlığın önemli bir bölümüne uzanmıştır⁴. Öyle ki demokrasi diğer yönetim biçimleri arasında bir yönetim biçimi olmaktan ziyade her yönetim biçiminin temeli haline gelmiştir⁵.

¹ Mehmet AKAD/Bihterin VURAL DİNÇKOL/Nihat BULUT, *Genel Kamu Hukuku*, 15. Basım, Der Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 10; Roger SCRUTON, *A Dictionary of Political Thought*, Pan Books, London, 1983, s. 116; Ateş USLU, *Demokrasi*, içinde, *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler*, Yay. Haz: Gökhan ATILGAN/E. Attila AYTEKİN, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 123; Menderes ÇINAR, *Demokrasi*, içinde, *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, Ed: Yüksel TAŞKIN, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 207; Bernard CRICK, *Democracy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 11; Edna BOHLMAN/Herbert BOHLMAN, *Problems of Democracy; The United States in a Changing World*, Holt Rinehart and Winston Inc., New York, 1964, s. 3.

² Giovanni SARTORI, *Demokrasi Kuramı*, Çev: Deniz BAYKAL, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, s. 161.

³ Luciano CANFORA, *Democracy in Europe: A History of an Ideology*, Tr: Simon JONES, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, s. 22.

⁴ Robert A. DAHL, *Demokrasi Üstüne*, 1. Baskı, Çev: Betül KADIOĞLU, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2001, s. 7.

⁵ *Dictionnaire de philosophie politique*, Troisième édition complétée, Sous la direction de: Philippe RAYNAUD/Stéphane RIALS, Presses Universitaire de France, Paris, 2012, s. 149.

Demokrasi bir yönetim biçimi olarak, devlet kavramından önceye de dayandırılabilir. Devletli-devletsiz toplumlar arasında önemli bir fark olarak, yasanın niteliği de önem taşır. Yasanın dünyevi nitelikte olduğu toplumlar devletli; yasanın dünyevi olmadığı toplumlar devletsiz toplumlar olarak görülebilir⁶. Devletli topluma geçilmeyen dönemlerde hüküm süren ilkel ya da devletsiz yönetim biçimlerinde kabile üyelerinin eşitliği ya da her üyenin karar alma sürecine katılması gibi durumlar gözlenebilir. Böylelikle devletsiz toplumların devletli toplumdan bir farkı da yöneten-yönetilen ayrımının mevcut bulunmaması, bir başka deyişle siyasal iktidarın tüm topluma yayılması olarak karşımıza çıkar⁷.

Antik Yunan'da ise siyasal iktidar *Polis* adı verilen site devletleri şeklinde ortaya çıkmıştır. İlk olarak her biri kendine özgü tanrılara sahip olan ailelerden oluşan *Phratie*'ler mevcuttur. Zamanla *Phratie*'ler birleşerek *Tribut* adı verilen toplulukları oluşturmuştur. *Tributler* de bir araya gelerek site devletlerine kaynaklık etmiştir. Bir görüşe göre *Tributlerin* ve onların ardından sitelerin meydana gelmesinde etkili olan en önemli unsur, bir görüşe göre, din olmuştur⁸. Bu yüzden polis dini bir nitelik arz etmiş ve siyasal topluluk ile dini topluluk arasında fark kalmamıştır. Bu durum devlet otoritesini de güçlendiren bir unsur olarak ortaya çıkmıştır.

Demokratik unsurların önem taşıdığı siyasal sistemlerden en önemlisi Antik Yunan coğrafyasındaki site devletlerinden biri olan Atina sitesidir. Demokrasi, M. Ö. 6 ve 4. Yüzyıllarda belirgin bir biçimde Atina sitesinde olgunlaşmıştır⁹. Atina sitesi, düşünsel olarak yeni ufuklar açmıştır. Özellikle Atina'nın kışkırttığı Yunan literatürü, 18

⁶ Cemal Bali AKAL, “Devlet, Yasa, Hakimiyet”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cumhuriyet'in 75. Yılı Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999, s. 23.

⁷ Oktay UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014, s. 9.

⁸ Muvaffak AKBAY, *Umumi Amme Hukuku Dersleri 1. Cilt*, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, s. 72.

⁹ Leslie LIPSON, *Demokratik Uygarlık*, 1. Baskı, Çev: Haldun GÜLALP/Türker ALKAN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 15.

ve 19. Yüzyıllarda modern demokrasinin gelişmesini sağladığı için önem taşımaktadır¹⁰. Kuşkusuz Atina sitesiyle aynı dönemde yer alan başka site devletleri de mevcuttur. Bu site devletlerinden Argos ve Syracuse'da demokrasi benzeri bir yönetime rastlanmaktadır¹¹. Ancak demokrasi bu site devletlerinin hiçbirinde, Atina sitesinde olduğu kadar içselleştirilmemiştir. Atina dışındaki Antik Yunan sitelerinin çoğunluğu bir tiran ya da oligark tarafından yönetilmektedir¹². Örneğin Sparta sitesi, günümüzde totaliter olarak adlandırılabilir bir yönetime sahiptir.

Antik Yunan siteleri birbirinden ayrı site yönetimleri şeklinde örgütlenmiştir. Söz konusu site devletleri içerisinde demokrasiyi bir yönetim biçimi olarak başarıyla uygulayan en önemli örnek ise Atina site devleti olmuştur. Atina sitesi, M. Ö. 8. Yüzyıla kadar krallıkla yönetilmiştir. Bu tarihten sonra soylular, tefecilik marifetiyle küçük çiftçilerin topraklarını ele geçirmiş ve büyük bir ekonomik güç haline gelmiştir. Bu şekilde güçlenen soylular krallığın yerini almıştır. Bir süre, hukuk kurallarının yazılı hale gelmesine engel olan soylular bu yolla keyfi ve baskıcı bir yönetim sergilemiştir. Bu süreçte yoksul halkın desteğini alan Kylon, M. Ö. 632 yılında, bir darbe girişiminde bulunmuş ve bu girişim soylular tarafından güçlkle önlenmiştir¹³. Yönetimden memnun olmayan tüccar ve zanaatkarlardan çekinen soylular bu duruma çözüm olarak örf ve adetleri yazılı hale getirmiştir. Soylu Drakon'dan dolayı *Drakon Yasaları* adıyla anılan bu yasalar, sert tabiatından dolayı sorunlara bir çözüm olmamış ve soylularla tüccarlar arasındaki gerilimi daha da artırmıştır¹⁴.

Tiranlık çağının sona ermesinden sonra *Solon Yasaları* olarak bilinen yasalarla büyük reformlar gerçekleştirilmiştir. *Solon Yasaları*; şiddetli cezalar içeren *Drakon*

¹⁰ **Moses I. FINLEY**, *Antik ve Modern Demokrasi*, Ayraç Yayınevi, Çev: **Deniz TÜRKER**, Ankara, 2003, s. 24.

¹¹ **Eric W. ROBINSON (Ed.)**, *Ancient Greek Democracy: Readings and Sources*, Blackwell Publishing, 2004, s. 2.

¹² **Philippe BRAUD**, *Science Politique: 1. La Démocratie*, Éditions du Seuil, Paris, 1997, s. 17.

¹³ **Mehmet Ali AĞAOĞULLARI**, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 27.

¹⁴ **UYGUN**, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 15.

Yasaları'nın yerini alan, daha ılımlı ve insani yasalar olarak görülmektedir¹⁵. Bunlardan en önemlileri borç köleliğinin ortadan kaldırılması, vergi dilimlemesi ve buna bağlı olan siyasal hakların yeniden düzenlenmesidir¹⁶. Aslında Atina sitesi de diğer Antik Yunan siteleri gibi dönem dönem tiranlıkla yönetilmiştir. Ancak Atina sitesi *Drakon* ve *Solon Yasaları* ile gerçekleştirdiği demokratik reformlar sayesinde diğer Antik Yunan sitelerinden farklılaşmaktadır¹⁷.

B. Atina Demokrasinin Kurumları

Atina site devleti, toplum olarak sınıflı bir yapıya sahiptir. Toplumda yer alan sınıflar; köleler, metekler ve yurttaşlar olarak ayrılır¹⁸. Köleler, hiçbir hak ve özgürlüğe sahip olmayan bir gruptur. Metekler, siteye yerleşen yabancılardır. Özgürdürler ama siyasi hakları yoktur¹⁹. Yurttaşlar ise, özgürdür ve sitenin yönetiminde doğrudan söz sahibidir. Yurttaşlık, Atinalı ana babadan özgür olarak doğanlara tanınan bir imtiyazdır. Zengin olsalar bile Atinalı ana babadan doğmayan metekler ve köleler yurttaş olarak sayılmamıştır²⁰. Siteler, aynı zamanda birer dini birimdir. Siteleri koruduğuna inanılan ve yol gösterici olduğu düşünülen tanrılar vardır. Site, insanlar üzerindeki gücünü bu şekilde sağlamlaştırmıştır²¹.

¹⁵ **Sadri Maksudi ARSAL**, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944, s. 94.

¹⁶ **Ayhan YALÇINKAYA**, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, Ed: **Mehmet Ali AĞAOĞULLARI**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 37.

¹⁷ **Mario TURCHETTI**, *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*, Presses Universitaires de France, Paris, 2001, s. 40.

¹⁸ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 9.

¹⁹ **Bihterin DİNÇKOL**, "Atina Demokrasinden Roma Cumhuriyetine – "Demos"tan "Populus Romanus"a", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi – Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bülent Tahiroğlu'na Armağan, Cilt: 23, Sayı: 3, 2017, s. 753.

²⁰ **Alaeddin ŞENEL**, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 117.

²¹ **Ayferi GÖZE**, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 11. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 1.

Atina demokrasisinde yasama işlevini, *Ekklesia*²² adı verilen bir kurum yürütür. Bu kurumda insanlar serbestçe görüş ve isteklerini açıklar. Ancak burada insanlardan kasıt sadece yurttaş statüsüne sahip olanlardır²³. *Ekklesia*, temsili bir kurum değildir. Dolayısıyla yurttaşlar bu kurumda yasama faaliyetine bizzat katılır. *Ekklesia*'da kanıtlara dayalı söylevler üstün yetkiye sahiptir²⁴.

Atina demokrasisinde yürütme işlevini, üye sayısı beş yüz kişiyi bulan, *Beş Yüzler Konseyi* yerine getirmektedir. Konsey, Atina'yı oluşturan on kabile ve yüz otuz dokuz yerel birimi temsil etmektedir. Her kabileden kurayla belirlenen elli kişi, bir yıllık bir süre için Konsey üyeliği yapmaktadır. Konsey içinden kurayla belirlenen bir kişi ise yirmi dört saat süreyle devlet başkanlığı görevini yürütmektedir²⁵.

Yargı konusunda ise karşımıza iki ayrı organ çıkmaktadır. İlki *Areopagus* adı verilen ve aristokratlardan kurulu bir yüksek mahkemedir. Devletin temel yasa ve kurumlarını korumakla görevli bu yüksek mahkemeye, Solon Reformları'nda da dokunulmamıştır²⁶. Bir diğer yargı organı olan *Heliaia* ise halk mahkemesidir. Bu mahkemede ise yargılama faaliyetleri, bizzat yurttaşlar tarafından yürütülmektedir. Mahkemeler, yüzlerce üyeden oluşan halk jürileridir²⁷. *Heliaia*'ya, otuz yaşına ulaşan her Atina yurttaşı seçilebilmektedir. Kalabalık yargıç jürileri halinde toplanan bu mahkemeler genel olarak hukuk davalarına bakmaktadır. Bu mahkemeler kararlarında soylulara karşı halkın tarafını tutarak Atina siyasal hayatında önemli bir rol oynamaktadır²⁸.

²² *Ekklesia* kelimesi günümüzde *Kilise* kelimesine de etimolojik açıdan kaynaklık etmekte ve kurultay, meclis anlamlarına gelmektedir.

<https://nisanyansozluk.com/?k=kilise#> Erişim Tarihi: 29.05.2019.

²³ **Jean GAUDEMET**, *Les Institutions de l'Antiquité*, 7e édition, Montchrestien, Paris, 2002, s. 75.

²⁴ **Jacqueline RUSS**, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, 3. Baskı, Çev: **Özcan DOĞAN**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014, s. 35.

²⁵ **Oktay UYGUN**, *Devlet Teorisi*, 1. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014, s. 81.

²⁶ **ŞENEL**, *Eski Yunanda...*, s. 117.

²⁷ **UYGUN**, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 30.

²⁸ **ŞENEL**, *Eski Yunanda...*, s. 118.

C. Atina Demokrasisinin Özellikleri

Atina sitesinde uygulanan demokrasi bir halk yönetimi olarak karşımıza çıkar. Yurttaşlar site yönetimine doğrudan katılır. Bununla birlikte *Agora* adı verilen meydana tartışmalara katılma, hakimleri seçme ve her kararı oylama gibi haklara sahiptirler²⁹. Yurttaşlar agorada ayda ortalama üç ya da dört gün toplanmaktadır³⁰. Dolayısıyla günümüzde temsili nitelik arz eden demokrasi kavramı, Atina sitesinde, yurttaşların devleti doğrudan yönettiği bir sisteme işaret eder. Atina sitesinde doğrudan demokrasinin benimsenebilmesinin en önemli sebeplerinden biri, küçük ölçekli bir şehir devleti olmasında yatar. Küçük ölçekli bir şehir devletinde temsilcilere ihtiyaç duyulmaz. Herkes birbiriyle etkileşim içindedir. Bu durumdan dolayı da ortaya çıkan sorunlar ise ideolojik veya sınıfsal temelli olmaktan çok, gündelik hayata ilişkindir. Ayrıca herkesin birbiriyle etkileşim içinde olmasından dolayı, Atina'daki doğrudan demokrasi uygulaması, azınlığın da haklarını gözetken kararlar alınmasını sağlamaktadır³¹.

Bu durumun bir sonucu olarak devlet denilen aygıt, yurttaşların üzerinde olan bir kavram olarak değil, bizzat yurttaşlardan oluşan bir kavram olarak anlaşılmıştır. Yurttaşlar, devlete karşı özgür kalmaya veya devletten ayrı bir yurttaş kimliğine ihtiyaç duymaz. Bütün yurttaşlar devletin yöneteni konumundadır. Ancak burada aynı zamanda bir ödevden de söz edilmektedir. Çünkü *Solon Yasaları*'nda ifade edildiğine göre, kamu görevine katılmayan yurttaş cezalandırılmalıdır. Kuşkusuz bu durum günümüz demokrasileri için anlaşılması güç bir durumdur³².

Atina'da yurttaşlık kavramı da günümüzden daha farklı bir anlama sahiptir. Günümüzde yurttaşlık deyince yalnızca seçimlerde oy kullanan ve temel hakların öznesi

²⁹ Pierre ESPLUGAS/Christophe EUZET/Stephane MOUTON/Jacques VIGUIER, *Droit Constitutionnel*, 4e Édition, Ellipses Édition, Paris, 2008, s. 124.

³⁰ BRAUD, s. 17.

³¹ UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 49.

³² Pierre VIDAL-NAQUET/Jean-Pierre VERNANT/Jean-Paul BRISSON/Élisabeth BRISSON, *Démocratie citoyenneté et héritage gréco-romain*, Deuxième édition, Editions Liris, Paris, 2004, s. 15.

olan bir kavram anlaşılır. Oysa Atina'da yurttaş kavramının ayırıcı özelliği, kamusal işlere katılımda yatar. Yurttaşlar için sitenin çıkarı, kendi kişisel çıkarlarından daha önemlidir. Sitenin yurttaşlardan talep ettiği en önemli şey ise sitenin yönetim işlerine katılmaktır. Atina'daki yurttaşlık sisteminin işleyişini anlamak için, Aristoteles'in *Atinalıların Devleti* isimli eserini incelemek gerekmektedir. Aristoteles'e göre, *Solon Yasaları* yurttaşları kendi içinde sınıflara ayırmıştır. Bu sınıflar servetlerine göre; büyük çiftlik sahipleri (*beş yüz medimnoslular*), atlılar, çiftçiler (*zeugitesler*) ve yarıcılar (*thetesler*) olarak adlandırılırlar³³. Dolayısıyla, sadece yurttaş olmak Atina'da yönetime katılmanın ilk basamağıdır ama sistem içerisinde etkili bir konuma sahip olanlar yurttaşlar arasında üst sınıfta olanlardır. Bununla birlikte yaşa göre de bir sınıflandırma mevcuttur. Yurttaş ailelerin 18-20 yaş arasındaki gençleri askeri eğitimden geçerek askeri hizmete alınmaktadır. 20-30 yaş arasındaki genç erkekler, yurttaş haklarına kısmen sahiptir ve Meclis toplantılarına katılabilir ama görev alamazlar. 30 yaşına gelen bir yurttaş ise artık mahkemelerde jüri hizmeti için uygun bir konuma gelmiş olur³⁴.

Demokrasinin ortaya çıktığı yer olarak gördüğümüz Atina, aslında köleliğin hüküm sürdüğü bir toplumdur. Köleliğin olduğu yerde demokrasinin nasıl var olacağı tartışmaya açıktır. Bu durum Atina demokrasisinin bir azınlık demokrasisi olması sonucunu doğurmaktadır. Siyasal haklar toplumun azınlığının sahip olduğu yurttaşlık statüsüne bağlıdır ve statüler arası geçiş mümkün değildir. Kelime anlamı olarak çoğunluk yönetimi anlamına gelen demokrasi, Atina'da köleleri, yabancıları ve kadınları yönetimden dışlamaktadır³⁵. Günümüz perspektifinden bakıldığında Atina demokrasisinin köleci yanının, demokrasi idealine zarar verdiğini söyleyebiliriz.

Atina sitesinde devlet kurumları arasında kuvvet bölünmesi mevcut değildir. Halkın bizzat katılımı ile aldığı kararlar her şeyin üstündedir. Ancak yasama, yürütme ve

³³ **ARİSTOTELES**, *Atinalıların Devleti*, 1. Basım, Çev: **Ari ÇOKONA**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10.

³⁴ **Derek HEATER**, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, 1. Baskı, Çev: **Meral DELİKARA ÜST**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 44.

³⁵ **UYGUN**, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 84.

yargı fonksiyonları için ayrı organların öngörölmüş olması, Atina sitesinde kuvvetler ayrılığının varlığı yönünde bir ihtimali de ortaya çıkartmaktadır. Fakat Atina sitesinde öngörölen bu organlar, bugünkü anlamıyla kuvvetler ayrılığının amaçladığı devlet iktidarının sınırlanması amacına hizmet etmezler. Kuvvetler ayrılığı, farklı kuvvetlerde mutlak bir güç toplanmasını engelleyerek devlet gücünün bireyi hakimiyeti altına almamasını sağlamaktadır. Ancak Atina sitesinde devlet iktidarının birey karşısında sınırlanması ya da devletin birey üzerinde tahakküm kurmasının engellenmesi gibi bir amaç yoktur. Bu yüzden Atina sitesinde uygulanan demokraside, bugünkü anlamıyla, kuvvetler ayrılığından değil kuvvetler birliğinden söz edilebilir.

Atina demokrasisinin en önemli eksiğı cinsiyetçi bir azınlık demokrasisi olmasıdır. Kadınların yönetime katılmasının mümkün olmadığı ve köleliğin mevcut olduğu bir siyasal ortamda uygulanan bir demokrasinin eksik olduğu kuşkusuzdur. Atina, demokrasi açısından diğer Antik Yunan toplumlarından önde olsa da kurulmuş olan sistem bir aristokrasiden farksızdır³⁶. Örneğın yaklaşık olarak yarım milyonluk bir nüfusa sahip olduğu düşünölen Atina sitesinde yurttaş sayısı yirmi ya da otuz bin kadardır³⁷. Dolayısıyla yönetime katılma bağlamında düşünöldüğünde eşitlik ilkesinden uzak bir azınlık demokrasisi karşımıza çıkmaktadır³⁸. Ayrıca bir görüşe göre, Atina kamu yaşamında kentın önderleri ve komutanları uzun süre geleneksel siyasal üstünlük savları olan aristokratik ailelerden gelmiştir³⁹. Bu durum Atina'da var olan eşitsizlik durumunu biraz daha ileriye götürmektedir.

Son olarak Atina sitesine ve günümüz felsefesine yön veren Platon ve Aristoteles'in Atina sitesine ilişkin görüşlerine değınmek yerinde olacaktır. Platon, *Devlet* isimli eserinde toplumun doğuş nedeninin, insanların ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğı olduğunu söyler. İnsanın kendine yetmemesi, başkalarına ihtiyaç duyması

³⁶ **AKBAY**, s. 74.

³⁷ **GÖZE**, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 5.

³⁸ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 11.

³⁹ **William H. MCNEILL**, *Dünya Tarihi*, 6. Baskı, **Çev: Alaeddin ŞENEL**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 212.

toplumun kurulmasını sağlamıştır⁴⁰. Dolayısıyla herkes, meslek ve etkinliğiyle siteyi oluşturur. Platon'a göre sitenin sınıfsal yapısı üç gruptan oluşmaktadır. Bunlar; üreticiler, koruyucular ve yöneticilerdir. Bu sınıflar arasında geçişler çok sınırlıdır. Çünkü Platon insanlar arasındaki eşitliğe inanmaz. Platon, yukarıda belirttiği sosyal sınıfları mülkiyet hakları açısından da bir ayrıma tabi tutar. Ona göre koruyucu ve yönetici sınıf mülkiyet hakkına sahip olmamalıdır. Çünkü mayalarında Tanrı'nın koyduğu altın ve gümüş olanların, insanların vereceği altın ve gümüşte gözü olmaz⁴¹. Platon'a göre bu iki sınıf mülkiyet hakkına sahip olursa, mülkiyetini artırma çabasına girer ve devlet işlerine gereken özeni göstermez. Ancak Platon'un daha sonra kaleme aldığı *Yasalar* eserinde, mülkiyet hakkına koyduğu sınırlamaya ilişkin olarak birtakım esnemeler mevcuttur. Mülkiyet edinmesi yasak olan yönetici ve koruyucu sınıfın, aşırı zenginliğe yol açmayacak şekilde mülkiyet edinmesi Platon'a göre artık mümkündür. Ancak yine de para, ruha ve bedene özen gösterme amacıyla kullanılmalıdır⁴².

Platon, yöneticilerin mutlaka bilge olmaları gerektiğini, aksinin devleti yıkıma götüreceğini savunur. Yöneticilerin bilge ve filozof ruhlu olmaları, ideal yasaların ortaya çıkması için en iyi ortamı yaratır. Çünkü filozofun her sözü, aklın kendini dışa vurmasıdır ve ideal yasalar bundan başka bir şey değildir. Dolayısıyla Platon, Atina'daki demokrasinin aksine, filozof ruhlu yöneticilerin devleti yönetmesinin en ideal yönetim olacağını söylemektedir. Bu niteliğe sahip bir yöneticinin yapacağı her düzenleme devletin yararına olacaktır⁴³.

Filozof ruhlu yöneticinin akıl yoluyla ortaya çıkardığı yasalar, devletin tek kaynağıdır diyen Platon, yeni eserinde yurttaşların katılımıyla ortaya çıkan yasa anlayışını savunur. Öyle ki daha önce sözünü ettiği yönetici kesime artık "*yasaların*

⁴⁰ PLATON, *Devlet*, 28. Basım, Çev: Sabahattin EYÜBOĞLU/M. Ali CİMCOZ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 54.

⁴¹ PLATON, *Devlet*, s. 113.

⁴² PLATON, *Yasalar*, Çev: Candan ŞENTUNA/Saffet BABÜR, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 208.

⁴³ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 21.

hizmetkarları” adını uygun görmektedir. Çünkü bir kentin kurtuluşu ya da yıkılışı yasaya hizmet etmeye bağlıdır. Bir devlette yasa güçsüzse ve çığneniyorsa yıkılış yakındır. Ancak yasa yöneticilerin üstündeyse ve yönetici sınıf onun kölesi ise, devlet kurtuluşa ve Tanrı’nın nimetlerine yakındır⁴⁴.

Aristoteles, devlet üzerine olan en temel görüşlerini *Politika* isimle eserinde ele almıştır. Yöntem olarak hocası Platon’dan farklı bir yol izleyen düşünür, kurgudan önce mevcut olanı ele alarak çözümlenmeye çalışmıştır⁴⁵. Aristoteles, yurttaş kavramını da dönemine göre en yetkin şekilde tanımlayan düşünürlerden birisidir. Ona göre yurttaş; “*karar alma ve yargı süreçlerine katılan erkektir*”⁴⁶. Aristoteles’in yaptığı bu tanım, modern kuvvetler ayırımına sadece benzemektedir. Çünkü Aristoteles, devlet işlevlerinin çeşitlerini açıklayarak, devlet gücünün alanlarını göstermeyi amaçlamıştır⁴⁷. Yönetim biçimlerini iyi ve kötü olarak ayıran düşünür, üç iyi üç de kötü yönetim biçimi saymaktadır. İyi yönetimler monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet; kötü yönetimler ise tirani, oligarşi ve demokrasidir. Bu yönetimlerde sırasıyla kral, soylular ve halk egemendir. Aristoteles bu yönetim biçimleri arasında açıkça bir taraf tutmamakla birlikte, monarşi ve aristokrasiyi biraz daha önde tutar⁴⁸.

Aristoteles’in kuramındaki ideal toplum üç sınıfa bölünmüştür. Bunlar yurttaşlar, üreticiler ve kölelerdir. Yurttaşlar, devlet yönetiminde söz sahibi olan sınıftır. Bu sınıfın, yetenek ve erdemlerini geliştirmek için boş zamanı olmalıdır. Bu yüzden yurttaşlar, beden işleriyle, ticaretle, zanaatla uğraşmamalıdır. Mülkiyet yalnızca yurttaşlar sınıfına aittir⁴⁹. Diğer iki sınıf ise yeteri kadar erdemli olmadığı için üretim ile ilgilenir, siyasal haklardan yoksundurlar. Devletin yönetimine ilişkin kararlar, erdemli olan ve bunu geliştirecek boş

⁴⁴ PLATON, *Yasalar*, s. 173.

⁴⁵ AĞAOĞULLARI, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, s. 339.

⁴⁶ ARISTOTLE, *The Politics of Aristotle*, s. 93.

⁴⁷ Karl DOEHRING, *Genel Devlet Kuramı*, Çev: Ahmet MUMCU, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 192.

⁴⁸ AĞAOĞULLARI, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, s. 359.

⁴⁹ AĞAOĞULLARI, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, s. 377.

zamanı olan yurttaşlar tarafından alınır. Dolayısıyla Aristoteles'in ideal devleti, "bir askerler ve bilgeler aristokrasisi"dir⁵⁰.

Atina sitesi ve diğer Yunan siteleri, M. Ö. 399 yılında, Makedonya Kralı II. Philip'in askerleri tarafından bozguna uğratılmıştır. Bu olayın sonunda siteler bağımsızlıklarını kaybetmiştir. Yunan dünyasının bu işgalden sonra girdiği dönem, Helenistik Dönem olarak adlandırılır. Bu çağın en önemli özelliklerinden biri, sitelerin yerini tek kişinin egemenliği altında örgütlenen daha büyük siyasal birimlere bırakmasıdır⁵¹. Böylelikle Atina sitesinde her ne kadar kusurları olsa da yeşeren demokrasi, yerini yavaş yavaş otokratik rejimlere bırakmıştır.

II. Demokrasinin Yeniden Doğuşu

A. Modernizm Sürecinde Demokrasinin Yeniden Doğuşuna Katkı Sağlayan Kuram ve Düşünceler

1. Toplum Sözleşmesi Kuramı

Atina sitesinden sonra tekrar ortaya çıkan demokrasi düşüncesini besleyen önemli kavramlardan birisi toplum sözleşmesi düşüncesidir. Atina'da kurumsal bir devlet yapısı ve farklı bir yönetici sınıfı olmadığından, bir başka deyişle devletin bir tüzel kişiliği olmadığından dolayı devlet ile birey arasında bir farklılaşma yoktur. Çünkü her yurttaş devletin bir parçasını temsil eder. Ancak daha sonra monarşilerin ve farklı iktidar odaklarının ortaya çıkması, yurttaş ile devletin arasındaki bağı kopartmış ve kral, aristokrasi gibi farklı güçler ortaya çıkmıştır. Böylelikle yurttaşın devlet yönetimi üzerinde sahip olduğu söz hakkı kaybolmuştur. Toplum sözleşmesi demokrasiyle yeniden tesis edilmeye çalışılan bu bağın önemli kuramlarından birisidir. Toplum sözleşmesi kuramı, devletin bireylerin kendi aralarında yaptığı bir sözleşme sonucunda ortaya çıktığını savunur. Bu düşünce, devletin dini alandan çok dünyevi alana ait olduğunu

⁵⁰ Alaeddin ŞENEL, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 1. Baskı, Teori Yayınları, Ankara, 1986, s. 225.

⁵¹ AĞAOĞULLARI, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, s. 388.

belirttiği için önemlidir. Özellikle Orta Çağ Avrupası'nda tanrısal bir kaynaktan geldiği düşünülen iktidar, toplum sözleşmesi anlayışıyla birlikte dünyevi bir kaynağa kavuşmaktadır. Toplum sözleşmesi, gücün gerçek kaynağı olan bireylerin gücü ellerinde tuttuğunu ve böylelikle hükümeti dönem dönem hesap vermeye çağırabileceği anlayışını yansıtır⁵². Toplum sözleşmesiyle ilgili olarak karşımıza üç önemli düşünür çıkmaktadır. Bunlar sırasıyla Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'dur.

Thomas Hobbes, "*Leviathan*" adlı eserinde, devletin temelini toplum sözleşmesi olgusuna dayandırır. Özünde mutlakiyeti savunan bir düşünür olan Thomas Hobbes'un fikirleri, İngiltere'nin o dönem içinde bulunduğu durumun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. O dönem İngiltere'de süren kral-parlamento çatışması iç karışıklıklara yol açmış ve güvensiz bir siyasal ortam yaratmıştır. Hobbes, bu güvensiz siyasal ortamdan çıkış için toplum sözleşmesiyle yeni bir düzene geçişi çözüm olarak önerir. Thomas Hobbes, insanı doğuştan toplumsal bir varlık olarak kabul etmez. İnsan, kendi yararını ve çıkarını düşünen bir varlıktır ve doğada sürekli kendini korumak zorundadır⁵³. Hobbes, doğa halini kaos hali olarak niteler. Hobbes, doğal hakkı ise; "*kendi doğasını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak ve kendi muhakemesi ve akli ile bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği her şeyi yapmak özgürlüğü*"⁵⁴ olarak tanımlar. Bireylerin doğal yasalardan haberdar olması, onlara riayet edilmesini garanti altına almaz ve bu durum kişinin elinden gelen her yolla kendi başının çaresine bakması demek olan ilk hakkı ortaya çıkartır⁵⁵. Ancak herkesin bu doğal hakkını herhangi bir sınırlamaya tabi olmadan kullanması bir kargaşaya yol açar. Dolayısıyla insanlar akıllarını kullanarak kendileri için en uygun yöntem olan sözleşmeyi kendi aralarında yapmalıdırlar. Hobbes'a göre devletin amacı bireysel güvenliği sağlamaktır⁵⁶. Güvenliği

⁵² **Gerald RUNKLE**, *A History of Western Political Theory*, The Ronald Press Company, New York, 1968, s. 243.

⁵³ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 106.

⁵⁴ **Thomas HOBBS**, *Leviathan*, **Çev: Semih LİM**, 12. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 103.

⁵⁵ **Thomas HOBBS**, *Elementa Philosophica De Cive-Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 2. Baskı, **Çev: Cihan Deniz ZARAKOLU**, Belge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 79.

⁵⁶ **HOBBS**, *Leviathan*, s. 133.

sağlamak için doğal hukuk yeterli değildir. Çünkü kendisine uyulmasını sağlayacak bir gücün korkusu olmadan kuralların bir güvencesi yoktur. Hobbes'un sözleriyle ifade edersek; *“kılıcın zoru olmadıkça ahitler sözlerden ibarettir ve insanı güvence altına almaya yetmez”*⁵⁷. Bireyler, sahip oldukları hakları devlete devrederek, bu zorlayıcı gücü meydana getirirler. Çünkü ortak bir zorlayıcı gücün olmadığı bir ortamda barış içinde yaşamak mümkün değildir⁵⁸. Hobbes'a göre devlet; *“istenci belli sayıda insanın yaptığı sözleşmeyle, hepsinin istenci olarak kabul edilen ve onların güçlerini ve kaynaklarını ortak barış ve savunma için kullanacak olan tek bir kişidir”*⁵⁹. Hobbes, devletin yetkilerini çok geniş bir şekilde tasavvur etmiştir. Ayrıca toplum sözleşmesi sadece bireyler arasında yapılmıştır ve devlet sözleşmenin tarafı değildir⁶⁰. Devletin, sınırsız gücüne dayanarak emrettiği her şey iyi ve haklı, yasakladığı her şey kötü ve haksızdır. Bireylerin devletin bu sınırsız gücünü denetleyebilmeleri mümkün değildir⁶¹. Hobbes'un devletin denetlenemezliğine ilişkin görüşleri ile totaliter devlet görüşleri arasında bu bağlamda bir benzerlikten söz edilebilir⁶².

Bir başka İngiliz düşünür John Locke ise Thomas Hobbes'un aksine, doğa halini bir kaos hali olarak değil, bir barış hali olarak tasvir etmiştir. Doğal haklar da devlet öncesi haklar olarak tanımlanır⁶³. Bu dönemin en önemli sorunu, herkesin cezalandırma yetkisini kendisinde bulundurmasıdır. Herkesin cezalandırma yetkisine sahip olması ise ilerleyen zamanlarda, doğa halini yani barış halini bozma potansiyeline sahiptir⁶⁴.

⁵⁷ HOBBS, *Leviathan*, s. 133.

⁵⁸ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI/Levent KÖKER, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 211.

⁵⁹ HOBBS, *Elementa Philosophica De Cive-Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, s. 84.

⁶⁰ Mehmet AKAD, *“Machiavel – Bodin ve Hobbes'da Monarşi Anlayışı”*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 40, Sayı 1-4, 1974, s. 572; Yahya ZABUNOĞLU, *“Thomas Hobbes, Hayatı, Eserleri ve Hukuki Fikirleri”*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, 1958, s. 151.

⁶¹ Recai Galip OKANDAN, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968, s. 543.

⁶² Adnan GÜRİZ, *“Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasi Fikirleri”*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, 1955, s. 310.

⁶³ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 133.

⁶⁴ John LOCKE, *Two Treatises of Government*, 14th Edition, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Ed: Peter LASLETT, Cambridge University Press, 2003, s. 272.

Herkesin kendi yetkisinde gördüğü cezalandırma yetkisi ise mülkiyet hakkına müdahalelerde ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden de sözleşme ile siyasal toplum oluşturulmalı ve başta mülkiyet olmak üzere doğal haklar güvence altına alınmalıdır⁶⁵. Dolayısıyla Locke'un teorisinde, Hobbes'un aksine bireyler doğal haklarını devretmek için değil, onları korumak için sözleşme yaparlar. Böylelikle yargılama yetkisi bireylerden topluma devredilmiş olur. Locke'a göre siyasal toplumun ya da devletin kuruluş amacı, kişi güvenliğini korumak ve buna karşı işlenen suçları cezalandırmak olarak ortaya çıkar⁶⁶. Hobbes'un kuramında devletin sözleşmeye taraf olmaması devletin denetlenmesinin önünü kapatırken, Locke siyasal iktidarın kötüye kullanılmayacağını ve istendiği zaman onun geri alınabileceğini belirtir⁶⁷. Locke'a göre siyasi iktidarın meşruiyeti iktidarın gasp edildiği ve zorbalıkla hareket edildiği durumlarda ortadan kalkar⁶⁸. Direnme hakkı da bu bağlamda ortaya çıkar. Locke, direnme hakkını zor kullanma olarak görmez. Locke'a göre direnme hakkı, düzenin kötü yanlarının iktidara iletilmesi ve iktidarın bu yönde değiştirilmesinin talep edilmesidir⁶⁹.

Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau ise doğa halini Hobbes ve Locke'dan biraz daha farklı bir şekilde ele almaktadır. Rousseau'nun doğa hali kargaşa ya da huzur hali değildir. Rousseau, doğa haline toplum değil insan gözünden bakmıştır. Rousseau'ya göre doğanın elindeki insan, "*altında uyuduğu meşe ağacının meyvesini yiyen, yakındaki pınardan suyunu içen ve tüm ihtiyaçlarını doğadan karşılayan insandır*"⁷⁰. Dolayısıyla Rousseau'nun doğal insanı topluma ihtiyaç duymaz⁷¹. Ancak toprağı işleyecek aletlerin ortaya çıkması ve bu toprağın etrafını çevirip burası benim diyen ilk insanın ortaya çıkmasıyla doğa halinin büyüğü bozulmuştur⁷². Böylelikle herkesin bir başkasına ihtiyaç

⁶⁵ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 134.

⁶⁶ GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 158.

⁶⁷ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 135.

⁶⁸ GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 163.

⁶⁹ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 137.

⁷⁰ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Flammarion, Paris, 2008, s. 70

⁷¹ İlhan F. AKIN, *Kamu Hukuku*, 2. Bası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 159.

⁷² AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 149.

duyduğu toplum hali ortaya çıkmıştır. Toplumun yönetiminde kararların nasıl alınacağı sorusu ise sözleşmeyi ortaya çıkarmaktadır. Rousseau, toplumun her üyesinin, tüm haklarıyla beraber kendini topluma terk etmesi gerektiğini savunur. Herkes haklarını topluma terk eder ama verdiği kadarını da geri aldığı için aslında kendinden bir şey vermiş olmaz, toplum sözleşmesinin çözüm bulduğu sorun Rousseau'ya göre tam olarak budur⁷³. Rousseau'nun değinilmesi gereken bir başka görüşü de yasa üzerine olan görüşleridir. Yasa, genel iradenin⁷⁴ ifadesidir ve tarafsız, genel ve yanılmazdır. Bu yüzden genel irade yasalar yoluyla somutlaşmaktadır⁷⁵. Dolayısıyla, yasanın amacı ortak iyilik ve genel çıkardır⁷⁶. Rousseau'nun sosyal sözleşmeye ilişkin görüşleri kişilerin birbirlerine olan bağımlılığını sonlandıran bir niteliğe sahiptir. Kişilerin birbirlerine olan bağımlılıklarının sona ermesi, insanı doğal yaşamdaki haline yaklaştırır. Dolayısıyla Rousseau'nun sosyal sözleşme anlayışı, insanı doğa halindeki mutlu yaşama döndürmek için ortaya atılmıştır. Artık mülkiyetin olmadığı döneme dönüşün mümkün olmadığını fark eden Rousseau, toplum sözleşmesi ve onun getireceği devlet örgütlenmesiyle bu duruma bir alternatif oluşturmayı hedeflemiştir.

Doktrinde toplum sözleşmesine bazı eleştiriler de yapılmaktadır. Bunlardan biri toplumun kuruluşuna ilişkin varsayıma dairdir. Fransız hukukçu Raymond Carré de Malberg'e göre toplum sözleşmesi doktrininin tarihsel olarak değeri yoktur. Çünkü tarihte herhangi bir zamanda veya yerde, insanların mutlak bireyciliğinin başlangıcı olan doğa durumunun izlerine rastlanmamaktadır. Ayrıca Malberg'e göre bu varsayım teorik olarak da yanlıştır. Çünkü insanlar toplum olmadan hayatta kalamazlar. Bu nedenle, bireyi ve toplumsal varlığı ayrı ayrı ele almak, bireyi toplumdaki öncelikle bir konumda

⁷³ **Jean-Jacques ROUSSEAU**, *Du contrat social*, Flammarion, Paris, 2001, s. 56.

⁷⁴ Rousseau'nun genel irade teorisinin bir değerlendirmesi için bkz.

Arda ATAKAN, "Putlaştırılmış Bir Kavram: Milli İrade", in, *Prof. Dr. Mehmet AKAD'a Armağan*, Der Yayınevi, İstanbul, 2012.

⁷⁵ **Arda ATAKAN**, "Milli İrade Kavramı Üzerine Bir İnceleme", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 3-4, Yıl: 2007, s. 49.

⁷⁶ **Mehmet Ali AĞAOĞULLARI**, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 115.

görmek, bireyi toplumdan izole etmek, hem teorik bakış hem de gerçekçi açıdan mümkün değildir⁷⁷.

2. Siyasal Liberalizm

Avrupa toplumunun içinde bulunduğu feodal düzende en büyük ekonomik unsur toprak olarak görülmekteydi⁷⁸. Feodalitenin çözülmesi ve 16. ve 18. Yüzyıllar arasındaki ekonomik koşulların dönüşümünün sonucunda doğum oranları ve ticari, sınai ve finansal faaliyetlerle ilgili gelirler hızlı bir şekilde artmıştır. Bu döneme damgasını vuran burjuva sınıfı, statüsünü doğuştan elde eden soylular veya din adamlarından farklı olarak bireysel dinamizmi, girişimci ruhu ve edindikleri serveti büyütme yetenekleri ile bu iki sınıfın yanında yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır⁷⁹. Duverger'e göre ise liberalizm, burjuvazinin kendi çıkar ve hırslarını yansıtan, bunları haklılaştırmaya çalışan ve bir yandan tüm insanlık için evrensel birtakım istekler öne süren ama bir yandan da aristokratik krallık sistemini yıkmaya ve daha sonra da proleter sınıfın baskılarına karşı koymaya yarayacak istekler dile getiren bir ideolojidir⁸⁰.

Liberalizmin iktisadi ve siyasi olmak üzere iki boyutu vardır. Adam Smith, iktisadi liberalizmi "*Milletlerin Zenginliği*" adlı eseriyle formüle etmiştir. Siyasal liberalizm kavramını ise "*Yönetim Üzerine İki İnceleme*" isimli eseriyle İngiliz düşünür John Locke temellendirmiştir⁸¹. Liberalizmin siyasi boyutu, devlet iktidarını sınırlama amacı üzerine kuruludur. Bu amaç aynı zamanda demokrasiye de katkı sunmuştur.

⁷⁷ **Raymond Carré de MALBERG**, *Contribution à la Théorie générale de l'État Tome I*, Éditions Dalloz, Paris, 2004, s. 53.

⁷⁸ **Jacques LE GOFF**, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, Çev: **Hanife GÜVEN/Uğur GÜVEN**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 69

⁷⁹ **Serge BERSTEIN**, "*Les fondements du libéralisme (XVIe-XVIIIe s.)*", in, *La démocratie libérale, sous la direction de: Serge BERSTEIN*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998, s. 26.

⁸⁰ **Maurice DUVERGER**, *Siyaset Sosyolojisi*, Çev: **Şirin TEKELİ**, Varlık Yayınları, İstanbul, 2011, s. 308.

⁸¹ Eser için bkz.

John LOCKE, *Two Treatises of Government*, 14th Edition, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Ed: **Peter LASLETT**, Cambridge University Press, 2003.

Günümüzde anayasanın üstünlüğü bağlamında kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi ve hukuk devleti ilkesi bu amacın yansıması olarak görülmelidir.

Liberalizm, 17. Yüzyıldan itibaren Batı dünyasında ses getirmeye başlamıştır. İktisadi anlamda devletin ekonomiyeye müdahalesi sınırlanmış; siyasal anlamda da devletin özgürlüklere müdahale etmediği bir düzen benimsenmiştir. Liberal felsefenin demokrasiyle bütünleşmesi ise 19. ve 20. Yüzyıllarda olmuştur. Demokrasi; özgürlüğü amaçlayan liberalizm için bir araç olarak düşünülmüştür⁸². Söz konusu anlayış, liberal demokrasi kavramını ortaya çıkartmıştır. Ancak zamanla negatif özgürlükler liberal demokrasi için gerekli koşulları sağlamaz hale gelmiştir. Bu durum devletin toplumda var olan eşitsizlikleri azaltmak için bir takım pozitif yükümlülükler altına girmesini gündeme getiren sosyal demokrasi fikrini ortaya çıkartmıştır. Sosyal demokrasi taraftarlarının talep ettiği sosyal devlet, liberal ideolojinin aşırı yanlarını törpülemiş ve insan onurunu korumaya almıştır. Siyasal liberalizm, liberal bir demokrasinin sürekliliğini sağlamak için bazı eksiklikler taşısa da demokrasi fikrine, ortaya koyduğu ilkelerle önemli katkılar sağlamıştır.

Siyasal liberalizmin ortaya çıkardığı bir ilke olan anayasanın üstünlüğü ilkesi, ABD’de 1803 yılında görülen Marbury v. Madison davasıyla birlikte gündeme gelmiştir. 1787 Anayasasında Federal Yüksek Mahkeme’ye tanınmayan bir yetki olan anayasaya uygunluk denetimi, bu kararla içtihat yoluyla tanınmıştır. Yüksek Mahkeme’nin o dönemki başyargıcı John Marshall, yargıcın anayasaya aykırı bir kanuna göre değil anayasaya göre karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir⁸³. Bu karar mahkemelerin, kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyebileceği bir model olarak Amerikan modelini ortaya çıkmıştır. Anayasaya uygunluk denetiminin Avrupa kıtasındaki izdüşümü ise bağımsız Anayasa Mahkemeleri kurulması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu

⁸² UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 128.

⁸³ Erdoğan TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, 19. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 246.

durum yasama organının yaptığı kanunları denetime açarak sınırlı siyasal iktidar kavramının yerleşmesini sağlamıştır.

Siyasal liberalizmin ortaya çıkardığı bir diğer ilke olan hukuk devleti ilkesi ise, eylem ve işlemleriyle hukuka bağlı olan devlet şeklinde tanımlanabilir. Bu kavramın, Kıta Avrupası ve Anglosakson geleneğindeki izdüşümleri farklıdır. Türkçe’de kullanılan hukuk devleti kavramı, Almanca “*rechtsstaat*” kavramının birebir çevirisidir. Fransa örneğinde “*état de droit (hukuk devleti)*” deyişiyle formüle edilen bu durum, Anglosakson geleneğinde “*rule of law (hukukun yönetimi-üstünlüğü)*” şeklinde ifade edilir. Hukuk devleti ilkesi, hukuka bağlı, hukuk çerçevesinde hareket eden devleti ifade eder. Bu anlayışa göre devletin bütün faaliyetleri hukukun sınırları içinde kalmalı ve hukuka uygun olmalıdır⁸⁴. Anglosakson geleneğinin hukukun yönetimi ya da üstünlüğü şeklinde ifade ettiği anlayış ise bireylerin devlet karşısında eşitliğini esas almaktadır⁸⁵.

3. Sekülerleşme Düşüncesi

Avrupa’da Kavimler Göçüyle birlikte başlayan siyasi istikrarsızlık, bir iktidar boşluğu meydana getirmiştir. Roma İmparatorluğu’nun 395 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesi ve 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla birlikte şehirler boşalmış, serbest ticaret imkanı zayıflamış ve üretim dibe vurmuştur. Etrafı kalelerle çevrili şehirlere hapsolan yeni yaşam, kendi kendine yetmeye çalışan yeni yaşam birimleri türetmiştir. Bu yeni düzende merkezi devletlerin otoriteleri zayıflarken, kalelerin ve etrafındaki toprakların sahibi olan derebeylerin hakimiyeti başlamıştır. Ortaya çıkan merkezi otorite boşluğundan faydalanan kilise, merkezi otorite yokluğunda yönetim sorumluluğunu üstlenmiştir⁸⁶. Bu dönemde gücü elinde bulunduran kilise, kendi dogmalarına itaat edilmesi için son derece baskıcı yöntemler kullanmıştır⁸⁷. Hıristiyanlık,

⁸⁴ Mustafa ERDOĞAN, *Anayasal Demokrasi*, 13. Bası, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017, s. 117.

⁸⁵ TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, s. 164.

⁸⁶ Yaşar SALİHPAŞAOĞLU, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği*, 3. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017, s. 83.

⁸⁷ UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 133.

güçlü olduğu bu dönemde devletlerle iktidar mücadelesine girmiştir. Ayrıca papalık kurumu Hıristiyanlığı sadece bir din olarak değil, insanların bütün işlerine uygulanması gereken bir düşünce olarak görmüş ve dünyevi alana müdahale etmeyi meşru gören tezleri sürmüştür⁸⁸.

Bu anlayışın değişmesi ve kilise iktidarının gerilemesi, ticaretle uğraşan ve güçlenen burjuvazi sınıfı, Protestanlığın ortaya çıkması ve ulus-devletlerin güçlenmesiyle mümkün olacaktır. Ticaretin güçlenmesi ve toprağa alternatif bir zenginlik kaynağı olması, feodal sistemin kilit unsuru olan köylüleri şehirlere yönlendirmiştir. Öyle ki, 12. Yüzyılda tüccar anlamında kullanılan “*mercator*” kelimesi ile şehirli anlamına gelen “*burgensis*” kelimesi birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu dönemde feodalizmin köy yaşamı tam bir hapisane, şehirdeki ticari etkinlikler ise tam bir özgürlük atmosferindedir⁸⁹. Böylelikle feodal sistem ve onun dini temelli yaşam biçimi temelden sarsılmıştır. Bu durumu, Martin Luther ve Jean Calvin’in başlattığı bir hareket olan Protestanlık izlemiştir. Sekülerlik konusunda ortaya atılan görüşlerin çoğunun bu döneme rastlaması tesadüf değildir. Devletin, din işlerinden ayrı tutulması gerektiği konusu özellikle Orta Çağ’da çok tartışılmıştır. Sekülerlik düşüncesiyle ilgili olarak öne çıkan düşünürler ise Aquinolu Thomas, Dante, Padova’lı Marsilius ve Ockhamlı William’dır.

Aquinolu Thomas, devletin temelini adalet olgusunda bulmuş düzenin adil ve yasalara uygun olmasını gerekli görmüştür. Ayrıca Thomas’ı farklı kılan, iktidarın kaynağı ve kullanımına ilişkin olarak yaptığı ayırımdır. Bir din adamı olan Thomas’ya göre hem ruhani hem dünyevi iktidarın kaynağı Tanrı’dadır. Din dışı hususlarda ruhani otoriteden önce dünyevi otoriteye uymak gerekir. Dünyevi otorite, ruhun kurtuluşu ile ilgili hususlarda ruhani otoriteye tabi olacaktır⁹⁰. Thomas’ı döneminden farklı kılan

⁸⁸ **Bihlerin VURAL DİNÇKOL**, *1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik*, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13.

⁸⁹ **Leo HUBERMAN**, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 13. Baskı, Çev: **Murat BELGE**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38.

⁹⁰ **Thomas AQUINAS**, *Political Writings*, Ed: **R. W. DYSON**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 278.

dünyevi iktidarın kullanımının topluma ait olduğunu söylemesidir⁹¹. Böylelikle, yeryüzünde adil ve yasalara uygun bir düzenin kurulması mümkün olacaktır. Yönetimin niteliği ile biçimini belirlemek de toplumdaki insanlara düşen bir görevdir. Thomas, kralın yasaların dışına çıkması durumunda ne yapılması gerektiği konusuna da çok öncü bir cevap vermektedir. Thomas'ya göre bu durumda halkın direnme hakkı doğar. Thomas, yasaların dışına çıkan kralı öldürmenin meşru olmadığını savunur. Ona göre, krala yasaya uygun bir şekilde muhalefet etmek gerekir. Örneğin yönetici halk tarafından seçilmişse, yönetici halk tarafından denetlenebilir ve iktidarını kötüyü kullandığı için yerinden edilebilir. Ama kral iktidarını daha üst bir otoriteden vekalet alarak elde ettiyse, onu yerinden etmek üst otoritenin görevidir⁹². İnsani usuller içinde bir yol bulunamadığı durumlarda ise Tanrı'ya dönmek gerekir. Çünkü ancak Tanrı isterse, kralın yüreğini değiştirebilir.

İtalyan düşünür Dante ise *De Monarchia (Monarşi)* adlı eserinin üçüncü kitabında sekülerlik konusuna değinmiştir. Eserinin üçüncü kitabı, “*hükümdarın yetkesinin doğrudan tanrıdan mı yoksa başka bir kaynaktan mı çıktığı üzerine*”⁹³ başlığını taşır. Dante'ye göre, imparatorun otoritesi doğrudan doğruya tanrıdan gelir ve kiliseye dayanmaz. Bunu kanıtlamak için düşünür, ruhani iktidarın üstün olduğunu iddia edenlerin argümanlarını çürütme çabasına girişir. Dante, dünyevi iktidar ve ruhani iktidarın her ikisinin de tanrısal kaynaklı olduğunu ve her iki iktidarın da kendi alanlarındaki en üst dereceyi işgal ettiğini ileri sürer. Ancak Dante, bu durumun Roma Prensinin, Romalı Başrahibe yani Papa'ya tabi olmadığı şeklinde anlaşılmasını ister. Böylelikle Dante, dünyevi iktidarın kaynağının da tanrısal olduğunu belirtir ama kilise ile devlet arasına bir çizgi çekerek seküler düşünceye katkıda bulunur⁹⁴.

⁹¹ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 54.

⁹² Mehmet Ali AĞAOĞULLARI/ Levent KÖKER, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 253-254.

⁹³ DANTE, *Monarşi*, Çev: Begüm YİĞİT, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 145.

⁹⁴ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 62.

Bir diğer İtalyan düşünür Padovaalı Marsilius, *Defensor Pacis (Barışın Savunucusu)* adlı eserinde, insanların yeterli bir hayat yaşayabilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek, ortak şeyleri diğerleriyle paylaşabilmek için bir araya geldiklerini savunur⁹⁵. Marsilius'a göre siyasal iktidar halktan kaynaklanmaktadır ve halk bu iktidarı kimseye devretmemektedir⁹⁶. Seküler düşünce alanında derin bir değişmeyi ifade eden bu görüş, siyasal iktidarın ilahi kaynaktan koparak halka mal edilmesi, bir başka deyişle siyasal iktidarın dünyevileşmesi sebebiyle önemlidir. Kilise, ruhani otoritesinin üstünlüğünden yola çıkarak siyasal iktidarı denetlemeye çalıştıkça barış sağlamak olanaksız hale gelir. Oysa toplumun varlığını sürdürebilmesi için barış gereklidir. Ayrıca Marsilius'a göre, ruhani güç de Papa'ya değil kiliseyi teşkil eden ruhani cemaate aittir. Çünkü ona göre, papanın dinsel erki bir gasptır ve evrensel kilise hiyerarşik bir örgütlenme değildir. Bu yüzden din adamlarının birbirlerine ruhani bir üstünlüğü yoktur⁹⁷. Böylelikle papayı iktidar alanının dışına iten Marsilius düşüncelerini, kilisenin devletin güdümünde olmasına kadar vardırıır. Ona göre, gelişmiş Hristiyan toplumlarında ruhbanlık hizmetlerinin nasıl yürütüleceğine beşeri yargı karar vermelidir⁹⁸.

Sekülerlik düşüncesine katkı veren bir diğer isim olan İngiliz düşünür Ockhamlı William da akıl ile inancın birbirinden ayrılması gerektiğini savunan bir düşünürdür. Ona göre Papalığın, dünyevi alanda hakkı yoktur ve bu yüzden devlet işlerine müdahale etmemelidir⁹⁹. Ockhamlı'nın bu şekilde özetlenebilecek felsefesi aslında kökenine inildiğinde, derin bir din felsefesi eleştirisi içermektedir. İnsan aklının, kutsal değerleri kavrayamayacak sınırlılıkta olduğunu savunan William, bilginin ise ancak deney yoluyla elde edilebileceğini söyler. Bu yüzden akıl yoluyla Tanrı'ya varılamaz¹⁰⁰. Ockhamlı'ya göre Tanrı, dünya sorunlarını çözmek için insanlara akıl vermiştir. Dolayısıyla inanç ve

⁹⁵ MARSILIUS of PADUA, *The Defender of The Peace*, Ed and Tr: Annabel BRETT, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 21.

⁹⁶ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 64.

⁹⁷ AĞAOĞULLARI/KÖKER, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, s. 69-70.

⁹⁸ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 65.

⁹⁹ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 67.

¹⁰⁰ AĞAOĞULLARI/KÖKER, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, s. 77.

aklın alanı birbirlerinden farklıdır. Ockhamlı William, aynı durumu devlet-kilise ilişkisine de uyarlamıştır. Bununla birlikte Tanrısal kaynaklarından arınmış bir pozitif hukuk ortaya çıkmıştır¹⁰¹. Dünyevi ve dini iktidarı iki ayrı kuvvete bağlayan Ockhamlı'ya göre, dünyevi iktidarın kaynağı halktır¹⁰². Papalık ise imparatorun emir almaz ama papalık devlet işlerinin görülmesini aksatan bir karar alırsa imparator, kilisenin işlerine karışma hakkına sahip olacaktır¹⁰³. Ockhamlı, kilisenin devlet içinde erimesinden ziyade dünyevi ve ruhani iktidarın ayrılmasını ve kilisede reform yapılmasını savunur. Toplumun seküler yönde gelişmesini dikkate alan William, hukukun kaynağı olarak Tanrı'nın yanı sıra doğayı ve insanı da gösterir. Bu fikir, onun düşüncesinin en ilerici özelliklerinden birisidir¹⁰⁴.

Sekülerlik düşüncesi demokratik kurumlar için gereken en önemli adımlardan birini oluşturur. Sekülerlik düşüncesi iktidarın kaynağını tanrıdan alıp, yeryüzüne indirmektedir. Bu durum demokrasi fikrinin haklılaştırılmasını sağlamaktadır. Çünkü liberal demokrasinin temelinde iktidarın kaynağının halk olduğu düşüncesi yatmaktadır.

4. İnsan Hakları Kuramı

İnsan hakları kavramının temel öznesi olan birey kavramı modernite ile birlikte doğmuştur. Atina ve Roma'da var olan yurttaş kavramı insanlığın tümünü kapsama iddiasında değildir. İnsanlığı ifade eden "*humanitas*" kavramı ise Roma döneminde ortaya çıkmıştır. Özellikle Stoacılardan etkilenen bu kavram, eğitimli Romalıları ifade etmek ve barbarlardan ayırt etmek için kullanılmıştır¹⁰⁵. İnsan hakları kavramı sınırsız olan devlet iktidarını sınırlamayı ve insanları baskıdan korumayı amaçlamaktadır¹⁰⁶.

¹⁰¹ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 68.

¹⁰² AĞAOĞULLARI/KÖKER, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, s. 81.

¹⁰³ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 70.

¹⁰⁴ TOUCHARD, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 230.

¹⁰⁵ Costas DOUZINAS, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*, Çev: Rabia SAĞLAM/Kasım AKBAŞ, Notabene Yayınları, Ankara, 2015, s. 28.

¹⁰⁶ Münci KAPANİ, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 19.

Daha önceleri demokratik yönetimi benimsemiş Atina sitesi de dahil olmak üzere, Roma İmparatorluğunda, Orta Çağ kent devletlerinde ve sonrasında kurulan mutlak rejimlerde devlet erkine bir sınır çizildiğini söylemek zordur¹⁰⁷. Ancak zamanla ticaretle uğraşan burjuva sınıfının ortaya çıkması ve güçlenmesiyle birlikte devlet içinde burjuva sınıfının talepleriyle yeni bir güç dengesi kurulmuştur. Ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasını isteyen burjuva sınıfı, bu yolda gösterdiği çabalarla birçok hak ve özgürlüğün gündeme gelmesini sağlamıştır. Devletlerin karakteri mutlakıyetçi bir görünüm arz etmesine rağmen burjuva sınıfının özgürlük taleplerini kabul ettirecek konuma gelmesi, diğer gelişmelerle birlikte, devlet iktidarının sınırlanması sonucunu doğurmuştur. Ancak insan hakları kavramının mutlak devlet iktidarı öncesinde de var olup olmadığı ya da insan haklarının temelini aslında ne olduğu, günümüzde dahi tartışılan bir konudur.

İnsan haklarının temeli sorusuna cevap bulma amacı taşıyan kuramlardan birisi olan doğal haklar kuramı, hakların devletten ve toplumsal yaşama geçişten önce var olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. İnsanlar, devleti oluştururken doğa halinde sahip olduğu hakların en esaslı olanlarını devlete devretmemişlerdir¹⁰⁸. Bu hakları devletin kuruluşundan sonra da muhafaza etmişlerdir. Bu yüzden insanlar devleti oluşturmakla, doğal haklarından vazgeçmiş olmazlar. Çünkü devlet kurumu, insanların doğa halinde sahip oldukları hakları güvence altına almak için ortaya çıkmıştır. Thomas Paine ise doğal hakkı “*insanın varoluşundan kaynaklanan haklar*” şeklinde tanımlar. Buna göre insanların, başkalarının doğal haklarını ihlal etmemek kaydıyla, bütün fikri ve zihni hakları ve insanın kendi huzur ve mutluluğu için çalışmasına ilişkin bütün hakları bu kategoriye girer¹⁰⁹. Doktrinde bazı yazarlar tarafından, insan haklarının doğal hukukun bir yansıması olduğu ancak bu hakların anayasal düzeyde garanti altına alınması halinde

¹⁰⁷ Her ne kadar İngiltere’de 1215 tarihli Magna Carta, soylular ve kral arasında yapılmış ve kralı sınırlayan bir sözleşme niteliğindeyse de bu gelişmeyi bir istisna olarak ele almak gerekmektedir.

¹⁰⁸ **Münci KAPANİ**, *Kamu Hürriyetleri*, 3. Bası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 30.

¹⁰⁹ **Thomas PAINE**, *Rights of Man, Common Sense and Other Political Writings*, **Edited By: Mark PHILP**, Oxford University Press, 1998, s. 119.

temel hak olarak adlandırılacağı belirtilmektedir. Bu yüzden temel haklar, anayasal düzeyde korunan ve dava edilebilen hakları belirtirken, insan hakları kavramının doğal hukuk alanına ait bir kavram olduğu savunulmaktadır¹¹⁰.

Doğal haklar kuramı, devlet tarafından yaratılmayan, devletten önce var olan ve bu yüzden de devlet tarafından dokunulamayacak bir kategori ortaya çıkartır ve önemini geçmişe yaptığı bu vurgudan alır. Doğal haklar kuramının temelinde Stoa düşüncesi ile Ortaçağın doğal hukuk anlayışının etkileri görülmektedir¹¹¹. Ancak bu kuram, devletin gücüne bir sınır koymuş olsa da temelinde birtakım çelişkiler barındırmaktadır. Öncelikle hakların kaynağının devlet ve toplumdan öncesine dayanmasının bilimsel bir dayanağı yoktur¹¹². Aynı şekilde insanların tabiat halinden bir sözleşmeyle toplum haline geldiklerini destekleyen veriler bulmak zordur. Bu yüzden, insan haklarını temellendirmek için ortaya atılan görüşlerden bir diğeri, insan haklarının insan doğasından kaynaklandığı görüşüdür. Söz konusu temellendirmenin dayandığı kavram olan insan doğası kavramının tanımlanması güçlük arz etmektedir. İnsan doğası, çoğunlukla insan gereksinimleriyle tanımlanmaktadır. Buradan yola çıkarak, insan haklarının insanların temel gereksinimlerini karşıladığı söylenmektedir. Ancak bu noktadan sonra, insanın temel gereksinimlerinin ne olduğu tartışma konusu olmaktadır¹¹³.

İnsanın temel gereksinimlerini de iki ayrı kategoride incelemek gerekir. İlk olarak insanın yalnızca yaşamını sürdürme ve güvenlik gibi maddi gereksinimleri gündeme gelmiştir. Bu gereksinimler sadece insanın değil bütün canlılar aleminin gereksinimleridir. Bir de insanın ahlaki bir varlık olarak gereksindiği manevi gereksinimler vardır. Bu gereksinimler büyük ölçüde sadece insana özgü gereksinimler

¹¹⁰ İlyas DOĞAN, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2015, s. 46.

¹¹¹ Mustafa ERDOĞAN, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 4. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, 2015, s. 127.

¹¹² Oktay UYGUN, *İnsan Hakları Kuramı*, in, *Kamu Hukuku İncelemeleri*, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10.

¹¹³ Jack DONNELLY, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 27

olarak karşımıza çıkar¹¹⁴. İnsan hakları, kişinin maddi ve manevi gereksinimlerini bir bütün olarak ele alır ve bunların sağlanabilmesini amaçlar. Dolayısıyla insan hakları bu durumda kaynak olarak insanın ahlaki doğasını almaktadır. Uluslararası belgelerde de insan hakları, kişinin özündeki onura dayandırılmaktadır. Dolayısıyla insan hakları sadece hayat için değil, onurlu bir hayat için vardır¹¹⁵. Kuçuradi insan onurunu, “*insanın nesnel değerinin öznel karşılığı*” olarak tanımlar¹¹⁶. Dolayısıyla insan onuru kavramı da tıpkı doğal haklar gibi devlet öncesine vurgu yapmaktadır. Ancak özellikle II. Dünya Savaşı'nın insanlık üzerinde bıraktığı derin hasarlar sonrasında, insan onuru kavramı dini ve felsefi boyutunu aşmış ve yazılı hukuk kurallarında yer alan bir kavram haline gelmiştir¹¹⁷.

İnsan hakları üzerine geliştirilen kuramlar insanı odak noktasına aldığı için demokrasi ile ortak bir zemine oturmaktadır. Çünkü insanların devlet yönetimi üzerinde söz sahibi olmadığı bir yönetim biçiminde insan haklarının gelişmesi mümkün değildir. Ayrıca demokrasilerde iktidarın sahibi olan yurttaşların özgür seçimler yapabilmesi, onların devlet tarafından ellerinden alınması mümkün olmayan haklara sahip olmalarını zorunlu kılmaktadır. İnsan haklarının yeterince koruma altına alınmadığı bir düzende, yurttaşların özgür ve demokratik tercihler yapmaları mümkün olmayacaktır.

B. Liberal Demokrasi ve Unsurları

1. Liberal Demokrasi Kavramı

Liberal demokrasi, özgürlükçü demokrasi olarak da adlandırılmaktadır. Devlet yönetiminde bireylerin kararlarını öncелеmek anlamına gelen demokrasi ile liberalizm arasında sağlam bir bağ vardır. Liberal demokrasi, getirmiş olduğu ilkelerle özel

¹¹⁴ UYGUN, *İnsan Hakları Kuramı*, s. 11.

¹¹⁵ DONNELLY, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, s. 27.

¹¹⁶ İoanna KUÇURADI, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 2. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011, s. 72.

¹¹⁷ DOĞAN, *İnsan Hakları Hukuku*, s. 47.

mülkiyeti koruma altına alarak, ticaret için elverişli bir zemin yaratmaktadır. Bu durum liberal demokrasi ile gelişmiş kapitalist ülkelerin bağına da açıklar¹¹⁸. Özellikle alternatifi sayılan bütün sistemlerin çökmesinden sonra liberal demokrasinin evrenselliğini ilan ettiği genel kabul gören bir gerçektir¹¹⁹. Bu yüzden liberal demokrasi batı siyasi örgütlenmesinin kurumsallaşmış niteliklerini de ifade etmektedir¹²⁰.

Robert Dahl liberal demokratik sürecin kriterlerini; etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilinçli anlayış, gündemin kontrolü ve erişkinlerin dahil olması olarak belirlemiştir¹²¹. Kriterleri bu şekilde belirleyen Dahl, herhangi bir devletin söz konusu kriterlere tamamen uyacak bir hükümete sahip olmadığını ama söz konusu kriterlerin demokratik bir hükümetin başarılarını ve imkanlarını ölçmek için uygun olduklarını belirtmektedir. Robert Dahl, günümüz demokrasileri ile öncesindeki modeller arasındaki farka dikkat çeker. Yukarıda bahsedilen unsurlara sahip olan bir sistem yeni bir halkçı yönetim anlamına gelmektedir. Çünkü ülkede yaşayan yetişkinlerin neredeyse tümü oy hakkına sahiptir. Bu durum, önceki demokrasilerde görülmeyen bir durumdur ve Dahl'a göre yeni bir adlandırmayı hak etmektedir. Dahl demokrasinin bütün unsurlarını taşıyan bu yönetim biçimi için, Yunanca'da "*çok kişinin yönetimi*" anlamına gelen "*poliarşi*" terimini kullanmaktadır¹²².

Dahl'ın kullandığı bu tanım aslında uygulanan demokrasi ile hedeflenen demokrasi arasındaki farka dikkat çekmek açısından da önemlidir. Bu farklılık geçmişten günümüze kadar gelen uzun bir tartışmanın ayağıdır. Liberal demokrasi bir hedefdir ve uygulanan demokrasiler, bu hedefe varma amacını taşır. Dolayısıyla demokrasinin halkın iktidarı olduğunu söylemek aslında onu idealize etmektir, ancak uygulanan demokrasilerde halkın mutlak karar verici olduğu konusu tartışmalıdır. Günümüzde bu

¹¹⁸ **Nihat BULUT**, "*Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi*", Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, VII (1-2), 2003, s. 43.

¹¹⁹ **BULUT**, "*Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi*", s. 42.

¹²⁰ **Hasan TUNÇ**, "*Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı*", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2, s. 1120.

¹²¹ **DAHL**, *Demokrasi Üstüne*, s. 40.

¹²² **DAHL**, *Demokrasi Üstüne*, s. 94.

varsayımın gerçeklerle bağdaşmadığı, uygulamaların bunları doğrulamadığı, dolayısıyla bu temel hipotezlerin geçerli sayılmayacağı iddia edilmektedir.

Sartori de bu durum için demokrasinin olması gereken ve olanı ifade eden iki ayrı anlamı olduğunu ifade eder. Ona göre halkın iktidarı eksilteli bir deyimden ibarettir. Bu deyim sürecin başlangıcını anlatmakta fakat onu bir sonuca bağlamamaktadır. Çünkü iktidar bir kimse üzerinde kullanılır, halkın iktidarı da halk üzerinde kullanılacaktır. Bu süreçte halk denetimini yitirirse, halk üzerindeki egemenliğin halkın egemenliği ile bir ilgisinin kalmaması tehlikesi ortaya çıkar¹²³. Dolayısıyla bu durum uygulanan demokrasi ile liberal demokrasi arasında bir boşluk doğurur. Bu boşluk da liberal demokrasilerin elit demokrasisi modelleri olarak adlandırılmasına sebep olur. Buna göre demokrasi yalnızca bir yönetici seçimi sürecinden ibarettir. Seçimler uygulanacak politikaların halk tarafından belirlenmesi değildir. Bu bağlamda Schumpeter, demokrasinin halk ve yönetim kelimeleriyle ilgili olmadığını belirtir. Ona göre demokrasi, halkın sadece kendini yönetecek kişileri kabul etme ya da reddetme fırsatı anlamına gelmektedir¹²⁴. Schumpeter'in teorisinde, yurttaş ile seçilmişler arasında duran çok az şey vardır. Yurttaş, elitlerin rekabetçi çatışmasıyla belirlenmiş bir dünyada yalıtılmış ve savunmasız olarak tasvir edilir¹²⁵. Yönetim ve karar alma yetkileri, siyasal elit olarak adlandırılan bir azınlığın elinde toplanmaktadır. Dolayısıyla, bu azınlığın iktidara gelişi, orada kalışı ve gidişi ile sorumluluğunun belirlenmesi tartışılan ana sorunlar olmaktadır¹²⁶. Duverger bu durum için "*halkın kendi kendini yönettiği hiçbir zaman görülmemiştir, hiçbir zaman da*

¹²³ **Giovanni SARTORI**, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, 2. Baskı, Çev: **Tunçer KARAMUSTAFAOĞLU/Mehmet TURHAN**, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 50.

¹²⁴ **Joseph A. SCHUMPETER**, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, London and New York, 2003, s. 285.

¹²⁵ **David HELD**, *Models of Democracy*, Third Edition, Polity Press, Cambridge, 2008, s. 158.

¹²⁶ **Münci KAPANİ**, "*Demokratik Teori Alanında Bazı Yeni Görüş ve Tartışmalar*", Prof. Dr. Bülent Nuri Esen'e Armağan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 417, Ankara, 1977, s. 206.

görülmeyecektir. Çünkü gerçek demokrasi daha mütevazı fakat daha gerçek bir şeydir"¹²⁷ demektir.

Bu soruna bir çözüm olarak liberal demokrasinin kendisinden bekleneni gerçekleştirilmesi ve ideale yaklaşması için radikal demokrasi kuramı ortaya atılmıştır. Buna göre radikal demokrasi, halkın karar mekanizmalarına daha aktif biçimde katılmasını ve kurumların bu esasa göre oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir¹²⁸. Bu bağlamda radikal demokrasi, liberal demokrasinin ideal formunu temsil etmektedir.

17. yüzyılda ulus-devletlerin gölgesinde ortaya çıkan liberal demokrasi, günümüze kadar üç büyük demokratikleşme süreci ya da dalgası geçirmiştir. İlk dalga, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1820 yılında erkek yurttaşlara oy hakkı tanınmasıyla başlamış ve 1926 yılına kadar neredeyse bir yüzyıl boyunca sürmüştür. Bu süreçte 29 devlet, demokratik rejimi benimsemiştir. 1922 yılında İtalya'da Mussolini'nin yarattığı tersine demokrasi dalgası 1942 yılına gelindiğinde demokratik devlet sayısını 12'ye düşürmüştür. II. Dünya Savaşında faşist bloğun yenilmesi ise yeni bir demokratikleşme dalgasını ortaya çıkartmıştır. 1962 yılında demokrasiyle yönetilen devlet sayısı 36'ya yükselmiştir. İkinci tersine demokrasi dalgası ise 1960-1975 yıllarını kapsamaktadır. Üçüncü ve şimdilik son dalga olarak adlandırabileceğimiz süreç ise 1970'li yıllarda Katolik Avrupa ülkelerinin demokratikleşmesiyle başlayan ve 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla devam eden yeni demokrasilerle başlayan süreci tanımlamaktadır¹²⁹. Ortaya çıkan bu demokratik düzenlerin farklılıkları olmakla birlikte bazı ortak noktaları mevcuttur. Bu ortak noktalar ideal bir liberal demokrasinin unsurlarını oluşturur.

¹²⁷ **Maurice DUVERGER**, *Siyasi Partiler*, Dördüncü Basım, **Çev: Ergun ÖZBUDUN**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 538-539.

¹²⁸ **BULUT**, "Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi", s. 53.

¹²⁹ **Samuel P. HUNTINGTON**, "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Spring 1991, s. 12-14.

2. Unsurları

a. Temsil

Demokrasi, Atina'da uygulama alanını kaybetmesinin ardından tarihsel gelişmelerin bir sonucu olarak bu sefer Avrupa'da yeniden doğmuştur. Ancak ortaya çıkan bu yeni demokrasi teori ve işleyiş olarak çok farklı bir niteliktedir. Özellikle devletlerin örgütlenmelerinde meydana gelen değişimler demokrasiyi de daha farklı bir noktaya taşımıştır. Her şeyden önce, doğrudan demokrasi yerini temsili kurumlara bırakmıştır, yurttaşın rolü doğrudan demokrasiye nazaran daha pasif bir konuma indirgenmiştir.

Doğrudan demokrasinin uygulama alanı bulamamasının en önemli nedenlerinden birisi de devlet yönetimi anlayışında meydana gelen değişimlerdir. Atina sitesi, bir şehir devleti olarak kurulmuştur ama 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da oluşmaya başlayan ulus-devletler, nüfusu ve sınırları itibarıyla Atina sitesini katbekat aşan yapılar olmuştur. Günümüzde ise İsviçre'nin bazı kantonlarında halk meclisi anlamını taşıyan *Landsgemeinde* ile ABD'nin bazı eyaletlerinde yer alan *town meeting* kurumları doğrudan demokrasinin çağdaş örnekleridir¹³⁰. İsviçre'de Glarus ve Appenzell kantonlarında yörenin yurttaşlarından oluşan ve halk meclisi adı verilen bir topluluk, bahar aylarında geniş bir alanda toplanarak kanunları oylar ve kanunları uygulayacak kişileri seçerler¹³¹. ABD'de ise Connecticut, Maine, Massachussets, New Hampshire ve Vermont eyaletlerinde yer alan bazı kasabalarda *town meeting* yani kasaba toplantıları yapılmaktadır¹³². Ancak bu örnekler genel bir eğilimden ziyade, modern demokrasinin istisnai örnekleridir.

¹³⁰ İlker Gökhan ŞEN, *Doğrudan Demokrasi: Kurumlar, Hukuki ve Siyasi Sorunlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 7.

¹³¹ TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, s. 299.

¹³² ŞEN, s. 8.

Temsil kurumu, burjuva sınıfının hak mücadelesinin bir ürünüdür. Avrupa’da yaşanan sınıfsal değişimler sonucunda ortaya çıkan burjuva sınıfı, krallarla mücadeleye başlamıştır¹³³. Ticari kapitalizmin zamanla gelişmesi, mutlakıyetçiliğin aşınmasına katkı sağlamış ve zamanla burjuvazi kendini iktidara ortak etmek isteyen bir konuma erişmiştir¹³⁴. Dolayısıyla burjuva sınıfının mücadelesi, günümüzdeki anlamda demokrasinin gelişmesini sağlayan başat unsurlardan birisi olmuştur. Devlet örgütlenmesinde meydana gelen bu köklü değişimlerin sonuçları, modern demokrasi olarak adlandırılan ve site devletlerinden çok farklı bir demokrasi anlayışının doğmasının en önemli sebeplerindendir.

Liberal demokrasi halk egemenliği prensibine dayansa da halk egemenliği, modern demokrasilerde halkın doğrudan yönetimi yerine temsili bir niteliğe sahiptir. Temsil kurumunun kökeni ise, feodal hukuk düzenindeki danışma kurullarıdır. Bu kurullar söz sahibi üyelerin bizzat ve kendi adlarına katılımıyla oluşturulan, Fransa’da *Curia Regis*¹³⁵, İngiltere’de *Magnum Concilium*¹³⁶ adı verilen danışma meclisleridir. Bu meclisler, herhangi bir vekalet ilişkisine dayanmamaktadır. Ancak daha sonra şehir ve kasabaları temsil eden kişilerin bu kurumlara katılması zamanla günümüzdeki parlamentolara giden yolu açmıştır¹³⁷. Bu yüzden liberal demokrasi, doğrudan demokrasiden çok temsili demokrasi temelinde oluşmuştur. Tarihsel olarak temsil, Batı toplumlarındaki devrimlerin de kaynağı olmuştur¹³⁸. Fransız Devrimi’nin ardından ulus-devletlerin ortaya çıkması daha sonrasında da ulusal egemenlik prensibinin benimsenmesiyle, temsil kurumu modern demokrasilerin vazgeçilmez unsurlarından biri

¹³³ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 177.

¹³⁴ Jean TOUCHARD, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, İslık Yayınları, 1. Baskı, Çev: İsmail YERGUZ, İstanbul, 2015 s. 330.

¹³⁵ Curia Regis ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Murat SARICA, *Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekaletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 18.

¹³⁶ Magnum Concilium ile ilgili detaylı bilgi için bkz. SARICA, *Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekaletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*, s. 42.

¹³⁷ UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 124.

¹³⁸ Jean GICQUEL/Jean-Eric GICQUEL, *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, 24e Edition, Éditions Montchrestien, Paris, 2010, s. 117.

haline gelmiştir. Fransız Devrimi ile başlayıp Birinci Dünya Savaşına kadar devam eden dönem burjuva sınıfının yüzyılı olarak tanımlanır¹³⁹. Çünkü Amerikan ve Fransız Devrimleri burjuva sınıfının haklarını “evrensel” haklar olarak ilan ederek temsil formülünü geliştirmişlerdir. Burjuva sınıfı tarafından ortaya atılan bu formül, iktidar yetkilerinin temsilcilere aktarılmasını sağlarken, temsilcilerin de sınırlarını belirler ve yurttaşların seçilmişleri denetlemesini sağlar. Bu durum yurttaşlar açısından bir güven ortamı yaratmaya katkıda bulunur¹⁴⁰.

Siyasal temsil gerçek anlamına 20. Yüzyılın ortalarında kavuşmuştur. Öncesinde temsil edilenler son derece sınırlı bir kesimi kapsamaktadır. Çünkü oy hakkının kullanılmasında, mülkiyet, eğitim, cinsiyet üzerinden kısıtlamalar mevcuttur. Ancak oy hakkının eşit ve genel niteliğe kavuşmasıyla birlikte, siyasal temsil gerçek anlamına kavuşmuştur¹⁴¹. Günümüzde ise temsil, demokrasilerin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Her ne kadar doğrudan demokrasinin bazı yöntemleri hala geçerlilik taşısa da temsili kurumlar demokratik devletlerde daha baskın bir haldedir. Bu durumda siyasal iktidar halk için, halk adına kullanılacak ancak halk tarafından kullanılmayacaktır¹⁴². Temsil kurumunun hala demokrasinin temelinde yer almasının önemli bir sebebi de temsil olmadan siyasal sorumluluğun düşünülemez olmasında yatar¹⁴³.

Bununla birlikte temsil kurumuna yöneltilen eleştiriler de mevcuttur. Raymond Carré de Malberg’e göre temsili demokrasi gerçek demokrasi olmaktan uzaktır. Anayasa sistematik olarak halkı açıkça yönetimden uzak tutmayı amaçlarken, ortaya çıkan

¹³⁹ **Jürgen KOCKA**, “Avrupa Modeli ve Almanya’da Durum”, in, *19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumunu*, 1. Baskı, **Derleyenler: Jürgen KOCKA/Allan MITCHELL**, Çev: **Uygur KOCABAŞOĞLU**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 13

¹⁴⁰ **Bihlerin VURAL DİNÇKOL**, “Yurttaşlık ve Seçilme Hakkı Üzerine Bir Değerlendirme”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel’e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013, s. 103.

¹⁴¹ **UYGUN**, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 126.

¹⁴² **Mehmet AKAD**, “Küreselleşme Sürecinde Siyasal Kültür”, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 1, İstanbul, 2005, s. 10.

¹⁴³ **Dominique ROUSSEAU**, *Radicaliser la démocratie*, Éditions du Seuil, Paris, 2017, s. 37.

yasaların halkın iradesi olduğunu söylemek büyük bir çelişkidir¹⁴⁴. Çünkü Malberg'e göre temsil kavramı ya da temsilciler önceden var olan bir iradenin sözcüsü değil onu ilk defa üretenlerdir¹⁴⁵. Hans Kelsen ise temsil konusunda emredici vekaleti savunmaktadır. Ona göre gerçek bir temsil eden-temsilci ilişkisi kurmak için, temsilcinin temsil ettiği kişiler tarafından atanması veya seçilmesi yeterli değildir. Temsilcinin, temsil ettiği kişilerin iradesini yerine getirmek için yasal bir yükümlülüğü olması da gerekir¹⁴⁶.

b. Kuvvetler Ayrılığı

Kuvvetler ayrılığı düşüncesi, günümüzde devlete hakim olan yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılması anlamına gelmektedir. Kuvvetler ayrılığının tarihsel kökeni ise daha eskilere dayanmaktadır. Tarihsel anlamda ilk olarak devletin fonksiyonları arasında değil, gücün kullanımını alanında bir ayırım yapılmıştır. Karma yönetim adı verilen bu yönetim sisteminde iktidarda aynı anda; kralın, soyluların ve halkın söz sahibi olması gerektiğinden bahsedilir. Karma yönetim ve onun devamı olarak nitelendirilebilecek kuvvetler ayrılığı teorileriyle ilgili olarak öne çıkan düşünürler, Roma döneminde yaşamış Polybios, Orta Çağ İtalya'sında yaşamış Machiavelli, Fransız düşünür Montesquieu ve İngiliz düşünür John Locke olarak sayılabilir.

Yunan asıllı bir düşünür olan Polybios, “*Tarihler*” adıyla kaleme aldığı eserinde, siyasal iktidarın kaynağında güç olduğunu ve yönetimlerin belirli bir sıra ile birbirlerini takip ettiklerini savunur¹⁴⁷. Polybios bir devletin uzun ömürlü olması için tek bir yönetim sisteminin değil tüm yönetim sistemlerinin bir karmasının yürürlükte olması gerektiğini savunur. Böylece sistem içinde fren ve denge mekanizmaları kurulmuş olacaktır. Karma yönetim olarak adlandırılan bu sisteme göre; devlette bir kral, bir soylular meclisi, bir de

¹⁴⁴ **Raymond Carré de MALBERG**, *La Loi, expression de la volonté générale*, Economica, Paris, 1984, s. 215.

¹⁴⁵ **Pierre BRUNET**, “*La notion de représentation sous la Révolution française*”, *Annales historiques de la Révolution française*, Armand Colin, 328 (n°2), 2002, s. 27.

¹⁴⁶ **Hans KELSEN**, *Théorie Générale du Droit et de l'État*, **Traduit par: Béatrice LAROCHE**, Bruylant et Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1997, s. 339.

¹⁴⁷ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 39.

halk meclisi olmalıdır. Her toplumsal grup yönetimde yer almalıdır ki devlet uzun ömürlü olsun. Polybios'a göre, Roma devleti söz konusu üç grubu bir sistemde bir araya getirebilmiştir. Roma Anayasasına bakan Romalılar, Roma Devleti'nin tamamen despot, tamamen aristokratik veya tamamen demokratik olduğunu söyleyemez. Bu üç unsurun sistem içindeki yerleri eşitliğe ve dengeye önem verilerek saptanmıştır¹⁴⁸. Günümüzde kuvvetler ayrılığının en keskin uygulandığı sistem olan Amerika Birleşik Devletleri'nin yönetim sistemi ile Polybios'un karma yönetim kuramı arasında benzerlikten söz edilmektedir¹⁴⁹.

Kuvvetler ayrılığı fikrine katkı yapmış önemli düşünürlerden birisi de Niccolo Machiavelli'dir. Machiavelli, siyasi iktidarı kullananın her şeyi yapmasını ve hiçbir ilkeye bağlanmamasını meşru gören bir siyasi görüşü savunmaktadır¹⁵⁰. Bu durumda Machiavelli, Tanrı ile iktidarı kullanan arasındaki meşruiyet bağına kesmekte ama yeni bir meşruiyet bağı ortaya koymamaktadır¹⁵¹. Machiavelli'nin böyle bir görüş ortaya atmasının en büyük sebebi İtalyan siyasal birliğini sağlamaktır¹⁵². Machiavelli'nin siyasal birliğin kurulmasının ardından öngördüğü sistem, onun ideal devlet anlayışını yansıtır. Çünkü siyasal birliğin kurulması, ideal devlete geçmeden önce varılması gereken bir hedeftir. İdeal devletin yönetim biçimini belirlemeden önce Machiavelli, Antikçağ'dan beri süregelen monarşi, aristokrasi, demokrasi şeklindeki yönetim biçimlerini sınıflandırır ancak bu rejimlerin süreklilik göstermediğini ve yozlaşmaya açık olduklarını söyler. Dolayısıyla, aynı anayasada bir prensi, büyükleri ve halkın otoritesini bir araya

¹⁴⁸ POLYBIUS, *The Histories*, Oxford University Press, **Translated by: Robin WATERFIELD**, New York, 2010, s. 380.

¹⁴⁹ **Bihterin DİNÇKOL**, *Karma Yönetimden Kuvvetler Ayrılığına İktidarın Paylaşımı*, Doç. Dr. Mehmet Somer'in Anısına Armağan, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi Özel Sayısı, İstanbul, 2006, s. 923.

¹⁵⁰ **Nihat BULUT**, "*Ortaçağdan Yeniçağa Geçiş Süreci Bağlamında Ekonomik Zihniyet Değişiminin Siyasal Düşünceye Etkisi*", Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C: VI, S. 1-4, 2002, s. 23.

¹⁵¹ **Cemal Bali AKAL**, *Modern Düşüncenin Doğuşu*, 4. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 12.

¹⁵² **Mehmet AKAD**, "*Machiavel – Bodin ve Hobbes'da Monarşi Anlayışı*", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 40, Sayı 1-4, 1974, s. 556.

getiren ve bu güçlerin birbirlerini karşılıklı olarak denetlemesini sağlayan bir anayasa bu sistemler içerisinde en iyisidir¹⁵³. Buradan yola çıkan düşünür, karma yönetimin üstünlüğü sonucuna ulaşır¹⁵⁴. Siyasal birlik kurulduktan sonra, kurulacak olan sistemde kralın, soyluların ve halkın gücü birleştirilmelidir. Böylelikle her biri bir diğerini denetleyebilecektir¹⁵⁵.

Kuvvetler ayrılığı ilkesini ele alan önemli düşünürlerden birisi de John Locke'dur. Locke aynı zamanda liberalizmin ilkelerini de formüle eden bir düşünürdür. Yaşadığı dönemde kral ve burjuvazi arasında ortaya çıkan çatışmada, yükselen burjuvazi sınıfının yanında yer almıştır. Liberalizm felsefesi de bu düşünce etrafında şekillenmektedir. Locke'un kuvvetler ayrılığı teorisine bakışı da aynı temelden ortaya çıkmaktadır. Devletin içinde yoğun güç toplanması ihtimalini azaltmak isteyen Locke, devlete üç ayrı kuvvet atfetmiştir. Bunlar; yasama, yürütme ve federatif kuvvet olarak adlandırılmıştır¹⁵⁶. Yasama kuvveti, diğerleri içinde en üstün kuvvettir. Yürütme kuvveti, aynı zamanda federatif kuvvet olarak adlandırılan yetkilere de sahiptir. Locke'a göre federatif kuvvet, devletin dış ilişkilerine ilişkin olarak yapılan işlemlerdir. Yargı, Locke tarafından ayrı bir kuvvet olarak düzenlenmemiştir ama yargılama yetkisini halk kendi iradesiyle yargıçlara teslim etmiştir¹⁵⁷.

Fransız düşünür Montesquieu ise kuvvetler ayrılığını, daha sistemli bir biçimde formüle etmektedir. Montesquieu'nün yaptığı bu ayırım, günümüzde de geçerliliği olan bir ayırmadır. Montesquieu'nün İngiltere siyasi sistemini örnek alarak ortaya attığı bu prensip, *L'Esprit des Lois (Kanunların Ruhu)* eserinde ele alınmaktadır. Bu eserinin, *İngiltere Anayasası Üzerine (De La Constitution d'Angleterre)* başlığını taşıyan bölümünde Montesquieu, her devlette yer alan üç kuvvetten bahseder. Bunlardan ilki yasa

¹⁵³ **Nicolas MACHIAVEL**, *Discours sur la première décade de Tite-Live*, Tr: **Toussaint GUIRAUDET**, Bibliothèque Berger-Levrault, Paris, 1980, s. 37.

¹⁵⁴ **Mehmet Ali AĞAOĞULLARI/Levent KÖKER**, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, İmge Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2013, s. 212.

¹⁵⁵ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 97.

¹⁵⁶ **LOCKE**, *Two Treatises of Government*, s. 364-365.

¹⁵⁷ **AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT**, s. 94.

yapma kuvvetidir. İkincisi, barışı sağlama, savaş açma ve elçi gönderilmesi ve kabul edilmesini kapsayan kuvvettir. Üçüncü kuvvet ise, suçları cezalandırma ve kişiler arasındaki uyuşmazlıkları çözme kuvvetidir. Montesquieu bu kuvvetlerden ilkinde yasama, ikincisine yürütme ya da uygulama, üçüncüsüne de yargılama kuvveti adını vermiştir¹⁵⁸. Montesquieu, bu üç kuvvetin birbirini denetlemesini öngörmüştür. Buna göre yasama, kanunların kötü uygulanması durumunda bakanlar kurulunu suçlayabilir. Yürütme organı da yasamanın işlemlerini veto gibi yollarla denetleyebilir. Montesquieu, Avrupa’da çoğu krallıkta yasama ve yürütmenin monark, yargı yetkisinin ise uyruklar tarafından kullanıldığını ve bu yüzden bu yönetimlerin ılımlı olduğunu söylemektedir¹⁵⁹. Kuvvetler arasındaki en keskin ilişki yargı organının diğerleriyle ilişkisidir. Yasama ile yürütme organı arasında birliktelik bulunması büyük sorunlara yol açmazken, yargı organının bağımsız olmaması kabul edilemez. Yargı organı, ayrı ve bağımsız yargıçların elinde olmalıdır. Aksi halde, uyuşmazlıkların çözülmesi ve suçluların cezalandırılması mümkün olmaz¹⁶⁰. Bir görüşe göre de Montesquieu’nün yargı bağımsızlığı savunmasında amacı farklıdır. Bu amaç, soyluların, kralın keyfi yargılamalarından kurtarılmasıdır¹⁶¹.

Montesquieu ile karma yönetimi savunan düşünürler arasında önemli bir farka dikkat çekmek gerekmektedir. Söz konusu fark, Montesquieu’nün kuvvetler ayrılığını siyasal özgürlüğün güvencesi olarak görmesidir¹⁶². Diğer düşünürler karma yönetimi ideal bir yönetim biçimi olarak ele almışlardır. Montesquieu kuvvetler ayrılığı düşüncesinde, John Locke’un 1688 İngiliz Devriminin ardından yazdığı “*Sivil Hükümet Üzerine İnceleme*” eserindeki düşüncelerinden ve kendisine güçlü bir yorum yapma imkanı veren İngiltere örneğinden etkilenmiştir¹⁶³.

¹⁵⁸ MONTESQUIEU, *De l’Esprit des Lois I*, Éditions Garnier, Paris, 1973, s. 169.

¹⁵⁹ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI/Filiz ÇULHA ZABCI/Reyda ERGÜN, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 423.

¹⁶⁰ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 144.

¹⁶¹ Cemal Bali AKAL, *İktidarın Üç Yüzü*, 6. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 208.

¹⁶² Bihterin DİNÇKOL, *Karma Yönetimden Kuvvetler Ayrılığına...*, s. 926.

¹⁶³ Georges VEDEL, *Manuel Élémentaire de Droit Constitutionnel*, Éditions Dalloz, Paris, 2002, s. 18.

Dolayısıyla kuvvetler ayrılığının kuvvetlerin aynı otorite ya da kurum tarafından kullanılmaması ve kuvvetlerin birbirlerinden ayrılması şeklinde iki ilkesi olduğu söylenebilir¹⁶⁴. Günümüzde demokratik devletlerde kuvvetler ayrılığı açısından belirli farklılıklar mevcuttur. Bazı devletlerde yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri arasında keskin bir ayırım vardır. Bazı devletlerde ise yasama ile yürütme arasındaki ayırım yumuşak bir ayırımdır. Dolayısıyla günümüzde kuvvetler ayrılığı prensibinin en önemli noktası, yargının yasama ve yargıdan bağımsız olması şeklinde kendini göstermektedir.

c. Sınırlı ve Denetlenebilir Bir İktidar

Liberalizmin ortaya çıkardığı sınırlı devlet ve üstün birey anlayışı, devlet kudretini sınırlamada önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden demokrasi kavramı bir yönüyle de devlet iktidarının sınırlanması ve denetlenebilmesi olarak görülmüştür. Çünkü temsili demokrasi, alınacak kararların içeriği açısından bir sınırlama içermez. Bu durum doğuştan temel haklara sahip olan bireyler ile devlet arasında bir çatışma doğurabilir. Devlet hem yönetilenlerin hem de yöneticilerindir. İktidarın yetkilerini kötüye kullanıp, zorba bir karaktere bürünmesinin önlenmesi için birtakım sınırlamalara ihtiyaç vardır. Bu sınır anayasal düzenin sınırları ile oluşturulacaktır. Liberalizm demokrasi, sınırlı ve faaliyetlerinden sorumlu bir siyasal iktidar anlayışına dayanmaktadır¹⁶⁵. Çünkü devlet şiddet tekeline sahip olan tek meşru otoritedir. Bu yüzden olası bir devlet-birey çatışmasında birey kaybetmeye mahkumdur. Demokrasinin varlık sebebi ile çelişen bu durumun çözümü, devlet iktidarının sınırlanmasında yatmaktadır. Bu yüzden demokrasilerde devlete bir sınır çizilmiştir. Çağdaş demokrasilerde katı anayasalar çoğunluk iktidarını sınırlandıran en önemli araçlardan biridir¹⁶⁶.

Kuşkusuz devlet iktidarına sadece anayasal bir sınır çizmek yeterli değildir. Devletin anayasa ve yasalarla çizilen sınırlara uyup uymadığı sürekli denetlenmelidir. Bu

¹⁶⁴ Pierre BRUNET, “Le concept de république dans le droit public français”, in, *La République en perspective*, Dir: Brigitte KRULIC, Presses Universitaire Laval, 2009, s. 101.

¹⁶⁵ Bihterin VURAL DİNÇKOL, “Yurttaşlık ve Seçilme Hakkı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 103.

¹⁶⁶ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 181.

denetim yargısal olabileceği gibi siyasal da olabilir. Bağımsız mahkemeler eliyle, devletin sınırını aşıp aşmadığı belirlenebilir ve gerekli yaptırımlar uygulanır. İktidarın yargısal denetimi, devletin hukuk sınırlarından ayrılıp ayrılmadığının tespiti açısından önemlidir. Çünkü ortaya konulan hukuk kuralları devleti yönetenler açısından da bağlayıcı olmak zorundadır. Bu bağlamda mahkemelerin bağımsız olması önem taşımaktadır. Bağımsız olan yargıçlar bu sayede iktidarın hukuka aykırı faaliyetlerine bir son verebilir. Siyasal yaptırım ise seçmenler tarafından uygulanır. Sınırı aşan devlet yöneticileri, seçmenlerin karşısında siyasal olarak hesap vermek durumundadır. Siyasal denetim yollarının işletilebilmesi için ise belirli dönemlerde yapılan serbest seçimlere ihtiyaç duyulur. İktidarın seçmenden onay alarak var olması ya da seçmenden onay alamayan iktidarların görevi devretmesi, siyasal denetim mekanizmalarının var olduğuna işaret eder. Dolayısıyla hukuki ve siyasi açıdan denetlenemeyen bir siyasi iktidarın olduğu yerde demokrasiden söz edilemez.

d. Çoğulculuk

Çoğulculuk düşüncesinin ardındaki temeli, çoğul olmak, farklılık ve çeşitlilik gibi kavramlara dayanmaktadır. Bu görüş özünde, toplumdaki güç ve kaynakların dağınık bir biçimde olduğunu savunur. Çoğulculuk kavramı özellikle II. Dünya Savaşını izleyen otuz yıl süresince önem kazanan bir kavram olmuştur¹⁶⁷. Demokrasiyi halk tarafından ve halk için yönetim olarak tanımlayan siyaset bilimci Arend Lijphart, farklı tercihlerin ifade edildiği durumlarda yönetimin kimin çıkarına hitap edeceği sorusunun iki model ortaya çıkardığını söyler. Eğer bu soruya verilecek cevap “*halkın çoğunluğu*” ise ortaya çıkan model çoğunlukçu demokrasi modelidir¹⁶⁸. Günümüz demokrasilerinden çoğunlukçuluk niteliği aşılması gereken bir engel olarak görülmektedir. Çünkü çoğunlukçu niteliği olan demokrasilerde yönetimde bulunan çoğunluğun, azınlığın da haklarını gözetmesini

¹⁶⁷ Christopher PIERSON, *Modern Devlet*, İkinci Basım, Çev: Neşet KUTLUĞ/Burcu ERDOĞAN, Chiviyazıları Yayinevi, İstanbul, 2015, s. 100

¹⁶⁸ Arend LIJPHART, *Demokrasi Modelleri; Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*, 1. Baskı, Çev: Güneş AYAS/Utku Umut BULSUN, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014, s. 16.

sağlayacak mekanizmalar bulunmaz. Bu durum, çoğunluğun azınlık üzerinde herhangi bir engelle karşılaşmadan baskı kurabilmesi sonucunu doğurur.

Kuşkusuz çoğunlukçu demokrasilerde de siyasi iktidar seçimle belirlenmektedir. Ancak seçim sonucunda ortaya çıkan iktidara sınır çizilmemiştir. Bu durum çoğunlukçu demokrasiyi savunanların demokrasiyi sadece sandıktan ibaret görmelerine yol açmaktadır. Çoğulcu demokrasi teorisinin taraftarlarına göre ise toplum, birbirinden farklı ya da birbiriyle zaman zaman örtüşen çok farklı çıkar ve yaşam biçimlerinden oluşmaktadır. Bu çıkarlar değişik biçim ve kademelerde örgütlenerek devlet içindeki karar alma sürecine etki etmeye çalışır. Bunun yanı sıra devlet de toplum gibi çok katmanlı bir yapıdır ve karar alma süreçlerinde bireylerle en üst örgütlenme biçimi olan devlet arasında pek çok aracı örgüt vardır¹⁶⁹. Dolayısıyla böylesi bir yapıda ortaya çıkan kararların toplumun farklı kesimlerinin çıkarları arasında bir denge oluşturması beklenmektedir.

Günümüz demokrasilerinin olmazsa olmaz niteliklerinden olan çoğulculuk ilkesi, bu bağlamda çoğunluğa mutlak bir hakimiyet verilmesinin karşısındadır. Seçim sonucunda ortaya çıkan iktidar, sınırlı yetkilerle bu görevini yerine getirmektedir. Kuşkusuz çoğulculuk ilkesi toplumun çoğunluğun seçtikleri tarafından yönetilmesini reddetmez. Burada çoğunluk ile azınlık arasında bir denge kurulmaktadır. Siyasi iktidar bu bağlamda azınlığın temel hakları ile sınırlanmaktadır¹⁷⁰. Günümüzde geniş bir insan hakları listesi hem ulusal hem de uluslararası mekanizmalarla korunmaktadır. Bu koruma, ister azınlık ister çoğunluk tarafında olsun, toplumun tüm bireylerinin kendi geleceklerini tayin etme ve kendileriyle ilgili kararları özgürce alma olanağını asgari ölçüde garanti eder. Her ne kadar kişiliğe bağlı dokunulmaz, devredilemez ve vazgeçilemez haklar

¹⁶⁹ Ece GÖZTEPE, “Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışına Karşı Çoğulcu Demokrasi Modelleri: Normatif Düzenleme Olanakları ve Bunun Sınırlılığı Üzerine Bazı Düşünceler”, in, *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı, 5-6 Haziran 2010, Ankara*, 1. Baskı, **Yay. Haz.: Ece GÖZTEPE**, TBB Yayınları, Ankara, 2011, s. 149.

¹⁷⁰ Kemal GÖZLER, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 7. Basım, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018, s. 266.

anlayışı, tarihsel süreçte, demokrasiden bağımsız olarak ortaya çıkmış bir anlayış olsa da günümüzde her ikisinin iç içe geçmesi bir rastlantı olarak görülemez¹⁷¹.

Bu bağlamda demokrasi teorisini modern bağlamda ilk ele alan düşünürlerden olan Alexis de Tocqueville'e de değinmek gerekmektedir. Tocqueville Amerikan demokrasisini incelediği *Amerika'da Demokrasi* eserinde çoğunluğun baskıcı yönetimine karşı belirli güvenceler önermektedir. Bunlar; adem-i merkeziyet, anayasal düzen ve bireysel hakların varlığıdır¹⁷². Günümüz anayasalarında ise azınlığın temel haklarını koruma amacıyla birtakım uygulamalara yer verilmektedir. Yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla kanunlardan daha zor ve farklı usulde değiştirilen yazılı ve katı anayasaların varlığı bu tedbirlerden biridir. Kuşkusuz bu durumda çoğunluğa sahip olan grup anayasada değişiklik yapabilmek için olağan usulden daha yüksek bir orana ihtiyaç duyulduğu için azınlığın temel hak ve hürriyetleri üzerinde bir düzenlemeyi ancak azınlığın rızasıyla yapabilecektir. Bunun yanı sıra iki meclisli yasama organı, kanunların anayasal denetimi, sivil toplum ve basın kuruluşları da azınlığı, çoğunluğun yanında koruyucu faaliyetlerinden ötürü çoğulcu demokrasinin içinde yer almaktadırlar¹⁷³.

e. Eşitlik

Eşitlik hukuki anlamda her şeyden önce insanların eşit değere ve onura sahip olmasını ifade eder. Eşitlik bu yönüyle ırk ve cinsiyete dayalı ayrımcılığı reddeder. Ayrıca insanın değersizleştirilmesine de karşıdır. Eşitlik, temel hakların ortaya çıkmasındaki temeli oluşturur¹⁷⁴. Tocqueville'e göre ise eşitlik Amerikan demokrasisinin temelinde yatan bir unsurdur. Tocqueville, Amerikan devriminin temel özelliklerini,

¹⁷¹ Oktay UYGUN, "Demokrasinin Çoğunlukçu ve Çoğulcu Modelleri: İki Bin Beş Yüz Yıllık Bir Tartışmanın Analizi", in, *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı, 5-6 Haziran 2010, Ankara*, 1. Baskı, **Yay. Haz.: Ece GÖZTEPE**, TBB Yayınları, Ankara, 2011, s. 23-24.

¹⁷² Detaylı bilgi için bkz. **Bihterin DİNÇKOL**, "Çoğunluk Tiranisine Karşı Bir Çözüm Yolu: Tocqueville'in Siyasal Kuramı", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 2004, s. 155-158.

¹⁷³ **GÖZLER**, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 267.

¹⁷⁴ **Emmanuel DOCKÉS**, *Valeurs de la Démocratie*, Éditions Dalloz, Paris, 2005, s. 31.

aristokratların ayrıcalıklarının kaldırılarak bireyler arasında fırsat eşitliğinin sağlanması, siyasi otoritenin toplumun rızasına dayanması, bireysel hakların korunması, sivil toplumun gelişmesi ve yurttaşların büyük çoğunluğunun refaktan daha büyük pay alması olarak saymıştır¹⁷⁵.

Kuşkusuz Tocqueville'in bahsettiği eşitlik ile günümüzdeki eşitlik arasında derin farklar vardır. Örneğin Tocqueville'in kitabına konu ettiği ABD'de o dönemlerde kölelik hüküm sürmekte ve oy hakkı sadece erkeklere tanınmaktadır. Eşitliğin günümüze kadar geçirdiği dönüşüm dikkate alındığında bugün köleliğin söz konusu olmadığını ve cinsiyet ya da servet ayrımı yapılmaksızın günümüz demokrasilerinde herkesin hukuki açıdan eşit olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında Tocqueville'in eşitliğin demokratik toplumlardaki önemi üzerine yaptığı tespitler geçerliliğini korumaktadır. Dolayısıyla herkesin yasa önünde ve temel haklar bağlamında eşit olması bugünün demokrasisi için olmazsa olmaz bir özelliktir. Nitekim bu durum 1948 tarihli *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* başta olmak üzere birçok uluslararası belgede ve birçok devletin anayasasında tartışılmaz bir durum olarak yer almaktadır. Irka dayalı ayrımcılığın son örneği olarak nitelendirilen ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nde uygulanan "*Apartheid*" rejimi de 1994 yılında son bulmuştur.

f. Kamuoyu

Kamuoyu kavramı, demokrasilerde halkın taleplerinin siyasi iktidara iletilmesinin önemli araçlarından biri olarak görülmektedir. Bu talepler toplumun tümünün ya da küçük bir grubunun kanaati biçiminde ortaya çıkabilir. Kamuoyunun amacı siyasi karar alma konumunda bulunanları etkilemektir. Ayrıca kamuoyu belirli bir zaman dilimi içinde ve belirli bir soruna ilişkin olarak oluşmaktadır. Bunun yanı sıra kamuoyu kesin ya da değişmez değildir¹⁷⁶. Habermas'a göre kamuoyu ifadesi, yurttaşlar

¹⁷⁵ Ceren KALFA/Faruk ATAAY, "*Tocqueville'in Demokrasi Teorisine Katkıları Üzerine*", Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, Nisan 2014, s. 31.

¹⁷⁶ Bihterin DİNÇKOL, "*Yönetilenlerin "Öz" Yönetimi-Kamuoyu*", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 5 Sayı: 10, Güz 2006/2, s. 50.

tarafından oluşturulan kamusal gövdenin devlet olarak örgütlenen egemen yapıya karşı, enformel olarak, seçim dönemlerinde ise formel olarak, yürüttüğü eleştiri yapma ve kontrol etme görevlerine işaret etmektedir¹⁷⁷. Kapani'ye göre ise *"kamuoyu, belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hâkim olan kanaattir"*¹⁷⁸.

Kamuoyuyla ilgili olarak dar ve geniş anlamda olmak üzere ikili bir ayrım da öne sürülmektedir. Buna göre geniş anlamda kamuoyu; *"halkı ilgilendiren belli bir mesele hakkında, belirli bir zamandaki genel yargı yahut ortak kanaattir"*. Dar anlamda kamuoyu ise; *"basın, radyo, TV gibi kitle haberleşme araçlarıyla yahut konuşarak veya fısıltı ile açıklanan ve çok defa bazı sosyal grupların (sendika, dernek vb.) ve seslerini duyuran kişilerin, siyasal otoritelere (hükümete, parlamentoya vb.) izhar ettikleri fikirlerin bir ortalamasıdır"*¹⁷⁹.

Modern demokrasiler halkın düşüncelerini çeşitli şekillerde iletebilmesi için çeşitli kurumlar oluşturmuştur. Halkın bu araçlarla ifade ettiği düşünceler yönetenlere rehberlik ettiği gibi aynı zamanda onu kontrol de eder. Bu yüzden de kamuoyu, fikir ve ifade özgürlüğünün güvenceye alındığı rejimlerde bir kuvvet olarak görünür¹⁸⁰. Kuşkusuz kamuoyu kavramı demokrasiler için önemli olsa da bu durum kamuoyunun sadece demokratik sistemlerde mevcut olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin totaliter sistemlerde de bir kamuoyu vardır. Ancak bu kamuoyu bilgi tekeli elinde bulunduran siyasi iktidarın güdümündedir ve onun önceliklerine göre şekillenir. Dolayısıyla sağlıklı bir çoğulcu demokrasi için kamuoyunun özgürce oluşması gerekmektedir. Kamuoyunun

¹⁷⁷ Jürgen HABERMAS, "Kamusal Alan", in, *Kamusal Alan*, Der. ve Çev: Meral ÖZBEK, 1. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 96.

¹⁷⁸ Münci KAPANİ, *Politika Bilimine Giriş*, 19. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 161.

¹⁷⁹ Tanımlar için bkz.

Bülent DAVER, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1969, s. 251

¹⁸⁰ Seha MERAY, "Halk Efkarı ve Yoklanması", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 3, Yıl: 1954, s. 260

özgürce oluşabilmesi için ise bilgi, haber ve düşüncelerin serbestçe yayımlanabildiği özgürlükçü bir hukuk düzenine ihtiyaç vardır¹⁸¹.

g. Devlet Yönetimi ile Sınırlı Olmama

Demokrasi her ne kadar devletin karar alma mekanizmalarına dair bir düşünce olsa da aslında toplumun bütün kurumlarını nüfuz etmiş bir kavramdır. Dolayısıyla demokrasi günümüzde sadece devlet yönetimine ilişkin bir kavram olarak düşünülmemelidir. Fransız sosyolog Alain Touraine, demokrasiyi yeni bir fikir olarak tanımlar. Demokrasi, otoriter yönetimlerin çökmesi ve ABD'nin Sovyetler Birliği'ne karşı soğuk savaşı kazanmasıyla üstün gelmiştir¹⁸². Touraine, mutlak monarşilere, oligarşilere ya da halk despotluklarına karşı yürütülen mücadelenin ortaya çıkardığı insan hakları fikrine de büyük önem verir. Söz konusu mücadeleler demokrasi ruhunu canlı tutar. Elbette demokrasi kavramı da zamanla anlam farklılaşmasına uğrayacaktır. Demokrasi adına mutlakçılığın ve hoşgörüsüzlüğün hakim olması demokrasi mücadelesinin dışında tutulmalıdır. Dolayısıyla demokrasi açısından gereksinim duyulan, özgürlükçü bir demokrasi fikridir.

Touraine'e göre demokrasinin üç boyutu vardır. Bunlar; yöneticilerin temsilciliği, yurttaşlık ve temel haklara saygı olarak özetlenebilir. Touraine'in demokrasinin bir boyutu olarak gördüğü temsil kurumu, sivil toplumu da kapsar. Sivil toplum da pek çok toplumsal aktörden oluşmaktadır ve bu durum da çoğulculuğa olanak sağlar. Yönetilenlerin yönetim işleriyle ilgilenmediği ve kendilerini siyasal bir toplumun üyesi olarak görmediği bir yerde seçimler bir önem teşkil etmez. Çünkü demokrasi, yurttaşlık bilinci olmadan sürdürülemez. Son boyut ise temel haklara saygıdır. Temel haklara saygı yöneticilerin sınırlı bir erke sahip olmasıdır. Touraine'e göre sınırlı bir erki sadece devlet odaklı düşünmemek gerekir. Devletin, din kurumlarının, ailenin ya da şirketlerin erkini

¹⁸¹ **Bihter DİNÇKOL**, “Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi-Kamuoyu”, s. 60.

¹⁸² **Alain TOURAINE**, *Demokrasi Nedir?*, 6. Baskı, **Çev: Olcay KUNAL**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17.

sınırlayan temel haklar demokrasi için kaçınılmazdır¹⁸³. Aynı şekilde demokrasi kavramını inceleyen en önemli düşünürlerden olan Alexis de Tocqueville de ABD üzerine yaptığı değerlendirmede ABD demokrasisinin başarısını, halk egemenliği kavramının toplumun tüm kurumlarına sirayet etmesiyle yakından ilgili olduğunu belirtir¹⁸⁴.

Nitekim günümüzde devletle bazı alanlarda rekabet edecek düzeyde olan büyük şirketlerin de demokratikleşme ve temel hakların korunması yolunda şeffaflaşma talepleriyle karşılaştıklarını görmekteyiz. Bu noktada, büyük şirketlerin faaliyetlerinin sıkı bir şekilde denetlenmesi ve çeşitli regülasyonlara tabi tutulması, sermaye sınıfının da sınırlı bir demokrasi konusunda üzerine düşen bazı görevler olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca demokratik bir rejimin istikrarlı bir şekilde sürmesi için, siyasal iktidar ile toplumdaki diğer otorite yapıları arasında bir uyum olması gerekmektedir¹⁸⁵. Dolayısıyla günümüzde demokrasi sadece siyasal iktidarı kullanacak temsilcilerin belirlendiği dönemlik seçimlerin ötesinde, diğer otorite yapılarına da mümkün olduğu ölçüde etki eden bir pratik olarak görülmektedir. Demokrasinin toplumun her alanına nüfuz etmesi hem daha bilinçli ve hesap sorabilen yurttaş kitleleri yaratacak hem de yönetici pozisyonunda bulunanların da bu bilinçle hareket etmesini sağlayacaktır.

Bu yüzden demokrasinin devletle sınırlı olmayan bir şekilde toplumun tüm birimlerine yayılması ve devleti ortak doğrular belirleyen bir araç olmaktan çıkararak bütün farklılıkların bir arada yaşamasına imkan veren bir biçim haline dönüştürmesi, günümüz demokrasileri için bir gereklilik olarak ortaya konmalıdır.

¹⁸³ **TOURAINE**, *Demokrasi Nedir?* , s. 47.

¹⁸⁴ **Alexis de TOCQUEVILLE** *De la démocratie en Amérique*, Douzième édition, Institut Coppet, Paris, 2012, s. 52

¹⁸⁵ **Harry ECKSTEIN**, “*Bir İstikrarlı Demokrasi Teorisi*”, **Çev: Ergun ÖZBUDUN**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, 1967, s. 47.

3. Liberal Demokrasinin Eleştirileri

a. Sosyal Demokrasi

Sosyal demokrasi, liberal demokrasinin eksik bıraktığı yönleri tamamlamaya çalışan bir demokrasi türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi devriminin ortaya çıkardığı güçlü bir işçi sınıfı sosyal demokrasinin ortaya çıkmasında doğrudan etkilidir¹⁸⁶. Çünkü işçi sınıfının üzerinde çalışma hayatından kaynaklanan bir baskı mevcuttur. İşçiler oy hakkına sahip olsa da politik faaliyetlere ayıracak zaman bulamamakta, yaşama hakları olsa da yeterli sağlık olanaklarına kavuşamamaktadır. Kuşkusuz böylesi bir demokrasi eksik bir demokrasidir. Çünkü yurttaşların seçimlerinde özgür olduğu varsayımı bu noktada etkisiz kalmaktadır. İşçilerin kurlsız bir biçimde çalışmaları onları dinlenme, sağlıklı bir yaşam sürme ve çalışma hayatı sonrasında sakin bir hayat sürebilme imkanlarından yoksun kılmaktadır. Özellikle Avrupa'da ortaya çıkan işçi hareketleri bu talepleri dillendirmektedir.

Günümüzde sosyal demokrasi, devletin sadece liberal demokrasiden kaynaklanan negatif yükümlülükleri olmadığını, bununla birlikte demokrasinin işleyebilmesi için devletin eğitim, sağlık ve çalışma gibi alanlarda toplum lehine yükümlülükleri olduğunu savunur. Devletin bu yükümlülükleri yerine getirmesi sosyal hakları tanınması ya da geliştirmesi anlamına gelir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bu görüş Batı demokrasilerinde güç kazanmıştır¹⁸⁷. Bu tür bir dönüşümü gerçekleştiren devletler, sosyal devlet olarak anılmaktadır. Devletin sağlık, eğitim gibi hizmetleri ücretsiz ya da çok düşük ücretle sunarak bu hizmetleri erişilebilir kılması, sosyal demokrasinin yerleşmesi için şarttır. Ayrıca çalışma hayatında yaşanan sorunları azaltmak için işçilerin çalışma saatleri, tatil, emeklilik ve sosyal sigorta haklarının da düzenlenmesi ve çalışma hayatı sonrasında güvence içinde geçirilmesi sosyal demokrasinin bir gereğidir. Ekonomik

¹⁸⁶ Ahmet Taner KİŞLALI, *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 261.

¹⁸⁷ Ayferi GÖZE, *Liberal, Marxiste, Faşist, Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet*, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 284.

gerçekler adına sosyal devlet anlayışının geri plana atılması insan onurunun korunması idealiyle bağdaşmaz ve bu durum demokrasiyi de temelsiz bırakır. Çünkü demokrasinin "*demos*"u yani halk türdeş değildir. Her yurttaş aynı zamanda belirli koşullar içinde yaşayan somut bir "*kişi*"dir. Kişilerin de içinde buldukları ekonomik güçlüklerden kurtarılmaları, siyasal toplumun en temel görevlerinden biridir¹⁸⁸. Ancak 1970'lerin sonundan itibaren dünya genelinde sosyal demokrasi uygulamalarının yerini neo-liberal politikaların aldığı görülmektedir¹⁸⁹.

b. Müzakereci Demokrasi

Alman düşünür Habermas tarafından ortaya atılan tartışmacı demokrasi modeliyle demokrasiye dair yeni tartışmalar gündeme gelmiştir. Tartışmacı demokrasi modeli merkez, çevre, kamusal alan ve insan hak ve özgürlüklerine dayanan bir hukuk düzeni olmak üzere dört unsurdan oluşur¹⁹⁰. Tartışmacı demokrasi bu dört unsur arasındaki ilişkinin niteliğine göre belirir. Halk egemenliği ilkesi bu dört unsur arasındaki akışkanlıktan beslenir. Böylece toplumun tümü için önem taşıyan konular keşfedilir ve yetkili organların kararıyla geçerlilik kazanır. Çünkü pratik sonuçları olan bu kararlarda bir kuruma sorumluluk izafe edilmesi gerekir¹⁹¹. Bu yüzden merkezde, kurumsallaşmış yasama, yürütme ve yargı organları yer alır. Çevre ise merkezden daha esnek bir yapıdır. Sivil toplum örgütleri, medya, üniversiteler, dini topluluklar, düşünce grupları çevreyi ifade eder. Çevre, toplumsal sorunların saptanması ve ortaya atılmasında önemli bir role sahiptir. Bu kuruluşlar, diğer unsur olan kamusal alanın da kurumsal altyapısını oluşturur. Habermas'a göre kamusal alan, toplumsal sorunlar karşısında görüş alışverişinde bulunmaya ve irade oluşturmaya imkan veren bir iletişim ağıdır. Bu yönüyle kamusal alana, televizyon programları, akademik olan veya olmayan yayınlar, günlük gazeteler,

¹⁸⁸ Nihat BULUT, "*Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu mu?*", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 52, S. 2, 2003, s. 193.

¹⁸⁹ Kemal GÖZLER, *Devletin Genel Teorisi*, 9. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018, s. 28.

¹⁹⁰ Murat ÖZBANK, *Jürgen Habermas*, in, *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*, Ed: Ahu TUNÇEL/Kurtul GÜLENC, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 759.

¹⁹¹ Jürgen HABERMAS, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, 9. Baskı, Çev: Tanıl BORA/Mithat SANCAR, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 50.

bir kafedeki sohbet, gösteri yürüyüşleri gibi birçok toplumsal faaliyet dahildir¹⁹². Son unsur olan insan hak ve özgürlüklerine dayanan bir hukuk düzeni ise bu kurumları güvence altına alma görevini üstlenir.

Unsurları bu şekilde belirlenen tartışmacı demokrasinin işleyişi de birtakım kurallara bağlıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki tartışmacı demokraside “*tartışma*”, yalnızca “*tartışma*” ve “*iletişim kurma*” gibi eylemlere atıfta bulunmaz. Eğer öyle olsaydı, tüm demokrasiler doğası gereği tartışmacı demokrasi olmak zorunda kaldırdı. Burada tartışma, yurttaşlar veya temsilcileri tarafından belirlenen sağlam ve rasyonel kolektif karar verme biçimlerine gönderme yapmaktadır¹⁹³. Dolayısıyla tartışmacı demokrasi girdi ve çıktılarının bir sentezi ve döngüsüdür. Çevrede çözüm gerektiren toplumsal sorunların ortaya çıktığı durumlarda sivil toplum örgütlerinin önemli bir görevi vardır. Bu örgütler, toplumsal sorunları ve çözümlerini kamusal alanın değişik iletişim ağlarından faydalanarak yurttaşların dikkatine sunarlar. Kamusal alanda bu sorunlar ve çözüm önerileri üzerine başlayan tartışmalar sonucunda bir kamuoyu oluşmuş olur. Ortaya çıkan bu güç, yasal ve anayasal kanallardan harekete geçer ve yasama organına ulaşır. Yasama organının gereken düzenlemeleri yapmasıyla birlikte, yürütme organı söz konusu düzenlemelerin takipçisi ve yürütücüsü olarak sahneye çıkar. Böylelikle ortaya çıkan çıktı, yurttaşlar açısından tartışılması gereken bir girdi olarak toplumun hayatına geri döner ve değerlendirilir¹⁹⁴. Habermas’a göre bu şekilde işleyen yönetim modeli demokratik bir meşruluğa sahiptir. Çünkü halkın pasif değil aktif olarak yönetimde yer alması sağlanmıştır. Sistemin ters bir şekilde işlemesi de mümkündür. Tepeden ya da merkezden ortaya atılan fikirlere kamuoyu desteği sağlanması amacıyla devletin tartışmalara yanlış ya da yanlış bilgiler aktarması veya bu fikirleri aykırı görüşlerin kamusal alanda dile getirilmesinin engellenmesi sistemin anti-demokratik bir niteliğe büründüğünü gösterir. Devletin baskı araçlarıyla kamuoyu oluşturarak, halktan onay

¹⁹² ÖZBANK, *Jürgen Habermas*, s. 759-760.

¹⁹³ Ron LEVY/Graeme ORR, *The Law of Deliberative Democracy*, Routledge, New York, 2017, s. 21

¹⁹⁴ ÖZBANK, *Jürgen Habermas*, s. 760-761.

alması şekline dönüşebilen bu duruma “*erk reflüsü*” demek mümkündür¹⁹⁵. Yurttaş bu tehlikelere karşı koruyacak olan ise bağımsız yargı organlarıdır. Günümüzde dijital imkanların çoğalması tartışmacı demokrasi için yeni imkanlar yaratacaktır. Bu açıdan yurttaşların, sivil toplum örgütlerinin dijital imkanları kullanarak isteklerini merkeze iletmeleri daha da kolaylaşacaktır. Dolayısıyla artan dijital imkanlar daha çok tartışmaya ve daha sağlıklı kararlar alınmasına katkı sağlayacaktır.

c. Oydaşmacı Demokrasi

Lijphart, farklı tercihlerin ifade edildiği durumlarda yönetimin kimin çıkarına hitap edeceği sorusunun iki model ortaya çıkardığını söyler. Çoğunlukçuluğun tanımına yer verirken de kullandığımız bu soruya, “*mümkün olduğu kadar çok insan tarafından mümkün olduğu kadar çok insan için*” şeklinde cevap verilmesi oydaşmacı demokrasinin de püf noktasını teşkil eder. Oydaşmacı demokrasi modeli, dar bir şekilde karar alan çoğunluklar yerine yönetim faaliyetlerine geniş katılımı ve uzlaşmayı amaçlar. Çoğunlukçu modelin dışlayıcı, rekabetçi ve çatışmacı olduğunu belirten Lijphart, oydaşmacı modelin kapsayıcı¹⁹⁶, pazarlığa ve tavize dayalı olduğunu belirtir¹⁹⁷.

Lijphart, çoğunlukçu model ve oydaşmacı model arasında temel olarak on adet farktan bahseder. Söz konusu farklar, yürütme-partiler boyutu ve federal-üniter boyut olarak temelde ikiye ayrılır. Yürütme-partiler boyutunda yer alan ilk fark, çoğunlukçu modelde yürütme gücünün tek partiden oluşan çoğunluk hükümetinde bulunurken oydaşmacı modelde yürütme gücünün geniş çok partili koalisyonlar tarafından paylaşılmasıdır. İkinci fark ise, çoğunlukçu modelde yürütme baskın bir güç iken, oydaşmacı modelde yasama-yürütme arasında bir dengenin söz konusu olmasıdır.

¹⁹⁵ ÖZBANK, *Jürgen Habermas*, s. 761.

¹⁹⁶ Bir ülkedeki kapsayıcı ve dışlayıcı kurumların ülkelerin demokratik standardı ve refah paylaşımın üzerine etkileri için bkz. **Daron ACEMOĞLU/James A. ROBINSON**, *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, 8. Baskı, Çev: **Faruk Rasim VELİOĞLU**, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2015.

¹⁹⁷ **Arend LIJPHART**, *Demokrasi Modelleri; Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*, 1. Baskı, Çev: **Güneş AYAS/Utku Umut BULSUN**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014, s. 16.

Bununla birlikte, çoğunlukçu model iki partili sistemleri doğururken oydaşmacı modelde çok partili sistemler ortaya çıkmaktadır. Bir diğer fark temsil konusunda ortaya çıkmaktadır. Çoğunlukçu model nispi olmayan bir temsil sistemine sahiptir. Oydaşmacı modelde ise temsil nispi bir nitelik taşır. Yürütme-partiler açısından son fark ise rekabet konusundadır. Çoğunlukçu model herkese açık bir rekabete dayanırken, oydaşmacı modelin temeli farklı çıkar grupları arasındaki iş birliğine dayanmaktadır¹⁹⁸.

Federal-üniter boyutta iki model arasında da bazı farklar mevcuttur. Bunlardan ilki çoğunlukçu modelin merkezi ve üniter olmasına karşın, oydaşmacı modelin federal ve adem-i merkeziyetçi olmasıdır. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Lijphart'ın ortaya attığı oydaşmacı modelin özünde geniş bir uzlaşmaya dayanan, çok partili, katı anayasaya sahip, bağımsız yargı ve merkez bankasına sahip bir model olduğu söylenebilir. Ayrıca dikkat çeken bir nokta, Lijphart'ın oydaşmacı modelinin federal şekilde örgütlendiğidir. Kuşkusuz bu durum anayasal bir tercih olarak ele alınması gereken bir konudur. Federal şekilde örgütlendiği halde demokrasiden uzak olan ülkeler olduğu gibi, üniter bir yapıya sahip olup da yüksek demokratik standartlara sahip olan ülkelerin olabileceği unutulmamalıdır.

d. Katılımcı Demokrasi

Katılımcı demokrasi yönetimde, ekonomide veya sosyal yaşamda, kolektif olarak gücün nasıl paylaşılacağına ilişkin bir görüştür¹⁹⁹. Yukarıda belirtilen demokrasi türleri arasında katılımcı demokrasi özel bir konuma sahiptir. Bu özel konumu yaratan ise katılımcı demokrasinin yurttaş katılımına önem veren ve teşvik eden yapısıdır. Katılımcı demokrasi, yurttaşların doğrudan etki sahibi olarak, seçilmiş temsilcileri sınırlayabildiği bir demokrasi uygulamasıdır²⁰⁰. Teknolojinin gelişen imkanları ile birlikte dünya

¹⁹⁸ LIJPHART, *Demokrasi Modelleri*, s. 17-18.

¹⁹⁹ Michael MENSER, *We Decide: Theories and Cases in Participatory Democracy*, Temple University Press, Philadelphia, 2018, s. 11.

²⁰⁰ Alexandre COUTANT, "La révolution ne sera pas numérisée", in, *Internet et Politique*, Coordonné par: Alexandre COUTANT, CNRS Editions, Paris, 2012, s. 22.

üzerinde katılımcı demokrasinin daha da yaygınlaşacağı ileri sürülebilir. Katılımcı demokrasi ilk olarak temsili demokrasilere alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Ancak günümüzde katılımcı demokrasinin işlevi, temsili demokrasinin eksikliklerini gidermek olarak kabul edilmektedir. Katılımcı demokrasi kavramı, yerel yönetimlerde uygulanmaya da uygun bir yöntemdir. Kuşkusuz bunun altyapısı, adem-i merkeziyet ile sağlanmalıdır. Bu bağlamda mahalle meclisleri ya da kent meclisleri ile yurttaşın karar alma sürecine doğrudan katılımı sağlanabilir²⁰¹. Güçlü yerel yönetimlerin olmadığı bir idari düzende ise bu kararların uygulanması mümkün olmayacaktır. Katılımcı demokrasinin en başarılı örneklerden biri Brezilya'nın Porto Alegre kentinde uygulanmaktadır. Yerel meclislerin kendi bütçelerini yapma yetkisine sahip olduğu bu şehirde, 1989'da İşçi Partisi'nin yerel seçimi kazanmasıyla başlayan bu süreçte bütçenin görüşüldüğü forumlar gerçek bir katılımcı demokrasi örneği olarak ortaya çıkmıştır. Katılımcı demokrasi uygulaması ile Porto Alegre'de büyük bir değişim gözlenmiştir. Katılımın sürekli bir artış gösterdiği kentte, yaşayanlar arasında yurttaşlık bilinci gelişmiştir. Katılım daha az eğitilmiş, daha yoksul kesimlerde daha yüksek bir orana sahip olmuştur. Bunun sonucu kentte gelir dağılımı eskiye kıyasla daha eşit bir duruma gelmiştir. Porto Alegre örneğinin başka bir sonucu da yolsuzluk, rüşvetin azalması, politika ile halk arasındaki müşteri ilişkisinin yani kayırmacılığın sona ermesidir²⁰². Bu bağlamda katılımcı demokrasi aslında günümüzde demokrasinin ilerlemesi gereken temel bir niteliğine yani katılıma işaret etmektedir. Katılımın önemi her geçen gün artmaktadır. Çünkü gelişen teknoloji, katılım faaliyetlerini yurttaşlar için daha az maliyetli ve kolay bir hale getirmektedir. Bu sayede yurttaş girişimleri de kolaylaşmakta ve böylelikle yeni bir demokrasiye kapı aralanmaktadır.

²⁰¹ Rıza TÜRMEN, "Ütopya Yazıları 2: Katılımcı Demokrasi", T24 Haber Sitesi, 12 Temmuz 2018, <https://t24.com.tr/yazarlar/riza-turmen/utopya-yazilari-2-katilimci-demokrasi,20087> Erişim Tarihi: 03.06.2019.

²⁰² TÜRMEN, "Ütopya Yazıları 2: Katılımcı Demokrasi".

C. Demokrasiye Farklı Bir Bakış Açısı Olarak Marksist Demokrasi

Marksizm'e adını veren Alman düşünür Karl Marx, 1845 yılına kadarki eserlerinde demokrasi kavramını olumlu anlamda kullanmaktadır. Ancak daha sonra komünist toplum idealini benimsemiştir. Bu tarihten sonra demokrasi kavramının kullanımında ikili bir ayrım söz konusudur. Marx bazı yazılarında demokrasiyi, komünizmle eş anlamlı olarak kullanmış; bazı yazılarında ise komünizmin demokrasiden daha ileri bir sistem olduğunu söylemiştir²⁰³. Dolayısıyla Marksist ideoloji demokrasi kavramına diğer ideolojilerden farklı bir şekilde bakmaktadır. Onlara göre Marksizm'in öngördüğü toplum düzeninde demokrasi kendiliğinden gerçekleşecektir²⁰⁴. Çünkü kapitalist toplumdaki demokrasiyi gerçek demokrasi olarak adlandırmak doğru olmaz. Liberal demokrasi gerçek demokrasi değildir, bu sistemde yöneten halk değildir ve rejim halk yararına çalışan bir rejim değildir²⁰⁵.

Marx'a göre, bu tip toplumlarda demokrasi, kapitalistlerin emekçiler üzerindeki egemenliğini gizler. Marksistler demokrasiyi sözde demokrasi ve gerçek demokrasi şeklinde ikili bir ayrımla ele alırlar. Üretim araçları burjuvazinin mülkiyetinde bulunduğu sürece gerçek bir demokrasiden söz etmek mümkün değildir²⁰⁶. Gerçek demokrasi, toplumda var olan sınıf farkının kalkmasıyla mümkün olacaktır. Bu durum da yalnızca işçi sınıfının yönetimi devralmasıyla olabilir. İşçi sınıfının hakimiyeti ele almasında ilk aşama proletarya diktatörlüğüdür. Marksistlere göre bu dönem komünizme ulaşmak için zorunlu bir aşamadır²⁰⁷. Bu dönem aslında bir dikta dönemidir²⁰⁸. Ancak Marksistler bunun aksini düşünmektedir. Çünkü onlara göre bir rejim içinde hem demokrasiyi hem de diktatörlüğü barındırabilir, bir sınıf için diktatörlük bir sınıf için demokrasi söz konusu

²⁰³ UYGUN, *Devlet Teorisi*, s. 319.

²⁰⁴ GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 297.

²⁰⁵ UYGUN, *Devlet Teorisi*, s. 318.

²⁰⁶ AKIN, *Kamu Hukuku*, s. 232.

²⁰⁷ Nihat BULUT, "Kapitalizm-Demokrasi İlişkisi (Demokrasinin Ekonomik Temelleri Üzerine Bir İnceleme)", Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 1-2, Haziran 2003, s. 84.

²⁰⁸ KAPANİ, *Kamu Hürriyetleri*, s. 130.

olabilir. Nitekim öngörülen bu düzende burjuva sınıfı için diktatörlük, proletarya sınıfı için demokrasi söz konusudur²⁰⁹.

Proletarya diktatörlüğünden sonraki aşama sosyalist aşama olarak adlandırılır. Bu aşamada üretim araçları üzerinde özel mülkiyet ortadan kalkacaktır. Üretim, kişiler arasında emeğe ve yeteneğe göre bölüşülür. Dolayısıyla bu durumda da ücretler ve koşullar arasında eşitsizlik söz konusu olacaktır. Bu aşamada demokrasi gerçekleşme yolundadır. Çünkü sınıflar ortadan kaldırılmış ve bunun bir sonucu olarak da ekonomik ve sosyal eşitlik sağlanmaya başlamıştır. Birtakım sınırlamalarla beraber özgürlüklerin herkes tarafından kullanılabilmesi bu aşamada sağlanmıştır. İnsanları gerçek özgürlük ve eşitliğe kavuşturmak ve komünist topluma hazırlamak için devlet bir süre daha varlığını koruyacaktır. Sosyalizm aşamasında sınıflar arası çıkar çatışması ortadan kalktığı için, insanlar arasında farklı düşünmeyi gerektirecek bir durumdan söz edilemeyecektir. Bu yüzden kararlar oybirliği veya oybirliğine yakın bir şekilde alınacaktır²¹⁰.

Marksistlere göre son aşama demokrasinin gerçekleştiği aşamadır. Bu aşamada devlet yavaş yavaş ortadan kalkacaktır çünkü herkes ihtiyacına göre üretimden pay alacaktır. Bu durumu sağlamak için devlet aygıtına ihtiyaç olmayacak ve üretimin paylaşılması bir sorun olmaktan çıkacaktır. Marksistlerin demokrasi olarak adlandırdığı bu düzen, aslında uyumlu bir anarşiden ibarettir²¹¹. Marksistler komünist aşamada herhangi bir çatışma olacağını düşünmedikleri için, bir çözüm yolu da ortaya atmış değillerdir. Devletin de ortadan kalktığını düşünürsek bu çatışmaların devletin yokluğunda yani herhangi bir otoritenin yokluğunda çözüleceğini söyleyebiliriz. Bu durumda da kişilerin kendi adaletini sağlayacağını ve bu durumun da bir kaosa yol açacağını söylemek gerekir.

²⁰⁹ UYGUN, *Devlet Teorisi*, s. 319.

²¹⁰ UYGUN, *Devlet Teorisi*, s. 320.

²¹¹ GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 300.

III. Dijital Çağ ve Dijital Demokrasi

A. Dijital Çağ ve İnternet Kavramları

1. Dijital Çağ Kavramı

Dijital kelimesi, “sayısal” anlamına gelmektedir²¹². Çünkü teknoloji, kodlama üzerine kuruludur ve kodlama dili de 1 ve 0 sayıları üzerinden ilerler. Bu yüzden dijital kavramı, sayı ile ilgili olan bir kavramdır. Dijital yöntemi kullanan araçların sayısı gün geçtikçe artmakta ve günlük hayatımızda daha çok yer kaplamaktadır. Dijital araçların gittikçe daha fazla yer kapladığı çağımız bu yüzden dijital çağ olarak da adlandırılmaktadır. Cambridge Sözlüğü dijital çağı; “*birçok bilginin dijital formda olduğu dönem*” olarak tanımlar²¹³. Dijital çağ ve yaratımlarının günlük hayatta aktif biçimde kullanılması toplumu ve ona bağlı kurumları da dönüştürmektedir.

Özellikle bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan değişimler bu konuda önemli bir role sahiptir. Çünkü gazetelerin, daha sonrasında radyo ve televizyonun ortaya çıkması gibi gelişmeler medyanın bir siyaset yapma biçimi olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır²¹⁴. Günümüzde ise daha da çeşitlenen bilgi iletişim araçları ile siyaset yapma biçimi tekrar bir dönüşüm geçirmektedir. Dijitalleşme ile birlikte gelen bu dönüşümün olumlu ya da olumsuz mu olduğu konusuna net bir cevap vermek ise zordur.

Bu noktada kısaca teknoloji ile dijitalleşme arasındaki farka da dikkat çekmek yerinde olacaktır. Teknoloji, üretim alanındaki tüm gelişmeleri ifade etmektedir. Dolayısıyla dijital olmayan nesnelere üzerinde kaydedilen ilerlemelerin de tümü teknolojik gelişmeyi ifade eder. Ancak dijitalleşme teknolojik gelişmenin alt dallarından birisi olarak ele alınmaktadır. Bu yüzden dijital alanda kaydedilen ilerlemeler aynı zamanda

²¹² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5d8137df789168.50411567 Erişim Tarihi: 17.09.2019.

²¹³ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/digital-age> Erişim Tarihi: 13.03.2018.

²¹⁴ **Özgür UÇKAN**, *E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 25.

teknolojik ilerlemedir. Ancak teknolojiye kaydedilen bütün ilerlemeler, örneğin ulaşım ya da üretim teknikleri konusunda, doğrudan dijitalleşme alanında ilerlemeye işaret etmez. Bu yüzden bu bölümde teknolojiye genel ilerlemenin yerine, dijital çağın getirdiklerine değinilecektir. Dijital çağ aynı zamanda, *IV. Sanayi Devrimi* kavramından yola çıkarak, *Endüstri 4.0* olarak da adlandırılmaktadır. *Endüstri 4.0* kavramı ilk olarak 2011 yılında Hannover Fuarında ortaya atılmıştır. Bu kavram daha önce gerçekleşen 3 temel değişimden kaynaklanmaktadır. İlk sanayi devrimiyle anlatılmak istenen çelik endüstrisinin gelişmesiyle birlikte demiryollarının inşa edilmesi ve mekanik üretimin ortaya çıkmasıdır. Tarih olarak 1760 ile 1840 arasında kapsayan bu dönem *I. Sanayi Devrimi* olarak anılmaktadır. *II. Sanayi Devrimi* ise 1800'lü yılların sonu ile 1900'lü yılların başını kapsar. Bu dönemin özelliği, büyük çapta üretimlerin, elektriğin ve montaj hatlarının ortaya çıkmasıdır. *III. Sanayi Devrimi* olarak adlandırılan dönem ise 1960'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu dönem aynı zamanda bilgisayar devrimi ya da dijital devrim olarak adlandırılır. *IV. Sanayi Devrimi* ise bu gelişmelerin üzerine eklenen yeni bir halkadır. Bu dönem 21. yüzyılın başında başlar ve dijital devrime dayanır. Eskisine nazaran çok daha yaygın ve mobil olarak kullanılabilen internet, yapay zeka ve makine öğrenmesi bu devrimin karakteristik özelliklerindedir²¹⁵. Teknolojinin ileri düzeyde gelişmesi halini ifade eden bu durumun topluma yansımaları, “*ağ toplumu (network society)*” olarak adlandırılmaktadır.

Pierre Musso'ya göre, bugün ağ toplumuna ilişkin ortaya atılan düşünceler, 19. yüzyıl başlarında endüstriyel toplumu kavramsallaştıran filozof ve sosyolog Henri Saint-Simon (1760-1825) tarafından geliştirilen sosyal ütopya ve kavramsal düşüncenin devamı niteliğindedir²¹⁶. Çünkü Saint-Simon siyasi gücü din adamlarının, soyluların ve yargının ellerinden, sanayicilerin ellerine getirme misyonunu aldığını iddia etmektedir²¹⁷. Bu

²¹⁵ Klaus SCHWAB, *The Fourth Industrial Revolution*, Geneva, 2016, s. 11-12.

²¹⁶ Pierre MUSSO, “*Network Ideology: From Saint-Simonianism to the Internet*”, in, *Pierre Musso and the Network Society: From Saint-Simonianism to the Internet*, Ed: Jose Luis GARCIA, Springer International Publishing Switzerland, 2016, s. 21

²¹⁷ Georges LESCUYER, *Histoire des idées politiques*, 14e édition, Éditions Dalloz, Paris, 2001, s. 496.

yüzden endüstrileşmeyi ve bunun bir gereği olarak toplumun ağlarla birbirine bağlanması düşüncesini savunan bir düşündürdür. Saint-Simon'un bu amaçla ortaya attığı ve akışların dolaşımına dayanan bu kurala göre, kamu görevlileri savunma ve hidrolik²¹⁸ mühendisliği üzerine uzmanlaşacak (kaynakların ve orduların dolaşımı); mühendis teknik ağların tasarım-inşası ile ilgilenecek (su ve iletişim kanallarının dolaşımı); girişimci para ve mal akışını yönetecek (parasal ve ekonomik dolaşım) ve doktor da sınırların ve doğal durumdaki ağların dolaşımını gözlemleyecektir (kan dolaşımının ve vücudun diğer akışlarının dolaşımı)²¹⁹. Dolayısıyla bu teori günümüzde internetin sağladığı bilgi akışıyla paralellikler taşımaktadır. Çünkü internet de dünya üzerindeki bilginin ağlar aracılığıyla aktarılması prensibiyle çalışmaktadır. Bu kısımda önce III. ve IV. Sanayi Devrimi olarak adlandırılan dönemlerin önemli bir ayağını oluşturan internet olgusu, daha sonra ise dijital çağ ile ortaya çıkan potansiyel gelişmeler kısaca tanımlanmaya çalışılacaktır.

2. İnternet Kavramı

Günümüzde dijitalleşme olarak ortaya çıkan gelişmelerin tetikleyicisi olarak internet olgusunu merkeze almak gerekmektedir. Dolayısıyla dijital çağ özünde, internetin yaygınlaşması ile ortaya çıkan olguların bir eseridir. İnternet ise, 1960'lı yıllarda *ABD Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Kurumu (Advanced Research Projects Agency-ARPA)* tarafından geliştirilen, Amerikan iletişim ağlarının Sovyetler tarafından çökertilmesini önlemeye yönelik planlar sonucunda doğmuştur²²⁰. 1969 yılına gelindiğinde *ARPANET* adını taşıyan ilk bilgisayar ağı, Los Angeles'ta California

²¹⁸ Hidrolik kelimesi, Yunanca su anlamına gelen *hydro* ile boru anlamına gelen *aulis* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

²¹⁹ **Pierre MUSSO**, “*La pratique des réseaux chez Saint-Simon et l'émergence d'un concept*”, in, *Télécommunications et philosophie des réseaux. La postérité paradoxale de Saint-Simon*, **Sous la direction de: Pierre MUSSO**, Presses Universitaires de France, 1998, s. 62.

²²⁰ **Manuel CASTELLS**, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt 1: Ağ Toplumunun Yükselişi*, Çev: **Ebru KILIÇ**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 7.

Üniversitesinde, Stanford Araştırma Enstitüsü'nde, Santa Barbara California Üniversitesi'nde ve Utah Üniversitesi'nde devreye girmiştir²²¹.

Ortaya çıktığı ilk dönemlerde sadece Savunma Bakanlığı ile iş birliği içinde olan kuruluşlara açık olan bu ağ daha sonra bütün disiplinlerden bilim adamlarına açık hale geldi. Bu durum ortaya başka ağların da çıkmasını sağladı ancak ortaya çıkan diğer ağlar da iskelet iletişim sistemi olarak *ARPANET*'i kullanmaktaydı. 1980'li yıllarda *ARPA-INTERNET* adı verilen (kısaca *INTERNET*) ağların ağı, Savunma Bakanlığı tarafından destekleniyor ve *Ulusal Bilim Vakfı* tarafından işletiliyordu. Ancak teknolojik açıdan modası geçen *ARPANET*, 28 Şubat 1990'da kapatıldı. *ARPANET*'in ardından internetin iskeleti olma görevini, *Ulusal Bilim Vakfı*'nın işlettiği *NSFNET* üstlendi²²².

İnternetin kullanımının yaygınlaşması, internet ile insan hakları ilişkisini de yeniden düşünmeyi gerektirmiştir. 2010 yılında Stockholm'de düzenlenen insan hakları ve internet konulu bir uzman toplantısında başkanlar, dijital dünya ile insan hakları manzarası arasındaki karmaşık ilişkiyi analiz etmek için mantıklı bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilecek altı temel konuya dikkat çekmiştir. Buna göre ilk olarak internet;

“1) Matbaanın ortaya çıkmasından bu yana ifade özgürlüğü ve diğer insan hakları için en büyük olanak olarak görülmelidir.

2) İnternet aynı zamanda insan haklarının korunmasına, belki de en önemlisi mahremiyet hakkının yanı sıra demokrasinin meşru çıkarları ve değerlerine karşı da zorluklar ortaya koymaktadır.

²²¹ CASTELLS, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt 1: Ağ Toplumunun Yükselişi*, s. 59.

²²² CASTELLS, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt 1: Ağ Toplumunun Yükselişi*, s. 59.

3) *Özgür, güvenli ve erişilebilir bir internet sağlamak, yalnızca temel bir insan hakları mücadelesi olarak değil, aynı zamanda küresel ekonomik gelişme, refah ve internetin gelişmesinin anahtarı olarak ortaya çıkmıştır.*

4) *Dijital çağda çok önemli bir hak olarak ifade özgürlüğünün kanuna aykırı kısıtlamalardan korunması gerekmektedir.*

5) *Mevcut insan hakları standartlarının desteklenmesi ve güçlendirilmesi önemlidir. Ancak internet, kendi şartlarında ele alınması gereken yeni zorluklar da ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yalnızca mevcut normlara güvenmek yeterli değildir, ancak insan hakları hukukunun anlam ve kapsamının internet bağlamında açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.*

6) *Devletler, insan haklarının korunmasını taahhüt etmiştir ve bunlardan sorumludur*²²³.

Dolayısıyla internet ile ortaya çıkan bu yeni düzen birçok açıdan belirsizlikler içermektedir. Kuşkusuz bu durum demokrasi anlayışında da bir dönüşüm yaratacaktır. Bu dönüşüm mevcut hukuki düzenlemelerin yeniden ele alınmasına ek olarak, daha önce yasal düzenlemeye konu edilmeyen durumların da kodifiye edilmesini gündeme getirecektir.

Günümüze kadar ilerlemesini sürdüren internet 2018 yılı itibariyle dünyada 4,1 milyar kullanıcıya erişmiştir²²⁴. Böylelikle internet, günümüz dünyasının belkemiği haline gelmiştir. Öyle ki *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi*, 27 Haziran 2016

²²³ **Giovanni ZICCARDI**, *Resistance, Liberation Technology and Human Rights in the Digital Age*, Springer Netherlands, 2013, s. 127.

²²⁴ Türkiye’de ise internet kullanıcı sayısı 56 milyon olarak tahmin edilmektedir. Veriler için bkz. <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> Erişim Tarihi: 12.03.2018.

tarihinde aldığı bir kararla internete erişimin öneminden bahsederek, insanlara tanınan hakların internet üzerinde de geçerli olduğunu vurgulamıştır²²⁵.

İnternetin bu denli hayatın içine dahil olmasının yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi yaratması garip karşılanmamalıdır. Çünkü internet, iletişime katılan öznelere özerk olduğu bir platformdur. Bunda ağ tarafsızlığı kavramının da etkisi büyüktür. Ağ tarafsızlığı verilerin ve iletişimin internet üzerinden serbestçe dolaşabilmesini ifade eder. Veriler içeriklerinden bağımsız olarak bir kaynaktan başka bir kaynağa iletilirler. Dolayısıyla verilerin dolaşımına müdahale edilmez. Bu yönüyle ağ tarafsızlığı prensibi; siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda büyük rolü olan elektronik iletişimin düzenlenmesinin ve ağ evrenselliğinin sağlanmasının güvencesi anlamına gelir²²⁶.

Her ne kadar büyük şirketlerin internet yatırımları onları internet üzerinde etkin olarak gösterse de içerik üretme konusunda özerk olan bireyler büyük şirketlerin veya bürokrasinin denetimini aşabilmektedir. Ayrıca teknolojiyi yakından takip eden ve fikirlerini hayata geçirecek imkanlara sahip olan kişiler, sektöre hakim şirketlere meydan okuyan girişimler ortaya çıkarabilmektedir. *Facebook, Twitter, YouTube, Google* gibi oluşumlar bu kapsamda görülebilir²²⁷. Bu durum hükümetleri de tedirgin eden bir potansiyele sahiptir. Çünkü tarih boyunca siyasal otorite büyük ölçüde bilginin ve iletişimin denetimine bağlı olmuştur²²⁸. Ancak devletlerin sahip olduğu yurttaş sayısından daha fazlasına sahip olan *Facebook, Twitter* gibi oluşumlar, dijital çağın yalnızca birey-devlet ekseninde ele alınamayacağını göstermesi açısından önemlidir.

²²⁵ <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G16/131/89/PDF/G1613189.pdf?OpenElement>

Erişim Tarihi: 30.04.2018.

²²⁶ **Agnès ROBIN**, “*La neutralité de l’internet, garantie d’un réseau ouvert*”, in, *Numérique: Nouveaux droits, nouveaux usages*, **Sous la direction de: Sylvain CHATRY/Thierry GOBERT**, Éditions Mare & Martin, Paris, 2017, s. 99.

²²⁷ **Manuel CASTELLS**, *İletişim Gücü*, Çev: **Ebru KILIÇ**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 3.

²²⁸ **CASTELLS**, *İletişim Gücü*, s. 3.

Neticede söz konusu oluşumlar uluslararası şirketler olarak faaliyet göstermektedirler. Ancak sahip oldukları güç, devletlerle boy ölçüşecek düzeye yaklaşmaktadır.

Avrupa Konseyi internet servis sağlayıcıları için, insan hakları kılavuzlarını içeren bir belgesinde internet servis sağlayıcıların, bu hizmeti sunarken kullanıcıların gizlilik, güvenlik ve ifade özgürlüğüne önem vermesi gerektiğini belirtmiştir²²⁹. Bu sağlayıcılar, insan hakları ve temel özgürlüklerin uygulanmasını ve bunlara saygı duyulmasını sağlama konusunda önemli bir konuma ve olanağa sahiptirler.

Bununla birlikte dünyada internete erişme imkanı olmayan kişiler de vardır. İnternet erişimi olan ve olmayanlar arasındaki farklılığa dikkat çekmek için “*dijital bölünmüşlük (digital divide)*” kavramı kullanılmaktadır²³⁰. Dijital bölünmüşlüğü dört boyutta incelemek mümkündür. Bunlar; bilgi ve iletişim teknolojileri ekipmanlarıyla, kullanımıyla, kullanım performansıyla ve öğrenme süreçleriyle ilişkilendirilebilir²³¹. İnternet ve teknolojinin sunduğu imkanlardan herkesin eşit bir şekilde yararlanabilmesi, bu açıdan dijital bölünmüşlük ile mücadeleyi de beraberinde getirir. Dolayısıyla katılımcı bir dijital demokrasi ya da internet demokrasisi var olacaksa internet hizmetlerinin sunulması, bu hedefin bir ön koşulu haline gelmektedir²³². Dünyada ulusal ve uluslararası düzeyde dijital bölünmüşlük ile mücadele etmek bu yüzden önem taşımaktadır. Bu bağlamda Uluslararası Telekomünikasyon Birliği 1998 yılında düzenlediği Minneapolis Konferansında bilgi toplumuna ilişkin bir zirve düzenleme kararı almıştır. 2003 yılında Cenevre’de düzenlenen bu ilk zirvede dijital bölünmüşlüğü azaltmak üzere, herkese

²²⁹ “*Human Rights Guidelines for Internet Service Providers and Online Games Designers And Publishers*” <https://www.coe.int/en/web/portal/guidelines-for-providers> Erişim Tarihi: 13.04.2019.

²³⁰ **Charlotte TRILHA**, “*La fracture numérique: Les inégalités d’accès*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique, Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY*, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 53.

²³¹ **Ben Youssef ADEL**, “*Les quatre dimensions de la fracture numérique*”, *Réseaux*, vol. 127-128, no. 5, 2004, s. 185.

²³² **Giovanni ZICCARDI**, *Resistance, Liberation Technology and Human Rights in the Digital Age*, Springer Netherlands, 2013, s. 133.

internet erişiminin zorunlu olduğu fikrinden yola çıkarak bir eylem planı oluşturulmuştur. Bu eylem planı 175 ülke tarafından da desteklenmiştir²³³.

İnternet ağının yaratılma ve düşünülme şeklinin "*siber anayasa ilkeleri*" olarak adlandırılan birkaç temel ilkeye dayandığı da söylenmektedir. Bu ilkeler;

- Bir web sitesinin ücretsiz oluşturulması ilkesi.
- Ağların, içeriği değiştirmeden bilgiyi taşıyacak şekilde sınırlandırıldığı tarafsızlık ilkesi.
- Oluşturulduğu coğrafi konumdan veya kullanıcının bulunduğu konumdan bağımsız olarak tüm sitelere bağlantı sağlayan birlikte çalışabilirlik ilkesidir²³⁴.

İnternetin yüksek kullanım sayılarına ulaşarak yaygınlaşması ve internet üzerinde bireylerin sadece takipçi olarak değil aynı zamanda içerik üreten öznelere dönüşmesi de demokrasi açısından önem ihtiva etmektedir. Çünkü liberal demokrasilerde halkın yönetmek için bir araya gelmesi, kamusal konularda bilgi sahibi olması gerekli bir unsurdur. Katılımcı bir demokrasi için de bu unsur bir gereklilik olarak görülmektedir. Yurttaşların internet üzerinden katılım faaliyetlerini yerine getirebilmesi, katılımcı bir demokrasinin yerleşmesi açısından önemlidir. İnternet ve internetin sunduğu araçlar halkın internet aracılığıyla fikir alışverişinde bulunmasına imkan sağladığı gibi, bilgi sahibi olmasına da hizmet eder. Üstelik bu süreçler tek taraflı değil, interaktif ve doğrudan bir biçimde gerçekleşir. Bu yönüyle dijital çağın bir yansıması olarak, dijital demokrasi kavramından söz edebiliriz.

²³³ TRILHA, s. 61.

²³⁴ Jordane ARLETTAZ, "*E-démocratie et processus normatif*", in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU, Éditions Dalloz, Paris, 2010, s. 98.

B. Dijital Çağın Potansiyeli

Dijital çağ sürekli bir gelişim halini ifade etmektedir. Bu yüzden dijital çağ ve onun getirileri hakkında kesin ve isabetli tasavvurlarda bulunmak mümkün değildir. Dijital çağ, demokrasi alanında katılımcı ve müzakereci bir toplum yaratmak için de önemli imkanlar sunmaktadır. Potansiyel gelişmelerin devletleri yeni önlemler almaya iteceği muhakkaktır. Böylelikle yeni bir toplum düzeninin kapısı aralanabilir. Teknolojinin bugünden tahmin edilemeyen gelişimi, bizi bugünden baktığımızda ütopyik ya da distopik nitelik taşıyan durumlarla karşı karşıya bırakabilir. Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan, *Yapay Zeka (Artificial Intelligence)*, *Eşyaların İnterneti (Internet of Things)*, *Büyük Veri (Big Data)*, *Blokzincir (Blockchain)* ya da devletin denetimi dışında ilerleyen kripto paralar toplum ve devlet örgütlenmesini değiştirme potansiyeli taşımaktadır.

1. Yapay Zeka

a. Yapay Zeka Kavramı

Yapay zeka, makinelerin mevcut problemlere insanlar gibi düşünerek çözümler üretmesini sağlamak amacıyla programlanabilmesi ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Bu durum genellikle insan zekâsının karakteristik özelliklerini alıp, bilgisayarda algoritma olarak yeniden üretme yoluyla gerçekleştirilir. Algoritma, sorun çözmek, karar almak amacıyla kullanılan bir dizi metodolojik adım olarak tanımlanır. Algoritma, hesap yapmak olarak değil, hesap yaparken kullanılan yöntem olarak düşünülmelidir²³⁵. Tarihte yapay zekaya ilişkin ilk tasarımın tarihi oldukça eskidir. Gottfried Wilhelm Leibniz isimli Alman düşünürün, dört aritmetik işlemi yapabilmek için tasarladığı bir makine, 1673 yılında *İngiltere Kraliyet Akademisi (Royal Academy)* tarafından kabul edilmiştir. Dönemine göre hayli önem taşıyan bir makine olan bu icat yapay zekanın ilk örneği

²³⁵ **Yuval Noah HARARI**, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, 10. Baskı, **Çev: Poyzan Nur TANELİ**, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016, s. 94.

olarak görülebilir²³⁶. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı döneminde İngiliz matematikçi Alan Turing'in oluşturduğu bir makine, Almanların kendi aralarındaki "Enigma" isimli makineyle oluşturdukları şifreli yazışmaları çözerek savaşın seyrini İngiltere lehine değiştirmiştir. Turing'in oluşturduğu bu makine, bilgisayarın atası olarak kabul görmektedir. Ayrıca, Turing'in yapay zekanın temeli olarak gördüğü, insan davranışlarını taklit edebilme yeteneği bugün "Turing Testi" olarak anılmakta ve yapay zeka çalışmalarında temel hedef olarak ifade edilmektedir.

b. Yapay Zeka ve Etkileri

Yapay zeka, sanayi devriminin ortaya çıktığı dönemde yarattığına benzer toplumsal dönüşümler yaratabilir. Sanayi devrimi şehirleri geliştirmiş, yeni iş tanımları yaratmış ve dönemindeki mevcut işlerin bir kısmının makinelere devredilmesini sağlamıştır. Dijital çağ da bu potansiyeli taşımaktadır. Algoritmalar aracılığıyla geliştirilen yapay zekalar birçok iş kolunda insanın yerini alma yarışındadır. Kuşkusuz bu durum ortaya yeni işsiz orduları ve bununla birlikte toplumsal huzursuzluklar ve bölünmeler getirebilir. Ayrıca liberal siyasi düzenin dayandığı kutsal birey anlayışı da bu durumda aşınma tehlikesi taşımaktadır. Çünkü yapay zeka ile birlikte bireyin tanımı da bir dönüşüm geçirmektedir. Ekim 2017'de Hong Kong merkezli bir firma olan *Hanson Robotics*'in ürettiği bir robot olan *Sophia*'ya Suudi Arabistan tarafından yurttaşlık hakkı verilmiştir. Bununla birlikte ileride robotlar ve insanların birlikte yaşayacağı kentler planlanmaktadır²³⁷. Böylelikle liberal sistemin bireyi temel alan anlayışı birçok noktadan aşınmaya başlamıştır. Artık günümüzde, kendi kendine öğrenebilen yapay zekalar dahi mevcuttur. Neredeyse kendi kendine bir bilinç oluşturma kapasitesine sahip bu tür makineler, gelecekte daha da gelişkin imkanlara erişebilir. Bu durum ileride tıpkı insanlar

²³⁶ Cem SAY, *Yapay Zeka ve Hukuk*,

<https://sarkac.org/2018/06/yapay-zeka-ve-hukuk/> Erişim Tarihi: 18.08.2018.

²³⁷ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41780346> Erişim Tarihi: 28.03.2018.

gibi bir gelişim sürecinden geçecek ve belki de insanların dünyasına ortak olacak yeni formların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Yapay zeka, günlük hayatta birçok şeyi kolaylaştırabilir. Ancak çeşitli algoritmalar aracılığıyla yapacağı hesaplamalarda veriye ihtiyaç duymaktadır. Algoritmalara sağlanacak bu verilerin nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı sorunsalı ortaya bir hak olarak kişisel verilerin korunması hakkını çıkartmaktadır. Kendi kendine öğrenebilen ve karar alabilen yapay zeka uygulamaları bir süre sonra, insanlardan elde ettiği verilerle insan için neyin doğru olup olmadığına dahi karar verebilir. İnsanı hukuki anlamda sorumlu kılan unsurlardan en önemlisi, insanın bir iradeye sahip olduğu varsayımdır. İnsanın iradesini başka mekanizmalara devredersek ya da irade sahibi başka varlıklar insan eliyle yaratılırsa sorumluluk atfetme konusunda ihtilaflar ortaya çıkar. Nitelim 2018 Mart ayında UBER isimli taşıma şirketinin sürücüsüz aracının bir yayaya çarparak ölümüne sebebiyet vermesi bu konudaki olası tehlikeleri gündeme getirmiştir²³⁸.

c. Yapay Zeka ve Hukuk İlişkisi

Yapay zeka uygulamalarının gösterdiği gelişim ve taşıdığı potansiyel, toplumsal sorunların boyut değiştirmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla hukuki açıdan bu duruma uygun çözüm önerileri geliştirilmesi kaçınılmazdır. Bu alanda henüz bir kanunlaşma faaliyeti olmasa da yönlendirici nitelikte çeşitli belgeler mevcuttur. Örneğin Avrupa Komisyonu'nun Yüksek Uzmanlar Komitesi, “*Güvenilebilir Yapay Zeka İçin Etik Rehber (Ethics Guidelines for Trustworthy AI)*” yayınlamıştır. Söz konusu rehber güvenilebilir yapay zekaya ilişkin birtakım temel ilkeler belirlemiştir. Buna göre güvenilebilir yapay zeka;

1. Yürürlükteki tüm kanun ve yönetmeliklere uymalı yani yasal olmalıdır.

²³⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43463047> Erişim Tarihi: 28.03.2018.

2. Etik kurallara ve etik ilkelere bağlı kalmayı sağlayacak şekilde etik olmalıdır.
3. Teknik olarak, sosyal açıdan sağlam olmalı, çünkü iyi niyetli olsalar bile, yapay zekalı sistemler istenmeyen zararlara neden olabilir²³⁹.

Ayrıca ünlü bilim-kurgu yazarı Isaac Asimov tarafından da henüz 1942 yılında “Runaround” isimli öyküsünde “Robotiğin Üç Yasası” adı altında yapay zekaya da uygulanabilecek bir ilkeler bütünü formüle edilmiştir. Bu yasa, Asimov’un daha sonra birçok öyküsünde de yer almıştır. Buna göre;

- “1. Bir robot, bir insana zarar veremez ya da zarar görmesine seyirci kalmaz.
2. Bir robot, birinci kuralla çelişmediği sürece bir insanın emirlerine uymak zorundadır.
3. Bir robot, birinci ve ikinci kuralla çelişmediği sürece kendi varlığını korumakla mükelleftir”²⁴⁰.

Asimov tarafından ortaya atılan bu ilkeler robotlar ile ilgili olarak söylenmiş olsa da yapay zekalı varlıklar da bir robot olduğu için aynı ilkelerin yapay zekalı varlıklar için de geçerli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Avrupa Komisyonu, Asimov’un ilkelerini daha hukuki bir biçimde ifade etmektedir. Dolayısıyla yapay zeka ile ilgili yaşanacak potansiyel gelişmelerin seyrini bu düzenlemelerde aramak mantıklı olacaktır. Raporda, güvenilir yapay zeka ile temel haklar ilişkisine de değinilmiştir. Buna göre güvenilir yapay zeka, yürürlükteki temel insan hakları metinlerine uymak zorundadır.

Yapay zeka ile ilgili olarak Avrupa Komisyonu’nun rehberine ek olarak OECD’nin de bir metninden söz etmek gerekmektedir. *Recommendation of the Council*

²³⁹ *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, by High-Level Expert Group On Artificial Intelligence, European Commission, Brussels, 2019, s. 5.

²⁴⁰ **Isaac ASIMOV**, *The Complete Robot*, 1983, s. 467.

*on Artificial Intelligence*²⁴¹ başlığını taşıyan bu metin, OECD Yapay Zeka Konseyi'nin önerilerini içermektedir. Öneriler güvenilir bir yapay zeka için beş değere dayanan bir ilkeler bütününden oluşmakta ve yapay zeka aktörlerini bu ilkeleri tanımaya ve uygulamaya çağırılmaktadır. Bu değerler; kapsayıcı büyüme, sürdürülebilir kalkınma ve refah; insan merkezli değerler ve adalet; şeffaflık ve açıklanabilirlik; sağlamlık ve güvenlik ile hesap verebilirlik olarak belirlenmiştir. İnsan merkezli değerler ve adalet ilkesinin bir gereği olarak ise yapay zeka aktörleri; yapay zekalı sistem yaşam döngüsü boyunca hukukun üstünlüğüne, insan haklarına ve demokratik değerlere saygı göstermelidir. Bu değerler özgürlük, onur ve özerklik, mahremiyet ve veri koruması, ayrımcılık yapmama ve eşitlik, çeşitlilik, adalet, sosyal adalet ve uluslararası kabul görmüş işçi haklarına saygıyı da beraberinde getirmektedir²⁴².

Türkiye'nin de üyesi olduğu Avrupa Konseyi'nin de yapay zeka ve veri korumasına ilişkin olarak yayınlamış olduğu birtakım ilkeler vardır. 25 Ocak 2019 tarihinde yayınlanan bu rehberin genel kılavuz kısmına göre, yapay zeka uygulamalarının karar verme süreçlerinde kullanıldığı durumlar başta olmak üzere bireyler ve toplum üzerinde sonuçları olabilecek yapay zeka uygulamaları geliştirilmesi ve benimsenmesi süreçlerinde; insan onurunun, insan haklarının, temel özgürlüklerin, özellikle kişisel verilerin korunması esastır²⁴³. Rehber ayrıca yapay zeka geliştiricileri ve servis sağlayıcıları için belirlediği ilkelerde de buna benzer bir düzenlemeye yer vermiştir. Buna göre yapay zeka geliştiricileri, üreticileri ve servis sağlayıcıları, yapay zeka uygulamalarının insan hakları ve temel özgürlükler üzerindeki olası olumsuz sonuçlarını

²⁴¹ OECD, *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence*, OECD/LEGAL/0449, OECD, 2019.

²⁴² OECD, *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence*, s. 2.

²⁴³ *Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data (Convention 108), Guidelines on Artificial Intelligence And Data Protection*, 25 January 2019, s. 1.

<https://rm.coe.int/guidelines-on-artificial-intelligence-and-data-protection/168091f9d8> Erişim Tarihi: 19.06.2019.

değerlendirerek, uygun risk önleme ve azaltma önlemlerine dayalı bir yaklaşım benimsemelidir²⁴⁴.

Bu metinlerle birlikte etik tartışmalar da yapay zeka sistemlerinin geliştirilmesinin, uygulanmasının ve kullanılmasının temel hakları ve temel değerleri nasıl etkileyebileceğini anlamamıza yardımcı olabilir. Bununla birlikte yapay zekanın demokrasi, adalet ve hukuk devletine de saygılı olması gerekmektedir. Çünkü yapay zeka imkanlarının insanlardan daha akıllı bir forma geçmesinin politikanın ve demokrasinin doğasını esaslı bir şekilde değiştirme potansiyeli vardır. Örneğin insandan daha üstün bir yapay zeka sistemi olsaydı, insanların önemli kararlar alması nasıl açıklanabilirdi? Ya da böyle bir durumda demokrasi, üstün olmayan insanların aldığı kararlar olarak, değerini koruyabilir miydi²⁴⁵. Rapora göre; yapay zeka sistemleri, demokratik süreçleri sürdürmek ve ilerletmek ve çoğulcu değerlere ve bireylerin yaşam tercihlerine saygı duymak için hizmet etmelidir. Yapay zeka sistemleri demokratik süreçleri, müzakereleri veya demokratik oylama sistemlerini baltalamamalıdır. Bu sistemler ayrıca, hukuk devletinin temelinde yer alan yükümlülükleri, yasaları ve bağlayıcı hukuki düzenlemeleri zayıflatacak şekilde çalışmadıklarına ve yasalara uygun olarak gerekli işlem ve eşitliği sağladıklarına dair güvence vermelidir²⁴⁶. Yapay zeka ile ilgili olarak yürütülen etik tartışmalar bireyin ve toplumun en temel seviyede korunmasına duyulan ihtiyacın bir yansıması görülmelidir.

AB'nin 2030 hedefleriyle ilgili olarak yayınladığı "*Reflection Paper Towards A Sustainable Europe By 2030*" isimli çalışmaya göre, yapay zeka, AB'nin Çin ve ABD'nin gerisinde kaldığı bir alandır. AB'nin ekonomik alanda yararlanmak için hızlı bir şekilde bu yeni teknolojiye yetişmesi ve aynı zamanda buna eşlik edecek gerekli yeni etiğin

²⁴⁴ Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data (Convention 108), *Guidelines on Artificial Intelligence And Data Protection*, s. 2.

²⁴⁵ **Jaime BARTLETT**, *The People vs Tech: How the Internet is Killing Democracy (and How We Save It)*, Dutton, New York, 2018, s. 24.

²⁴⁶ *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, s. 11.

şekillendirilmesinde öncülük etmesi hedeflenmektedir. Bu şekilde AB yapay zekanın insanların yaşamlarına ve çalışmalarına net bir fayda sağlamasına yardımcı olabilir. Yapay zekanın büyük miktarda veriyi anında işleyebilmesi sayesinde sağlık, enerji, tarım, eğitim ve çevre koruma gibi birçok alanda verimliliği önemli ölçüde artırma potansiyeli vardır²⁴⁷. Güvenilir yapay zeka, refah, değer yaratma ve servet maksimizasyonu üreterek bireysel ve toplumsal refahı artırabilir. Yurttaşların sağlığını ve refahını ekonomik, sosyal ve politik fırsatların dağıtımında eşitliği teşvik edecek şekilde arttırmaya yardımcı olarak daha iyi bir topluma ulaşmaya katkıda bulunabilir²⁴⁸.

Yapay zekanın hukuk alanında uygulanması ise yapay zekanın bir başka potansiyel boyutudur. Yapay zekalı varlıkların yaptığı eylemlerden ötürü doğacak sorumluluk konusu halen tartışılmaktadır. Bu durum bizi, yapay zekalı varlıkların hukuki ya da cezai açıdan sorumlu tutulup tutulamayacakları, insanlar gibi haklara sahip olup olamayacakları gibi birçok zor soruyla karşı karşıya bırakmaktadır. Yapay zekalı varlıkların görev üstlendikleri iş kolları çeşitlendikçe bu sorular kuşkusuz daha da zorlaşacaktır.

Ayrıca yapay zekalı varlıkların çalışma hayatında fazlaca yer alması sonucunda artma potansiyeli olan işsizliğin nasıl bir toplum yaratacağı da tartışılmaktadır. Bu durumda boş zamanı olan insanların toplum açısından daha faydalı işlere mi zaman ayıracağı yoksa bu boşluğun toplumda bir kaosa mı yol açacağını tespit etmek kolay değildir. Dolayısıyla bu sorulara cevap vermek şimdiden mümkün değildir ama ortaya çıkacak sorunları çözmek için hukukun temel ilkelerine aykırı olmayan çözümleri düşünmek gerekmektedir.

Tartışmanın bir boyutu da yapay zekalı varlıkların hukukçuların iş alanında kullanılıp kullanılmayacağına odaklanmaktadır. Günümüzde mahkeme kararları ve

²⁴⁷ *Reflection Paper Towards A Sustainable Europe By 2030*, European Commission COM(2019)22 of 30 January 2019, Brussels, 2019, s. 22.

²⁴⁸ *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, s. 9.

mevzuat bilgileri içeren verilere kolayca erişilmektedir. Kanunlara ve mahkeme içtihatlarına hakim olarak geliştirilen yapay zekalı robotlar veya programların, bir yargıç gibi düşünüp, muhakeme yaparak bir sonuca varması bu aşamada teknik olarak mümkün görünmektedir. Çünkü yapay zekalı yargıçlara yalnızca bu veriler üzerinden muhakeme yürütmek ve sonuca varmak düşmektedir. Kuşkusuz bu gelişmeler yargılama faaliyetinin diğer tarafında yer alan avukatlara da birtakım kolaylıklar getirecektir. Ancak günümüzde yapay zekanın hukuki bir temele sahip dilekçe yazma, hukuki araştırmaların yönünü tayin etme gibi alanlarda henüz başarı sağlayamadığı görülmektedir²⁴⁹. Bununla birlikte yargılama faaliyetlerinde yapay zeka kullanımında gözden kaçan mevzuat hükümleri ya da içtihatlar en aza ineceğinden hata olasılığı azalacaktır. Ayrıca yargılamanın yapay zekalı yargıçlar yardımıyla yürütülmesi objektifliği sağlamak açısından da önem taşımaktadır. Böylelikle hukuka güven de artacak ve hukuka aykırılıklar azalacaktır. Ancak yine de hukuk yaşayan bir kurumdur. Dolayısıyla bütün kararların yapay zekalı bir yargıç tarafından alınmasının da belirli sakıncaları mevcuttur. Bu yüzden yargılama faaliyetinin farklı evrelerinde yapay zekanın etkisi de farklılaşacaktır. Örneğin mevzuat taraması gibi yukarıda bahsedilen konularda yapay zeka faydalı olarak değerlendirilebilirken, davayı karara bağlama konusunda aynı şeyi söylemek güç olacaktır²⁵⁰. Özellikle hakime takdir yetkisi tanınan durumlarda yapay zekalı yargıcın takdir yetkisini nasıl kullanacağı konusu tartışma yaratabilir. Çünkü hakimin takdir yetkisinin en önemli özelliklerinden birisi, bu yetkinin takdir kararı veren kişinin kişiliğine sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. Hakim takdir anında tümüyle kendi kişisel yetenekleri, bilgisi, görgüsü ve vicdani kanaatleri ile baş başadır²⁵¹. Bu yüzden takdir yetkisinin hukuken nasıl kullanılacağı önceden belirlenmesi zor bir durumdur. İnsanlar

²⁴⁹ Çağlar ERSOY, *Robotlar, Yapay Zeka ve Hukuk*, 3. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 182.

²⁵⁰ Jean-Pierre BUYLE/Adrien VAN DER BRANDEN, “La robotisation de la justice”, in, *L’Intelligence Artificielle et Droit, Sous la coordination de: Hervé JACQUEMIN/Alexandre de STREEL*, Éditions Larcier, Bruxelles, 2017, s. 304.

²⁵¹ Hulusi Alphan DİNÇKOL, “İdari Yargıda Hakimin Takdir Yetkisinin Denetlenmesi”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel’e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013, s. 1579.

takdir yetkileri, hayat tecrübelerinden edindikleri birikimlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Takdir yetkisi bu yönüyle, yargılama faaliyetine insani bir dokunuş olarak işlenmektedir. Yapay zekalı yargıcın bir takdir yetkisine sahip olabilmesi için ise belirli bir kodlama ya da öğrenme faaliyetine ihtiyaç vardır. Bu tür bir kodlamanın yapılabilmesi için ise takdir yetkisinin nasıl kullanılacağına ilişkin üzerinde uzlaşılan belirli düzenlemelere ihtiyaç vardır. Takdir yetkisinin nasıl kullanılacağına ilişkin hukuki düzenlemelerin ortaya konması halinde ise ortada bir takdir yetkisi kalmayacaktır. Çünkü hangi durumda nasıl bir takdirin ortaya konacağı önceden belirlenmiş olacaktır. Üstelik takdirin kullanımıyla ilgili olarak getirilecek düzenlemelerin her durumu kapsayacak şekilde olması gerekmektedir. Bu yüzden ortaya çıkacak düzenlemelerin son derece kazuistik bir karakter ihtiva etmesi yüksek bir ihtimaldir.

Dolayısıyla bu durum usul ekonomisi açısından da beklenen faydayı sağlamayabilir. Ayrıca ortaya çıkması muhtemel kazuistik bir hukuki mevzuatın varlığı halinde ise yasal düzenlemelerin insanlar tarafından bilinmesi de güçleşebilir. Bu durumun bir diğer tehlikesi ise detaylı hukuki düzenlemelerde gözden kaçan konu ya da durumların mevzuat boşluğu yaratma ihtimalidir. Bu yüzden tamamen yapay zekalı yargıçların karar verdiği bir sistem üzerine oturan bir hukuk düzeni yerine, yapay zekalı yargıçlardan yardım alan ve kararlarını buna göre oluşturan hakimlerin yargılama görevini yerine getirmesi ve hukukçuların da bu sistemlerden destek alması kanımca daha uygun bir çözüm olarak düşünülmelidir.

2. Eşyaların İnterneti (Internet of Things)

Eşyaların interneti²⁵² kavramı, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte internete bağlanabilen aletlerin sayısının artmasıyla ortaya çıkmıştır. Günlük hayatımızda kullandığımız ev aletleri, ulaşım araçları ve bunlar gibi birçok alet internet üzerinden yönlendirilmek amacıyla geliştirilmektedir. İlerleyen yıllarda internete bağlı eşyaların

²⁵² “*Internet of Things*” kavramı, bir kısım Türkçe kaynaklarda “*Nesnelerin İnterneti*” şeklinde de kullanılmaktadır.

sayısı da artış gösterecektir. Bu kapsamda bireyin ihtiyaçlarını tespit eden ve buna ilişkin çözümler üreten akıllı ev tasarımları da gündeme gelmektedir. Bu durum bireylerin yaşam tarzında da birtakım değişiklikleri beraberinde getirecektir. Günümüzde, sağlık, ev otomasyonu, tarım ve hayvancılık, şehir ulaşımı ve enerji tüketimi gibi birçok alanda internete bağlı araçlar kullanılmaktadır.

Eşyaların interneti ve buna bağlı teknolojilerin potansiyel olarak en yaygın kullanımı şehirlerde mümkün olabilir. Bu durumun bir uzantısı olarak ise *Smart City (Akıllı Şehir)* ile ilgili yapılan çalışmalar akla gelmektedir. Çünkü şehirler çeşitli yapılardan oluşan karmaşık bir altyapı topluluğuna sahiptir. Örneğin, akıllı telefonların otobüs ve trenlerin konumunu ve güzergahlarını bilmesi, park yerlerinin, çöp kutularının doluluk oranlarının tespit edilebilmesi gibi imkanlar, eşyaların internetinin sağladığı imkanlarla ortaya çıkmıştır²⁵³. Yine belediye sorumluluğunda olan toplu taşımaya getirilecek benzer çözümler de mevcuttur. Eşyaların interneti ve getirebileceği imkanlar gelecekte yerel yönetimlerin siyasi niteliğini dahi ortadan kaldırma potansiyelini içinde taşımaktadır. Çünkü internete bağlı araçlar sayesinde tespit edilen sorunlara kendi bulduğu çözümleri doğrudan uygulayabilen yapay zekalı araçların destek olmasıyla yerel nitelikteki birçok sorun kendi kendine çözülebilecektir. Böylesi bir senaryoda yerel yönetim hizmetleri tamamen bu araçlarla görülebilir hale geleceğinden yerel yönetimler ve belediyeçilik tartışma konusu olabilir. Tabi böylesi bir durumun aynı zamanda demokrasi fikrine de ihtiyaç olup olmadığını tartışmaya açması söz konusu olabilir.

İnternete bağlı eşyaların sayısının artması aynı zamanda bir risk de taşımaktadır. Kuşkusuz internete bağlı cihazların verileri çeşitli veri tabanlarında depolanacaktır. Olası bir siber saldırı durumunda bu verilerin elde edilmesi son derece tehlikeli bir niteliğe bürünebilir. Özellikle şehirlerin acil durum planları ya da gizli askeri güvenlik planlarının da eşyaların interneti yoluyla dijital dünyaya aktarılması benzer bir risk taşımaktadır. Bu yüzden bu eşyaların verilerinin, siber saldırı ihtimaline karşın iyi şekilde korunması

²⁵³ **Jonathan REICHENTAL**, “Strategic Planning for Smarter Cities”, in, *Internet of Things and Data Analytics Handbook*, Ed: **Hwaiyu GENG**, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2017, s. 86.

toplumun güvenliği için önemlidir. Günümüzde internete bağlı eşya sayısının artması ve gelecekte de artması olasılığı devletleri de belirli yatırımlara yönlendirmektedir. Örneğin Hollanda, bu konudaki ihtiyaç ve talepleri dikkate alarak ülkedeki tüm internete bağlı eşyalar için ulusal bir ağ kurmuştur²⁵⁴.

3. Büyük Veri (Big Data)

Veri kavramı son zamanlarda günlük hayatımızda sıkça yer alan bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bir tanıma göre veri; “gerçekliğin basit bir şekilde açıklanmasıdır. Bu bir gözlem ya da ölçüm olarak karşımıza çıkabilir. Toplanan veriler düzenlenerek onları anlamlandıracak bilgiler elde edilir”²⁵⁵. Günümüzde veri üretimi çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Birleşmiş Milletler’e göre 2011 yılında üretilen veri, tüm insanlık tarihinde üretilen veriden daha fazladır. Bu yönüyle veri, petrolden daha değerli olarak görülmekte ve ekonominin motoru olarak tanımlanmaktadır²⁵⁶.

1854 yılında Londra’da büyük bir kolera salgını ortaya çıkmıştır. Londralı bir doktor olan John Snow, hastaların verilerinden yola çıkarak hastalığın ortaya çıktığı yerlerin bir taramasını yapmış ve böylelikle salgının kaynağının bir su pompası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşım, modern biçimiyle “Büyük Veri (Big Data)” olarak anılır²⁵⁷. Büyük veri daha çok pazarlama alanında önem taşıyan bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. İnternetin yaygınlaşmasıyla kullanıcıların verilerinin bir elde toplanması süreci kolaylaşmıştır. Alışveriş alışkanlıkları, sosyal medya hesaplarında paylaşılan gönderiler,

²⁵⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://www.dunyahalleri.com/seyelerin-interneti-icin-ilk-ulusal-ag/> Erişim Tarihi: 28.03.2018.

²⁵⁵ Serge ABITEBOUL, “Sciences des données: de la logique du premier ordre à la Toile”, Leçon inaugurale prononcée le jeudi 8 mars 2012, Chaire d’Informatique et sciences numériques, Collège de France, Paris, 2012, s. 10. <https://books.openedition.org/cdf/529> Erişim Tarihi: 15.04.2019.

²⁵⁶ Adrien BASDEVANT/Jean-Pierre MIGNARD, *L’Empire des données: Essai sur la société, les algorithmes et la loi*, Don Quichotte Éditions, Paris, 2018, s. 10.

²⁵⁷ Eirik LOKKE, *Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat*, 1. Baskı, Çev: Dilek BAŞAK, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 59.

görüşler, beğeniler gibi birçok unsur büyük veriye dahildir. Bu bağlamda veri dünyayı öngörülebilir hale getirmenin bir yolu olarak görülmektedir²⁵⁸.

Veri birçok teknolojik gelişmenin de temelinde yer almaktadır. Özellikle yapay zeka uygulamaları veri üzerine kuruludurlar. Toplanan veriler bu sistemlerin gelişimi için kullanılmaktadır. Bununla birlikte büyük teknoloji şirketleri, yazılım geliştirme amacıyla da verileri kullanmaktadır. Örneğin Google'ın çeviri ve fotoğraf tarama sistemleri, kendilerinde toplanan verileri bu sistemleri geliştirmek için yoğun şekilde kullanmaktadır. Google topladığı veriler sayesinde kendi arama motorları üzerinden yapılan aramaları kişiselleştirmektedir. Buna göre Google bütün kullanıcılarının yaptıkları aramalarda aslında arama yapan kişinin profiline uygun olan bir sonuç verme eğilimindedir²⁵⁹. Bunun temelinde ise Google'ın sahip olduğu bilgileri çeşitli algoritmalar aracılığıyla işlemesi yatmaktadır.

Kişilerden elde edilen veriler, şirketlerin pazarlama politikaları bağlamında kullanılır. Örneğin kişinin neye ihtiyacı olduğu ya da satın almayı düşündüğü ürünler bilinir ve kişiye buna göre kişisel bir reklam kampanyası yürütülebilir. Ancak kişilerin bu duruma rızasının olup olmadığı bir tartışma konusudur. Kuşkusuz büyük veri olarak adlandırdığımız alan, kişisel verilerin korunması bağlamında önem arz eder. Konu günümüz itibariyle türlü ulusal ve uluslararası arası düzenlemelere konu olacak kadar önemlidir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin olarak Avrupa Birliği tarafından yürürlüğe konulan “*General Data Protection Regulation (Genel Veri Koruma Tüzüğü, kısaca GDPR)*” son yıllarda yürürlüğe giren önemli düzenlemelerden biridir²⁶⁰. Ayrıca

²⁵⁸ **Antoinette ROUVROY**, “*La robotisation de la vie ou la tentation de l’inséparation*”, in, *L’Intelligence Artificielle et Droit, Sous la coordination de: Hervé JACQUEMIN/Alexandre de STREEL*, Éditions Larcier, Bruxelles, 2017, s. 26.

²⁵⁹ **Xavier de la PORTE**, “*Le risque de l’individualisation de l’internet*”

<http://www.internetactu.net/2011/06/13/le-risque-de-l-individualisation-de-l-internet/>

Erişim Tarihi:

19.08.2019.

²⁶⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.

Sezen KAMA IŞIK, *Avrupa Veri Koruma Hukukuna Anayasal Bir Bakış*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

çeşitli ülke anayasalarında da kişisel verilerin korunması hakkına yer vererek, konuya verdikleri önemi göstermektedirler. Çünkü kişisel verilerin yeterli düzeyde korunmadığı bir hukuki düzen, bireyler açısından öngörülemez tehlikeler yaratma potansiyeline sahiptir.

Yaşadığımız dönemi aslında bir “*veri dini*” dönemi olarak gören düşünürler mevcuttur²⁶¹. Dolayısıyla veri bilimini ve büyük veriyi sadece bir pazarlama veya tüketici ile şirketler arası bir durum olarak düşünemeyiz. Çünkü elde edilen bu veriler demokrasi veya devlet politikaları açısından da önem taşımaktadır. Nasıl büyük veri sayesinde kişilerin tüketim alışkanlıkları ortaya dökülebiliyorsa, siyasi görüşleri de ortaya dökülebilir. Özellikle insanların iş ve toplumsal ilişkilerini internet üzerinden yürütmesiyle birlikte tehlikeye giren kişisel veriler, özel hayatın gizliliğinin kişisel veriler üzerinden ihlal edilmesinin önünü açmıştır. Böylelikle yeni bir hak olarak kişisel verilerin korunması hakkı ortaya çıkmıştır. Söz konusu faaliyetlerin tümünün sanal dünyada yok olmadan saklanması, yurttaşların kişisel verilerinin ve bilgilerinin ele geçirilmesi ihtimalini daha tehlikeli bir hale getirmektedir. Özellikle sosyal medya sitelerinden elde edilen verilerin veri şirketlerince legal veya illegal yollarla ele geçirilmesi ve işlenmesi ciddi bir tehlikedir. Bununla birlikte, siber güvenliğin de önemi artmaktadır. Kamu kurumlarının veya başka özel şirketlerin sahip olduğu bilgilerin siber saldırılar sonucu ele geçirilmesi, onarılması güç zararlar meydana getirebilecektir.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta da kişilerin internet üzerinde yaptıkları arama verilerinin işlenmesi durumudur. Kişilerin toplanan verileri işlenerek, onların haberi olmadan yaptıkları arama sonuçlarına etki etmektedir²⁶². Kuşkusuz bu durum veriler üzerinde manipülasyon yapılmasına ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Ayrıca demokrasinin temelinde yatan farklı olan bilgiye erişme ve empati kurma

²⁶¹ Yuval Noah HARARI, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, s. 383.

²⁶² Xavier de la PORTE, “*Le risque de l’individualisation de l’internet*”

<http://www.internetactu.net/2011/06/13/le-risque-de-l-individualisation-de-l-internet/>

19.08.2019.

Erişim Tarihi:

hususları da bu bağlamda tehlikeye girmektedir. Bunun sonunda ise herkesin sadece kendi evrenine kapanıp başka fikirlere ulaşamadığı dijital paralel evrenlerin ortaya çıkması söz konusu olabilir. Bu durum “*yankı odaları (echo chambers)*” şeklinde ifade edilmektedir. Yankı odaları kişileri daha sonradan tersini ispatlaması zor olan yanlış bilgilere inandırabilir²⁶³. Bunun sonucunda kitlelerin fikirlerinde bir radikalleşmenin ortaya çıkma tehlikesi mevcuttur. Belirtmek gerekir ki demokrasi, yalnızca kendini özgürce ifade etme hakkıyla değil, aynı zamanda bir karar almadan önce, rakipler arasındaki zorunlu tartışmada da vücut bulur. Demokrasi yurttaşların olayları birbirlerinin bakış açısıyla görmelerini gerektirir, fakat bunun yerine insanların kendi evrenlerine gittikçe daha fazla hapsolması uzak bir ihtimal değildir²⁶⁴. Demokratik kurumların en önemli rolü, hepimizi duymaya zorlayan ve bize aykırı gelen görüşleri çürütmeye imkan veren bir dünya yaratmaktır. Ancak internetin aslında bu tartışmaya izin verip vermediği konusunda soru işaretleri mevcuttur²⁶⁵.

Günümüzde topladıkları verileri siyasi amaçlar doğrultusunda kullanan bazı oluşumlara da rastlanmaktadır. Kişilerin belirli verilerini girdiklerinde hangi parti ya da adaya oy vermelerinin doğru olacağını gösteren internet siteleri ya da uygulamalar mevcuttur. ABD merkezli olarak faaliyet gösteren bir internet sitesi²⁶⁶, katılımcılara belirli sorular sormakta ve bu soruların cevaplarına göre bir analiz yaparak katılımcının hangi adaya oy vermesinin daha doğru olacağını söylemektedir. Benzer sitelere²⁶⁷ internet üzerinde yapılan kısa bir araştırma ile kolaylıkla ulaşılabilmektedir. Bu siteler seçim zamanları ortaya çıkmakta ve sonrasında kaybolmaktadır. Ayrıca sitenin kurucuları ya da işleticilerinin kim olduğuna ilişkin bilgilere de genellikle yer verilmemektedir. Kuşkusuz bu bilgiler domain adreslerinin hosting şirketlerinin arama hizmetlerinden

²⁶³ **Cass R. SUNSTEIN**, *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*, Princeton University Press, 2017, s. 9.

²⁶⁴ **Eli PARISER**, *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*, The Penguin Press, New York, 2011, s. 8

²⁶⁵ **Guillaume CAZEAUX**, *Odysée 2.0: La démocratie dans la civilisation numérique*, Armand Colin, Paris, 2014, s. 142.

²⁶⁶ <https://www.isidewith.com/tr/voter-guide> Erişim Tarihi: 19.06.2019.

²⁶⁷ Örneğin Türkiye için <http://kimeoyversem.com/start> Erişim Tarihi: 19.06.2019.

sorgulanmasıyla elde edilebilir. Ancak yine de bu durum şeffaflık açısından eleştirilebilir. Ayrıca verilerin analizini gerçekleştiren algoritmanın işleme prensiplerini kavramak da son derece zordur. Bu yüzden çıkan sonucun ne derece güvenilir olduğu konusunda her zaman farklı açılardan soru işaretleri olması mümkündür. Ayrıca kişisel verilerin korunmasının yeni ortaya çıkan bir hak olduğu gerçeği karşısında, burada açıklanan görüşlerin mahremiyeti konusunda da çeşitli kuşklar doğabilmektedir. Bu durumdan daha tehlikeli olan başka bir durum ise bu tercihlere insanlar farkında olmadan etki edilmesinin mümkün olmasıdır. Son dönemde *Cambridge Analytica* isimli bir şirketin elde ettiği verilerle, ABD başkanlık seçimlerinde ve *Brexit* referandumunda bu tür yönlendirmeler yaptığı iddiaları kamuoyuna yansımıştır. İddialara göre şirket, yaklaşık 50 milyon *Facebook* kullanıcısının verisini elde etmiş ve buradan elde ettiği verileri, hedeflediği kitleye seçim propagandası oluşturmak için kullanmıştır²⁶⁸. Ortaya atılan bu iddialar kuşkusuz kişisel verilerin etkin bir şekilde korunmaması halinde ortaya çıkabilecek tehlikeleri göstermesi açısından önem taşımaktadır.

4. Blokzincir (Blockchain)

Blokzincir, dünyada gittikçe yaygınlaşan bir işlemler zinciri uygulamasıdır. Aslında bir veri tabanı olan Blokzincir teknolojisinde veriler sıralı bir şekilde bloklara kaydedilmektedir²⁶⁹. Bir tanıma göre “*bir blok zinciri, 1'den N'ye kadar işlem içeren, her bir yeni bloğa eklenen her işlemin doğrulandığı ve daha sonra bloğa yerleştirildiği, sabit uzunlukta blokların fiziksel bir zincirini kapsayan bir veritabanıdır. Blok tamamlandığında, mevcut blok zincirinin sonuna eklenir. Dolayısıyla, temel blok zinciri işlemi, şu adımlardan oluşur:*

1) Yeni ve silinemez işlemleri eklemek ve bunları bloklar halinde düzenlemek.

²⁶⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://www.dw.com/tr/5-soruda-facebook-veri-skandalı/a-43055462> Erişim Tarihi: 28.03.2018.

²⁶⁹ Vedat GÜVEN/Erkin ŞAHİNÖZ, *Blokzincir - Kripto Paralar - Bitcoin*, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 44.

2) Bloktaki her bir işlemi kriptografik olarak doğrulamak.

3) Yeni bloğu mevcut değişmez blok zincirinin sonuna eklemek”²⁷⁰.

Dünya Ekonomik Forumu, ise Blokzincir’i; “bir aracıya ihtiyaç duymadan bir verinin iki parti arasında doğrudan değiş tokuşunu mümkün kılan teknoloji protokolü”²⁷¹ olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan Blokzincir uygulamaları mutlak bir serbestlik durumunu ifade eder. Blokzincir’de yapılan işlemler, belirli algoritmalar sayesinde farklı bilgisayarlar tarafından değiştirilemez bir şekilde depolanır. Böylelikle hiçbir işlemin kayıt dışı kalmaması da sağlanmış olur. Günümüzde özellikle dijital para birimi *Bitcoin* ile birlikte duyulmaya başlayan bu teknoloji, zamanla etki alanını geliştirmektedir. Finansal ödemelerin güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi, verilerin güvenli bir şekilde depolanması, akıllı sözleşmelerin bu yolla düzenlenmesi ve yaptırımlarının uygulanması gibi işlemler bu altyapı sayesinde daha kolay bir şekilde görülebilmektedir. Blokzincir’in sağladığı değiştirilemez altyapı, özellikle şeffaflık sağlanması gereken alanlarda kullanılabilir. Blokzincir altyapısının seçimlerde kullanılması bu açıdan gündeme gelebilir. Nitekim Sierra Leone’de 2018 Mart ayında düzenlenen seçimler, özel bir girişim tarafından, Blokzincir tabanlı olarak denetlenmiştir²⁷². Bu şekilde oyların sayımı ve sonuçlar devlet görevlilerinin yanı sıra, Blokzincir tabanlı olarak da doğrulanmıştır.

Belirtmek gerekir ki Blokzincir teknolojisi özellikle akıllı sözleşmeler yoluyla da hukuka doğrudan etki etme potansiyeline sahiptir. Akıllı sözleşmelerin geleneksel sözleşmelerden farkı, akıllı sözleşmelerin otonom kodları sayesinde sözleşmeden doğan yükümlülükleri kendi kendine yerine getirme kabiliyetinin bulunmasıdır. Akıllı sözleşmeler doğası gereği otonom bir yapıya sahiptir ve akıllı sözleşmede anılan hüküm altına alınan yükümlülüklerin, herhangi bir sözleşmede yer alanlara göre geri alınması daha zordur. Taraflardan hiç biri, bir blok zinciri kontrol etmediği için, ilgili taraflarca

²⁷⁰ Joseph J. BAMBARA/Paul R. ALLEN, *Blockchain: A Practical Guide to Developing Business, Law, and Technology Solutions*, McGraw-Hill Education, 2018, s. 1.

²⁷¹ GÜVEN/ŞAHİNÖZ, s. 44.

²⁷² Bu konuya “*Dijital Yollarla Seçim Güvenliği (Sierra Leone Örneği)*” başlığında ayrıca değinilmiştir.

onaylandıktan sonra akıllı bir sözleşmenin yürütülmesini durdurmanın bir yolu olmayabilir²⁷³. Günümüzde akıllı sözleşmeler uygulamak üzere kurulmuş şirketlerden en önemlisi Ethereum'dur²⁷⁴.

Aslında bütün bu teknolojik gelişmelerin temelinde kod kavramı yatmaktadır. İnternet ve dijital teknolojinin ortaya çıkmasıyla birlikte, kod, kamu ve özel kurumların, yasaların ötesine uzanan yollarla, büyüyen bir faaliyet yelpazesini şekillendirmek için kullanılan önemli bir düzenleme fonksiyonu haline gelmiştir. Gerçekten, eğer devletler otonom blokzinciri bazlı sistemlere karşı yasaları uygulamakta zorlanıyorsa, insanları, şirketleri ve makineleri düzenlemek için yeni bir kod tabanlı düzenleme çerçevesi oluşturmak zorunda kalacaklardır. Bu durum için de blokzinciri teknolojisine güvenmek gerekir. Blockchain teknolojisi ve ilgili akıllı sözleşmelerle, yasalar ya da sözleşmeye dayalı hükümler, temel blokzincir ağı tarafından otomatik olarak uygulanacak basit ve deterministik kod tabanlı kurallara çevrilebilir. Böylece teknik kurallar giderek yasal kurullarla aynı rolü ve işlevselliği üstlenebilir²⁷⁵.

Blokzincir teknolojisi yukarıda belirtilen potansiyel gelişmeler ve herhangi bir merkeze bağlı olmadan çalışması sebebiyle, devlet otoritesinin olmadığı bir alan yaratma potansiyelini tartışmaya açmaktadır. Çünkü bu gelişmelerle birlikte devletin toplumsal hayatta sahip olduğu fonksiyonlar aşınmaya uğrayabilir. Örneğin vergi toplama, internet üzerinde sahip olunan denetim, bilişim sistemleri üzerinde sahip olunan tekel Blokzincir ile beraber yeniden tartışmaya açılacaktır. Günümüzde Blokzincir tabanlı bir dijital para birimi olan Bitcoin üzerinden benzer bir tartışma dönmektedir. Bitcoin'in vergi ödemedi kaçmak ya da kara para aklamak için bir araç olduğu iddia edilmektedir.

²⁷³ Primavera de FILIPPI/Aaron WRIGHT, *Blockchain and the Law*, Harvard University Press, Cambridge, 2018, s. 75.

²⁷⁴ Pascal ORDONNEAU, *Monnaies cryptées et blockchain: La confiance est-elle un algorithme ?*, Arnaud Franel Éditions France, Paris, 2017, s. 183.

²⁷⁵ FILIPPI/WRIGHT, s. 194.

Blokzincir tabanlı uygulamaların gelecekte daha da yaygınlaşması halinde, benzer tartışmalar da artacaktır.

C. Dijitalleşmenin Demokrasiye Olası Etkileri

Teknolojinin getirdiği değişimlerin pozitif ya da negatif yanları olabilmektedir. Bu gelişmelerin ortaya çıkardığı bir kavram olan dijital demokrasi için de aynı durum geçerlidir. Günümüzde oldukça artan teknolojik imkanlar, demokrasi idealinin gerçekleşmesi için yeni pencereler açarken, bir yandan da demokratik gelişmenin önünü kapatacak gelişmelere de yol açmaktadır. Bu bağlamda ortaya farklı görüşler atılmaktadır. Bu başlık altında dijital teknolojilerde yaşanan gelişmelerin demokrasiye etkisini pozitif ve negatif gören görüşlere kısaca yer verilecektir. Bu görüşler bize dijital demokrasi ve liberal demokrasi arasında bir kıyas yapma imkanı verecektir.

1. Dijitalleşmenin Pozitif Yanları

Dijital demokrasi niteliği itibariyle hem klasik hem de modern demokrasiden birtakım unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Dijital demokrasi, temsil kurumunu kolaylaştırdığı ve temsil araçlarını arttırdığı için temsili demokrasinin sınırlarını geliştirmektedir. Dolayısıyla bireylerin kendilerini ifade etmelerine de pozitif katkı yapmaktadır. Bu yönüyle de doğrudan demokrasi açısından önem taşımaktadır.

Dijital demokrasi, çoğulculuğun etkin bir şekilde sağlanması açısından da önem taşımaktadır. Çoğunlukçu demokrasilerde, azınlığın haklarına gereken önem verilmez ve sayısal çoğunluk üstün tutulur. Oysa dijital demokrasi sağladığı imkanlarla, azınlığın da sesinin etkin bir biçimde duyulmasını sağlar. Toplumsal olaylar ya da bireysel hak ihlalleri karşısında, kamuoyu oluşturma imkanı eskisine nazaran artık daha kolaydır. Bu yolla benzer endişeleri ve fikirleri taşıyan insanlar geçici bir baskı grubu oluşturabilmektedir. Bu durumlarda sosyal medya üzerinden başlatılan yayınlar ya da kampanyalarla bir toplumsal farkındalık yaratılmakta ve kamusal alan harekete geçirilmektedir. Yirmi birinci yüzyılın kamusal alanı ise dijital olarak ağlara bağlıdır. Bu

alan kitlesel medya ile protestoların yapıldığı meydanlar ve parklar ile birlikte kitle iletişim araçlarını ve dijital medyayı içermektedir.

Ancak bu şekilde bir araya gelen toplulukların kalıcı olmayacağına ilişkin yaygın bir kanaat vardır. Teknoloji sayesinde bir araya gelen insanların kurdukları bağlantılar hızlı olabilir ama bu bağlantılar aynı sebepten dolayı yüzeysel kalabilir. Politik değişimler için ise uzun süreli ve kalıcı bağlantılara ihtiyaç vardır²⁷⁶. Ağ üzerinden oluşturulan birlikler henüz uzun süreli ve kalıcı bağlar oluşturmaktan uzaktır. Dolayısıyla ağ üzerinden oluşturulan ya da harekete geçen toplulukların, taleplerini kabul ettirebilmesi sadece ağ üzerinden oluşan birliklerle olmayacaktır. Bu şekilde ortaya çıkan toplumsal hareketler hızlı bir gelişim süreci gösterse de taleplerinin siyasi iktidar tarafından kabul edilmesi konusunda istediğini elde edememektedir. Bu durum bize teknolojinin geliştiği bu çağda dahi yüz yüze politikanın hala önemini koruduğunu göstermektedir.

Dijital demokrasi araç ve uygulamalarının etkileri, katılım sağlayan yurttaşların ve katılım yapılarının gerçek bir fikir alışverişi sistemi sunmasıyla daha iyi bir konuma erişebilir. Böylelikle internet, katılımcı demokrasinin bir uzantısı olabilecektir. İletişimin kolaylaşmasıyla bu durum, gerçek zamanlı olarak tartışma yürütmeye dahi kapı aralayabilir. Bu yönüyle dijital demokrasi, yurttaşların temsilcileriyle ilişkilerini güçlendirmenin ya da bu bağı kurmanın yanı sıra; yurttaşların tartışma ve politikaya katılma isteklerini artırmak için kolaylaştırıcı bir fonksiyona sahip olabilir²⁷⁷.

Kamusal politikalar bağlamında da dijital demokrasi araçlarıyla sağlanan katılımlar belirleyici olmaktadır. Bu durum demokrasinin mikro ölçekte işlemesine katkı yapmaktadır. Örneğin belediye otobüslerinin rengine internet üzerinden yapılan oylamalarla karar vermek hem mikro demokrasiye hem de katılımın etkin biçimde

²⁷⁶ **David RUNCIMAN**, *Politika*, Çev: **Anıl Ceren ALTUNKANAT**, Domingo Yayınları, İstanbul, 2016, s. 108.

²⁷⁷ **Josseline GAUD**, *La démocratie électronique, un moyen de rénover la participation des citoyens à la vie politique? Les exemples d'Issy les Moulineaux et Vandoeuvre les Nancy*, Mémoire présenté Université Paris 1 Pantheon-Sorbonne Master II Recherche: Sociologie et Institutions du Politique, 2006, s. 67.

sağlanmasına bir örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra yurttaşların kamusal politikaların belirlenmesi sürecinde mevcut seçenekler içinden seçim yapmayıp, kamusal politikaları eleştirmesi de mümkündür. Özellikle sosyal medya üzerinden yürütülen kampanyalar bu konuda önemlidir. Yurttaşların belirli konularda sosyal medya üzerinden gösterdikleri tepkiler veya örgütlenme çabaları, dijital bir denetimin kapılarını aralamaktadır.

2. Dijitalleşmenin Negatif Yanları

a. Teknoloji Şirketlerinin Hakimiyeti

Önceki zamanlarda insanların günlük hayatlarına bu denli etki etmeyen teknolojik gelişmeler, artık insanlara yeni bir yaşam tarzı sunmaktadır. Teknolojinin kaydettiği bu gelişimin tehlikeli yanları da mevcuttur. Teknolojinin demokrasi üzerindeki en önemli negatif etkisi demokrasiyi yok etme tehlikesidir. Bunu düşündüren birden çok ihtimal mevcuttur. İlk akla gelen ihtimal, dijital teknolojilerin politikayı işlevsiz kılabilen olmasıdır. Çünkü teknoloji, politikanın hükmünü yitirmiş gösterme imkanına sahiptir. Teknoloji hızlı, politika ise yavaş ilerleyen kurumlardır. Politikanın sahip olduğu bu hantal yapı ve teknolojinin gündelik sorunlara getirdiği pratik çözümler, politikayı teknolojinin karşısında etkisiz kılmaktadır. Özellikle dijital demokrasinin araçlarının da web-merkezli bir dünya teşvik ettiği söylenmektedir. Çünkü internet kullanıcıları kendi kurdukları dünyada yaşarken tüm problemlerin çözümünün ve ilerlemenin internet ile mümkün olduğuna inanmaktadır²⁷⁸. Ayrıca teknoloji toplumunda birey, toplum tarafından alınan kararlardan uzak kalabilir. Çünkü gittikçe teknokratlara, bir başka deyişle sadece konuyla ilgili teknik uzmanlara terk edilen süreçler, bireyi depolitizasyona da sürükleyebilir²⁷⁹. Bu yüzden teknoloji, politikayı daha iyi hale getirmekten ziyade

²⁷⁸ Evgeny MOROZOV, *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*, PublicAffairs, New York, 2013, s. 16.

²⁷⁹ Abdullah DİNÇKOL, "Teknoloji ve Hukuk", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, 19. Kitap, **Haz: Hayrettin ÖKÇESİZ/Gülriiz UYGUR**, İstanbul Barosu Yayınları, 2010, s. 279.

politikayı etkisiz kılmanın bir yolu olarak karşımıza çıkabilir²⁸⁰. Politikanın bayrağı teknolojiye kaptırması ise insanları devlet otoritesi yerine büyük teknoloji şirketlerine bağlı kılma tehlikesine kapı aralar. Bu durum yüzyıllardır yaşanan politik gelişmelerle bir sınır çizilmiş olan devlet otoritesinin yerini hesap verme yükümlülüğü olmayan özel hukuk tüzel kişilerinin alması anlamına gelir. Ya da bu durum devlet yönetimlerinde teknoloji alanında önde gelen kişilerin görev aldığı bir teknokratlar yönetimi doğurabilir. Ayrıca devletin otoritesini büyük teknoloji şirketlerine kaptırmasının önüne geçmek için devletin ve politik kurumların görev tanımlarını yeniden ele almak gerekebilir. Devletlerin, teknoloji alanında yapılacak araştırmalara destek sağlaması ve ortaya çıkacak potansiyel tehlikelerin önüne set çekmeleri ve dijital okur-yazarlığa eğitim sistemlerinde yeterince yer vermeleri yaşanabilecek olumsuz gelişmelerin etkisini azaltmak için alınacak tedbirler arasında yer alabilir.

b. Devletin Bilgi Tekeli

Çeşitli distopik kurgularda devletin bilgi tekeli elinde tutarak her türlü bilgiye eriştiği ve insanların özgürlüğünü her alanda kısıtladığı senaryolar yer almaktadır. Özellikle George Orwell'ın *1984* isimli ünlü romanı bu duruma önemli bir örnektir. Devletin herkes üzerinde teknoloji sayesinde tahakküm kurduğu bir dönemde geçen bu roman, teknolojinin aslında temel hakları ve demokrasiyi nasıl yok edebileceği konusunda bizi düşünmeye sevk etmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki mevcut tehlikeler yalnızca 1984 romanında öngörülenlerle sınırlı olmayabilir. 1984 romanında, bireyin sürekli bir takip ve gözetim altında olması durumu vardır. Devlet bilginin de tekeli elinde tuttuğu için gerçeklik sürekli değişen bir düzlemde yer almakta ve devletin isteğine göre yeniden oluşturulmaktadır. Ancak günümüzde özellikle büyük veri uygulamaları, kitlelerin sadece gözetlenmesiyle yetinmemektedir. Özellikle büyük şirketler, çeşitli algoritmalar kullanarak bireylere tek tek ulaşma imkanını geliştirmeye ve bireyleri yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu durum liberal demokrasinin temelinde yatan

²⁸⁰ RUNCIMAN, s. 67.

bireyin kendi kararlarını almakta özgür olması varsayımını da yeniden düşünmemize sebep olacaktır.

c. Dezenformasyon ve Kanaatleri Etkileme

Özellikle günümüzde sosyal medya ya da diğer araçlar üzerinden dezenformasyon yapılması tehlikesine de değinmek gerekmektedir. İnternet'in yarattığı teknolojik devrim ile popülizmin veya genel olarak protesto hareketlerinin büyümesi kolaylaşmıştır. Genel olarak çoğulcu bir basına başvurarak bilgi edinmek yerine cep telefonları ya da bilgisayarlar aracılığıyla internet, sürekli ve anında bir bilgi akışı yaratmaktadır. Burada önemli olan nokta, sosyal ağlar tarafından yayılan bilgilerin veya haberlerin doğrulanmadan, insanların zihinlerini mümkün olduğunca çabuk bir şekilde etkilemesidir²⁸¹. Dezenformasyon istemli ya da istemsiz şekilde de olsa toplumun manipülasyonuna yol açar. Böylelikle ortaya çıkan bir yanlış bilgi, internet aracılığıyla hızlıca yayılır ve kaynağı doğrulanmayan bir bilgi bu şekilde medya kuruluşları tarafından da servis edilir. Bu durumun farkına varan terör örgütleri, kendi propagandalarını da bu şekilde yürütmeye başlamışlardır²⁸². Özellikle aşırı uçlardaki örgütler dezenformasyon yolunu sıkça kullanmaktadır²⁸³. Devletler bu manipülasyonlarla mücadele etmek için farklı yollar seçmektedirler. Örneğin Almanya, ifade özgürlüğüne zarar vermesi muhtemel baskıcı yasaları kabul etmiştir. Öte yandan, örneğin Belçika, diğer eylem yollarına yol göstermemek için bu duruma ilişkin bir mevzuat düzenlemesinden kaçınmıştır. Fransa ise, dezenformasyon olgusunu ele alan bir yasayı 2018 yılında kabul ederek bu konuda mücadele etmeyi seçmiştir. Bu yasada algoritmaların şeffaflığı ve sponsorlu içerikler konuları başta olmak üzere, dezenformasyonla mücadele etmek amacıyla teknik operatörlere birtakım yükümlülükler

²⁸¹ Yves MÉNY, *Imparfaites démocraties: Frustrations populaires et vagues populistes*, Presses de Sciences Po, Paris, 2019, s. 231.

²⁸² Örneğin IŞİD sosyal paylaşım sitesi TikTok üzerinden propaganda yapmaktadır. Bknz. <https://futurism.com/the-byte/isis-tiktok-spread-propaganda> Erişim Tarihi: 22.10.2019.

²⁸³ Victoria ESPIAGO, “*Désinformation, Subversion, Hacking: Les Actions Anti-Démocratiques*”, in, *L'Internet & La Démocratie Numérique, Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY*, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 113.

yüklenmiştir²⁸⁴. Ayrıca ilgili herhangi bir kişinin, mahkemeye başvurarak yanlış bilginin yayılmasının durdurulmasını talep etmesi de önemli bir önlem olarak kanunda yer almıştır²⁸⁵.

d. Siber Savaşlar

Günümüzde dijitalleşmenin bir sonucu olarak siber savaşlar da gündeme gelmektedir. Hackerlar bu saldırılarla devletlerin ya da kurumların sınırlarını açığa çıkartabilmektedir. Bu durum devletleri bu konuda sert önlemler almaya itmektedir. Devletler kendilerini bu saldırılardan korumak için hacker ve korsanların silah ve araçlarını da kullanmaktadır. Aslında siber savaşlar dünya üzerinde sivil ve askeri sınırlar arasındaki farkın ne kadar muğlaklaştığını göstermektedir²⁸⁶.

e. İnternetin Toplumsal Eşitsizliği Artırması

Bununla birlikte dijital demokrasinin en önemli ayaklarından birini oluşturan internet olgusuna da değinmek gerekmektedir. Günümüzde internete rahatça erişen bir kitle olduğu gibi erişemeyen bir kitle de vardır. Özellikle teknolojinin öngörülenden hızlı bir şekilde yaygınlaşması, internet ile buluşan kitlenin hızlı bir şekilde yeni teknolojilere adapte olmasını sağlarken, erişim imkanları olmayan kesimlerle aralarında da derin bir uçuruma sebep olmuştur. Bu durum dijital demokrasinin de meşruluğunun sorgulanmasına sebep olmaktadır. Çünkü karar alma süreçlerinde dijital demokrasi araçları kullanılsa bile bu kararların toplumun genel talebi olup olmadığını belirlemek günümüzde oldukça güçtür. Dolayısıyla teknolojik gelişmelerin sınıf ayrımlarını ya da mevcut eşitsizlikleri azaltmak yerine artıran bir niteliği de olabilir²⁸⁷.

²⁸⁴ **Alexandre PALANCO**, “Combattre les fake news: Le référé de l’article L.163-2 du Code électoral et la liberté d’expression”, *Revue du Droit Public*, No: 3, 2019, s. 639.

²⁸⁵ **PALANCO**, s. 640.

²⁸⁶ **ESPIAGO**, s. 114.

²⁸⁷ **Abdullah DİNÇKOL**, “Teknoloji ve Hukuk”, s. 279.

Dijital demokrasi araçları teknolojinin gelişmesiyle doğrudan ilişki halindedir. Bu yüzden teknolojinin insanlığı ve demokrasiyi götüreceği her yeni nokta aynı zamanda yeni bir hukuki düzen oluşturacaktır. Oluşan bu yeni düzende, temel hakların tehlikeye girmesi de muhtemeldir. Şimdiye kadar olan gelişmelere bakıldığında hukuk, toplumsal gelişmelerin getirdiği sorunlara sonradan çözümler getirmiştir. Henüz sorunlar ortaya çıkmadan, çözümler ortaya koyabilmek teknolojinin öngörülemezliği sebebiyle mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla teknoloji ilerledikçe yeni toplumsal sorunlar ve temel hak ihlallerinin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak hukukun doğası gereği, daha sonradan bu ihlallerinin önüne geçecek hukuki düzenlemelerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olacaktır.

Pozitif ve negatif yanlarıyla dijital demokrasi, her geçen gün hayatımızda daha fazla yer edinmektedir. Teknolojinin geçirdiği ilerlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni durumların uzun vadede önünde durmanın imkanı yoktur. Dijital demokrasi araçlarına her açıdan pozitif araçlar olarak bakılmamalıdır. Teknolojinin doğası gereği, her aracın kötüye kullanılma potansiyeli mevcuttur. Dolayısıyla dijital demokrasinin potansiyelini değerlendirirken taşıdığı riskleri göz ardı etmek, bizi gelişkin bir demokrasiden uzaklaştıracağı gibi, totaliter bir denetim imparatorluğunun içine de hapsedebilir.

D. İnternet İçin Devlet Politikaları

1. İnternet ve Devlet

İnternetin gelişmesiyle birlikte bu konuda devletlerin de birtakım düzenlemeler getirmesi kaçınılmazdır. Ancak internet ile ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus, internetin küresel bir yönetime sahip olmadığıdır. Dolayısıyla internet sadece ulusal hükümetlerin yetkileri dahilinde kalan sınırlamalara tabi olmak durumundadır. İnternetin bu durumundan dolayı BM de konuyla ilgilenen bir çalışma grubu kurarak en azından internet yönetimiyle ilgili olarak bir tanım ortaya koymak amacıyla bir çalışma grubu kurmuştur. 2003 yılında Cenevre’de başlayan bu çabalar, 2005 yılında Tunus’ta

düzenlenen Dünya Enformasyon Zirvesi'nde de ele alınmıştır. Oluşturulan çalışma grubu, Tunus'taki zirveye veri sunmak amacıyla yürüttüğü çalışmaların sonucunda ortaya çıkan raporda; *“internet yönetimi hükümetler, özel sektör ve sivil toplumun kendi rolleri çerçevesinde internetin evrimi ve kullanımını şekillendiren ortak ilkeler, kurallar, normlar, karar oluşturma süreçleri ve programlar geliştirmesi ve uygulamasıdır”* tanımını ortaya atmışlardır²⁸⁸. Bu toplantıda ayrıca *“İnternet Yönetim Forumu (Internet Governance Forum)”* kurulmuştur. Forumun amacı, çok sayıda çıkar sahibinin politikalar konusunda diyalog içinde olmaları yeni bir forum toplanmasına destek olmak olarak belirtilmiştir. Ancak yine de internet konusunda devletlerin tasavvurları her zaman bu kadar pozitif yönde seyretmemektedir.

Aşağıdaki başlıklarda değinileceği gibi bazı devletler, interneti geliştirmek ve internetin önündeki engelleri kaldırarak ilerlemeyi tercih ederken; bazı devletler internet üzerinde kendi kontrollerini kaybetmemek için oldukça baskılayıcı yöntemler uygulamayı tercih etmektedir. Castells, devletlerin çoğunun temel kaygısının interneti denetim altına almayı sağlayacak yasal düzenlemeler çıkartmak ve bu yasal düzenlemeleri uygulamaya koyabilecek mekanizmalar bulmak olduğunu belirtmektedir²⁸⁹. Kuşkusuz internet üzerindeki denetimini engelleme boyutuna vardırın devletler, demokratik açıdan eksiklikler barındıran devletlerdir. İnternete yönelen engeller toplumun bilgileneşine, demokratik katılımına da engel olmaktadır. Bu yüzden sağlıklı bir demokraside internet üzerindeki devlet otoritesinin sınırlı olması gerekir.

İnternet, devletlerin gerekli altyapıyı sağlamak amacıyla birtakım yatırımlar yapmasına ihtiyaç duymaktadır. İnternet için gereken fiziki altyapının kurulumu ve işletilmesi kanımca bir kamu hizmeti olarak görülmelidir. Ancak dünya üzerindeki genel eğilim bu hizmetin özel sektör tarafından yerine getirilmesi ve devletin bu konuda sadece yetkilendirme ve denetimle sorumlu olması şeklindedir. Telekomünikasyon firmalarının karlı bulmadıkları noktalarda yatırım yapmaması ihtimaline karşı, devletin bu hizmeti,

²⁸⁸ CASTELLS, *İletişim Gücü*, s. 151.

²⁸⁹ CASTELLS, *İletişim Gücü*, s. 153.

evrensel hizmet kapsamına alarak telekomünikasyon hizmetlerini toplumun tümüne yayması beklenmektedir²⁹⁰. Altyapı konusunda devletin görevinin yanı sıra devletin internet aracılığıyla erişilen sosyal medya araçlarını da koruması gerekmektedir. Dolayısıyla dijital devrimin devlete yüklediği yeni yükümlülükler, internet kullanıcıları için belirli hakların tanınmasıyla ortaya konmuştur ve bu haklar devletler için negatif ve pozitif yükümlülükler şeklinde ortaya çıkmıştır²⁹¹. Bu konularda devletlerin geliştireceği politikaların tümü internet için uygulanan devlet politikaları olarak adlandırılabilir.

2. İnternet İçin Negatif Yükümlülükler

İnternete ya da özel olarak sosyal medya sitelerine erişimin sorunsuz bir şekilde sağlanması ve bu bağlamda yasaklamalara gidilmemesi de bir negatif yükümlülük örneği olarak değerlendirilmelidir. 2016 yılında *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi*, internet erişimine ilişkin olarak önemli bir karar almıştır. Bu karar bireylerin, internet dışı dünyada korunan haklarının internet üzerinde de korunması gerektiğini belirtmektedir²⁹².

Ancak bazı devletlerde internet erişimi, yoğun bir engellemeye tabi tutulmaktadır. Örneğin Çin Halk Cumhuriyeti'nde internet üzerinde yoğun bir devlet denetimi uygulanmaktadır. “*Great Firewall of China*” adıyla ifade edilen bu sistemde yetkililer, çeşitli videoları, web sitelerini, yabancı kültür etkisinde olan programları filtreleyerek kullanıcılara iletmekte ya da engellemektedir²⁹³. Çin Halk Cumhuriyeti'nin internet sansürü için 2 milyon kişi istihdam ettiği iddia edilmektedir. Ayrıca aralarından

²⁹⁰ Evrensel Hizmet kavramı hakkında detaylı açıklama için bkz.

Bülent KENT, “*Telekomünikasyon Sektöründe Evrensel Hizmet Kavramı*”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XVI, Sa. 2, Y. 2012, s. 178-179; **Şeref GÖZÜBÜYÜK/Turgut TAN**, *İdare Hukuku Cilt 1 Genel Esaslar*, 6. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s. 671.

²⁹¹ **Géraldine GIRAUDEAU**, “*Les obligations étatiques relatives à l’usage d’Internet*”, in, *Numérique: Nouveaux droits, nouveaux usages*, **Sous la direction de: Sylvain CHATRY/Thierry GOBERT**, Éditions Mare & Martin, Paris, 2017, s. 134.

²⁹² UN HRC/32/L.20.

²⁹³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://www.reuters.com/article/us-china-congress-classof2012-internet/internet-living-with-the-great-firewall-of-china-idUSKBN1CM1FR> Erişim Tarihi: 30.05.2018.

“demokrasi”, “Tiananmen” gibi kelimelerin bulunduğu, internet üzerinden aranması yasaklanan kelimeleri içeren bir resmi liste de mevcuttur²⁹⁴. İnternetin yaygınlaşmaya başladığı zamanlarda, internet otoriter rejimlerin kabusu olarak nitelendirilmiştir. Demokratik toplumlarda internet, kendini ifade etmenin önemli bir aracı haline gelmiştir ancak demokratik açıdan büyük eksiklikler barındıran Çin Halk Cumhuriyeti, interneti demokrasiyi ekarte etmek için kullanmayı tercih etmiştir²⁹⁵.

İran’da da durum Çin Halk Cumhuriyetinden farklı değildir. İran’da internet ağı ve internetin altyapısı ülkedeki tüm düzenleyici kurumları kontrol eden ve yasa koyma yetkisini elinde bulunduran Molla rejimi tarafından yönetilmektedir. Rejim, muhalif sesleri bastırmak ve İranlı İnternet kullanıcılarını sürekli izlemek için ulusal bir iç ağ yani, intranet²⁹⁶ olan “*helal internet*”i yaratmıştır. Çin gibi, yasaklı kelimelerin bir listesi İran’da da vardır. Ayrıca bağımsız ve muhalif siteler başta olmak üzere, moda ya da mutfak üzerine kurulan internet sitelerinin çoğu yasaklıdır. İran, erişim sağlayıcı firmalar başta olmak üzere internet ile ilgili tüm aktörleri kontrol etmektedir. 2011 yılında interneti kontrol eden bir siber polis teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat gerekli tüm bilgileri toplayarak bir sitenin engellenmesine ya da sitenin sansürlenmesine karar verebilir²⁹⁷. Bu uygulamalar internetin tek başına bir demokrasi oluşturma yolunda içerdiği eksiklikleri göstermektedir.

Devletin negatif yükümlülükleriyle ilgili olarak internet üzerindeki negatif yükümlülükler erişimi engellememe üzerine yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte bazı sitelere, haberlere veya dökümanlara özel olarak getirilen erişim engelleri de internete yönelik bir tehlike olarak görülmektedir. Engelleme sadece internet erişimine engel getirilmesi demek değildir. Örneğin Uganda’da ortaya çıkan bir gelişme olumsuz örnek

²⁹⁴ Audrey NOVARO, “*Une Menace pour L’État ? Liberté d’Expression et Censure*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 204.

²⁹⁵ RUNCIMAN, s. 99.

²⁹⁶ Intranet, sadece belirli bir kuruluş içindeki bilgisayarları, yerel ağları ve geniş alan ağlarını birbirine bağlayan bir ağıdır.

²⁹⁷ NOVARO, s. 206.

teşkil etmesi açısından önemlidir. Uganda’da dedikoduyu teşvik ettiği gerekçesiyle sosyal medya kullanımından vergi alınmasına karar verilmiştir²⁹⁸. Kuşkusuz bu durum yurttaşların sosyal medya aktiviteleri üzerinden caydırıcı bir etkiye sahiptir. İnternete erişimi engellememe yükümlülüğü ancak topluma geniş bir ifade özgürlüğü imkanının tanındığı ülkelerde gerçekleşebilir görünmektedir. Bu konuyla ilgili olarak internete erişimin bir insan hakkı olarak tanınması ve internet erişim ücretlerinde bu durumu göz önüne alınarak düzenleme yapılması gerekmektedir.

3. İnternet İçin Pozitif Yükümlülükler

Devletlerin kamu hizmetlerini etkin bir biçimde yürütmek üzere faaliyette bulunması pozitif yükümlülüklerle işaret eder. Genel olarak internet erişim kalitesinin ve imkanlarının artırılması başta olmak üzere, yurttaşın devlet yönetimine katılma araçlarının artırılması yönündeki kamu ya da özel sektör girişimleri pozitif yükümlülük olarak değerlendirilmelidir. Çünkü elektronik araçlar ve internet, siyasi karar alma mekanizmalarına aktif bir katılım şeklini ifade eder. Aynı şekilde, yurttaşlarla elektronik diyalog araçlarının siyasi partiler tarafından kullanılması pozitif yükümlülük olarak teşvik edilmelidir²⁹⁹. Çünkü internet aday ile seçmen ya da yöneten ile yönetilen arasındaki engelleri kaldıran bir işleve sahiptir³⁰⁰.

Türkiye için özellikle E-Devlet benzeri uygulamalar geliştirilmesi, dijital demokrasinin altyapısını oluşturmak üzere UYAP, CİMER gibi araçlar oluşturması da bu kapsamda görülmektedir. Günümüzde Estonya, internete erişim hakkına anayasal bir hak

²⁹⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://www.diken.com.tr/ugandada-sosyal-medyaya-dedikodu-vergisi-twittera-girmek-gunluk-25-kurus/>

Erişim Tarihi: 02.06.2018.

²⁹⁹ **Christian LAMOULINE/Yves POULLET**, *Des autoroutes de l'information à la "Démocratie électronique": de l'impact des technologies de l'information et de la communication sur nos libertés*, Bruylant, Bruxelles, 1997, s. 116

³⁰⁰ **Marie-Charlotte ROQUES-BONNET**, “*La démocratie participative électronique: une contribution réelle du citoyen-internaute à la vie politique française ? La France Face aux modèles étrangers*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011, s. 144.

statüsü verecek kadar önem atfetmektedir. Fransa’da ise yargı yoluyla, internet erişiminin temel bir hak olduğu vurgulanmaktadır. Güney Kore ise internet üzerinden ülkedeki toplumsal statü farklılıklarıyla mücadele etmektedir. Bu durum internetin toplumun tüm üyelerini kapsama konusunda kullanılabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Güney Kore, kamu hizmeti olarak internet erişim merkezlerinin kurulması; kırsal ve fakir alanlarda gerekli altyapının kurulması için düşük maliyetli krediler, düşük ekipman fiyatları ve düşük gelirli aileler için düşük faizli krediler; öğrenci ve yoksul ailelere ikinci el bilgisayarları alma ve dağıtma amaçlı kamu kampanyaları; dezavantajlı gruplar için ücretsiz eğitimler, okullar için internet erişim noktalarının çoğaltılması gibi uygulamalar yürürlüğe koymuştur. Tüm bu önlemler nüfusun internete bağlanmasını desteklemektedir. Güney Kore’de internet, yoksullukla mücadele etmek, en düşük gelir durumunda olanlara internet üzerinden söz hakkı vermek ve böylelikle halkın tümünü demokrasiye dahil etmeye çalışmak için bir araç haline gelmektedir. Hükümet, siber alanı geliştirmek ve böylece katılımcı demokrasiyi teşvik etmek için internete erişim politikalarını kullanmaktadır³⁰¹.

İnternet üzerinden yürütülen kamusal hizmetlerde siber güvenlik konusunda da önlemler almak gerekmektedir. Özellikle tüm faaliyetlerini dijital ortama aktaran ülkeler bu alanda tehditlere açık hale gelmektedir. Kamusal hizmetleri kağıt kullanmadan elektronik ortamda yürütme konusunda en başarılı ülke olan Estonya, 2007 yılında Rusya tarafından siber saldırıya uğramıştır. Estonya bu saldırıdan sonra karşılaşılabileceği olası tehditleri bertaraf etmek için veri büyükelçilikleri kurma planını ortaya atmıştır. Bu amaçla ilk veri büyükelçiliğini Lüksemburg, Betzdorf’ta açan Estonya, kritik ve gizli veri tabanlarını burada yedeklemeye başlamıştır³⁰². Estonya, Viyana Konvansiyonunda büyükelçiliklere tanınan hakları, veri büyükelçiliği için de geçerli kılma konusunda

³⁰¹ Jocelyn ZIEGLER, “Cyberdémocratie et Démocratie Participative”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 164.

³⁰² Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://e-estonia.com/estonia-to-open-the-worlds-first-data-embassy-in-luxembourg/>

Erişim Tarihi:

30.08.2018.

temaslar yürütmektedir³⁰³. Çünkü teknoloji söz konusu olunca, ortaya bir takım büyük riskler de çıkmaktadır. Bu açıdan siber güvenlik önlemleri, elektronik olarak depolanan ya da yürütülen sistemlerin güvenliği için hayati bir önem taşımaktadır. Devletlerin bu alanlarda yaptığı yatırımları ve yurttaşların bilgilerini koruması eskisinden daha zor bir hale gelmektedir. Dolayısıyla siber güvenliğe aykırı hareketleri, demokrasiye yönelen tehditler olarak da okumak gerekmektedir.

Bunun yanı sıra Danimarka; Apple, Google, Microsoft gibi büyük teknoloji firmalarıyla bağlantılarını güçlendirmek adına dijital büyükelçilik açmak için çalışmalar yürütmektedir³⁰⁴. Bu gelişmeler dijital dünyanın önemini göstermek açısından önemlidir. Dijital dünya, liberal demokrasinin gerçekleşmesi için reddedilmesi mümkün olmayan imkanlar sunmaktadır. Dijitalleşmenin önemini kavrayan devletler bu alanlarda yatırımlarını hızlandırarak bu imkanlardan faydalanma yoluna gitmektedir. Ancak ortaya çıkan bu imkanların yurttaşlar tarafından engelsiz bir biçimde kullanılması için devletlerin negatif ve pozitif anlamda yükümlülükleri düşündüğümüzden fazladır.

E. Dijital Demokrasi

Demokrasilerde tartışmanın seçmenler ya da temsilciler tarafından mı yapılacağı duruma göre değişse de demokratik yaşam her zaman bir tartışma ortamı gerektirir³⁰⁵. Bu gereklilik hem liberal demokrasi hem de dijital demokrasi için aynı ölçüde geçerlidir. Bu yüzden dijital çağın getirdiği değişim ve dönüşümlerle oluşan bu demokrasi, mevcut demokrasi araçlarını tamamlayan bir demokrasi türü olarak da görülebilir³⁰⁶. Ancak dijital demokrasi, liberal demokrasiden bir takım farklı unsurlar içermektedir. Özellikle

³⁰³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://estonianworld.com/security/estonia-move-ahead-data-embassy-concept/> Erişim Tarihi: 30.08.2018.

³⁰⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://foreignpolicy.com/2017/01/27/denmark-creates-the-worlds-first-ever-digital-ambassador-technology-europe-diplomacy/> Erişim Tarihi: 30.08.2018.

³⁰⁵ Pierre ROSANVALLON, *La légitimité démocratique: Impartialité, réflexivité, proximité*, Éditions du Seuil, Paris, 2008, s. 211.

³⁰⁶ Henri OBERDORFF, *La démocratie à l'ère numérique*, Presses universitaires de Grenoble, 2010, s. 49.

internet, dijital demokraside çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü internet, siyaset yapma biçimini yeniden belirlemekte kamu alanını genişletmekte, siyasi katılımı arttırmakta, yurttaşları daha önce kendilerine kapalı olan siyasi faaliyetlere dahil etmekte ve geleneksel elitlerin tekeli zorlamaktadır³⁰⁷. Hacker ve Van Dijk dijital demokrasiyi, geleneksel analog siyaset uygulamalarının yerine geçmemekle birlikte, zaman, mekan ve diğer fiziksel koşullar olmadan da, demokrasiyi uygulamaya yönelik girişimler topluluğu olarak tanımlamaktadır³⁰⁸. Şu halde, dijital demokrasi kavramı oldukça geniş bir teknolojik yelpazeye atıfta bulunmaktadır. Televizyonda yayınlanan '*halk parlamentoları*' veya elektronik tartışma gruplarına e-posta ile katılım ve halkı bilgilendirme kioskları gibi uygulamalar bu bağlamda akla gelebilir³⁰⁹. Bununla birlikte sosyal ağların kullanımı ile birlikte siyasetçiler ile yurttaşlar arasındaki diyalogun dikey değil yatay bir hale dönüştüğü söylenmektedir³¹⁰. Bu yüzden dijital çağda demokrasi, antik ve liberal demokrasinin kalıplarına sığmayan, yeni araçlarla yeni bir demokrasi anlayışı şeklinde algılanması gereken bir kavramdır.

Dijital demokrasi aslında teknolojinin yarattığı toplumun bir ihtiyacı olarak görülmelidir. Çünkü özellikle Amerikan ve Avrupa demokrasilerine baktığımızda seçimlere katılımın düşmesiyle birlikte demokrasinin eski önemini yitirdiğini görmekteyiz³¹¹. Bu yüzden gelişen teknolojik olanakları demokrasi fikrinin tekrar canlandırılması için kurgulamak gerekmektedir. Katılım açısından Antik Yunan'da uygulanan demokrasi ile günümüz demokrasisi birbirlerinden çok farklı modellerdir. Kuşkusuz bu durum demokrasinin bir ideal olması ve bu yüzden de sürekli güncellenmesi

³⁰⁷ **Matthew HINDMAN**, *The Myth of Digital Democracy*, Princeton University Press, 2009, s. 6.

³⁰⁸ **Kenneth L. HACKER**, /**Jan A. G. M. Van DIJK**, "*What is Digital Democracy?*", Ed: **Kenneth L. HACKER/Jan A. G. M. Van DIJK**, *Digital Democracy: Issues and Theory of Practice*, Sage Publications, London, 2000, s. 1.

³⁰⁹ **Barry N. HAGUE/Brian D. LOADER**, "*Digital Democracy: An Introduction*", in, *Digital Democracy Discourse and Decision Making in the Information Age*, Edited by: **Barry N. HAGUE/Brian D. LOADER**, Routledge, London and New York, 2005, s. 3.

³¹⁰ **ZIEGLER**, s. 160.

³¹¹ **Zizi A. PAPACHARISSI**, *A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*, Polity Press, Cambridge, 2010, s. 11.

anlamına gelmektedir. Ancak buna rağmen her ikisi de demokrasi olarak adlandırılmaktadır. Dijital demokrasi de bugünün ve geleceğin demokrasisidir. Bu yüzden demokrasinin özünde olan halk yönetimi değişmese de dijital demokrasi hem Antik Yunan demokrasisinden hem de günümüz demokrasisinden farklı olacaktır. Dijital demokrasiyi demokrasinin özünden farklı olarak görmek mümkün değildir. Dijital demokrasi, dijital çağ imkanlarıyla demokrasinin alacağı yeni bir şekildir. Bu imkanların neler olabileceği ise dijitalleşmenin sınırlarıyla doğrudan ilgilidir.

Dijital demokrasi, internet ve yukarıda açıklanmaya çalışılan araç ve yöntemlerin demokrasi üzerinde yarattığı etki sayesinde klasik demokrasiye farklılaşmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki demokrasinin önemli bir ayağını da bürokrasi oluşturmaktadır. Çünkü bürokrasi, kitle demokrasisinde otoriteyi her yerde aynı şekilde uygulama amacı ve ayrıcalık korkularının reddine hizmet eder³¹². Bu yönüyle eşitliğe katkı sağlar. Bu yüzden dijital demokrasi araçları ile kamu hizmetlerinin de dönüşmesi arasında yakın bağ bulunmaktadır. Günümüze kadar ortaya çıkan araçlarla demokrasi yeni boyutlar kazanmıştır. Ancak bu dönüşüm demokrasinin her unsurunda dönüşümü yaratmadığı için ortaya bir tanım ve belirleme zorluğu çıkmaktadır. Bu yüzden dijital dönemin demokrasinin tam olarak nerede durduğunu belirlemek için, bu alanda yürütülen çeşitli felsefi tartışmalara değinmek gerekmektedir.

Dijital çağ, demokrasi için yeni imkanlar yaratırken demokrasinin uygulanış biçimlerini de dönüştürmektedir. Bu değişimler bazen doğrudan demokrasiye yaklaşırken, bazen de çoğulcu demokrasinin güçlenmesine katkı sunan bir niteliğe bürünmektedir. Bununla birlikte dijital çağın getirdiklerinin demokrasiyi aşındırma hatta yok etme tehlikesi olduğu da iddia edilmektedir. Bu konunun alt başlıklarında, söz konusu ihtimallerin bir değerlendirmesi yapılacaktır.

³¹² *From Max Weber: Essays in Sociology*, Eds: H. H. GERTH/C. Wright MILLS, Oxford University Press, New York, 1946, s. 224.

1. Demokrasi Türleri ile Teknoloji İlişkisi

Yukarıda açıklanan demokrasi anlayışlarından da görüleceği üzere demokrasinin günümüzde eriştiği konum, tarihsel süreçlerin doğal bir sonucudur. Tarih sahnesine, Atina sitesinde doğrudan demokrasi olarak ortaya çıkan demokrasi, zamanla siyaset anlayışında, toplum kavrayışında yaşanan değişimler sonucunda farklı bir noktaya savrulmuştur. Örneğin, temsil kurumu demokrasiye sonradan dahil olmuştur. Aynı şekilde, demokrasi kelimesinin kökeninde de yer alan yönetim sözcüğü, halkın yönetiminden ziyade, halkın yönetimi denetlemesi olarak görülmektedir³¹³. İlk temsili demokrasi örneklerinde halkın iktidarı denetleme yöntemi sadece seçimlerde oy kullanmak ve beğenmedikleri yöneticileri değiştirmekten ibaretti. Ancak günümüzde sadece oy kullanmak demokrasinin varlığı için yeterli bir unsur olarak görülmemektedir.

Çoğunluğun despotizmi tehlikesi ise demokrasinin içinde taşıdığı tehlikelerden birisidir. Ancak günümüzde bağımsız yargı organları, dokunulmaz temel haklar, siyasal iktidarların yargısal denetimi, yurttaşların ifade özgürlüğü, gibi kavramlar demokrasinin olmazsa olmazlarından. Bu yüzden demokratik standartları tespit ederken çoğunluk despotizmini önleme konusunda önem taşıyan bu kavramlar, demokrasi önünde bir engel olarak değil, demokrasinin gereği olarak görülmelidir. Ayrıca Touraine'in bahsettiği bireyin özgürlüğünün sağlanması ve iktidarın bireyin özgürlüğü gerçekleştirmesi yönünde bir güç olarak konumlanması da bu unsurlara dahildir³¹⁴.

Teknolojinin günümüzde eriştiği gelişme düzeyi, mevcut demokratik düzenlerin değişmesini de beraberinde getirmektedir. Bu durum demokrasiye yeni anlamlar-unsurlar yükleyebileceği gibi, yeni iletişim teknolojilerinin yurttaşların daha doğrudan müdahalesine izin vererek demokratik uygulamaları artıracığı düşünülmektedir³¹⁵. Bu durum belki de doğrudan demokrasi kurumlarının canlanmasına da hizmet edebilecektir.

³¹³ UYGUN, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, s. 174.

³¹⁴ TOURAINE, *Demokrasi Nedir?*, s. 24-25.

³¹⁵ Pierre ROSANVALLON, *La contre-démocratie: La politique à l'âge de la défiance*, Éditions du Seuil, Paris, 2006, s. 74.

Özellikle bilgiye erişim, siyasal iktidarın denetimi, siyasal örgütlenme gibi unsurlar teknolojinin gelişmesiyle birlikte günümüzde tekrar bir dönüşüm sürecine tabi olmaktadır. Yurttaşların bilgiye rahatça ve özgürce erişebilmesi, yurttaşların kamusal kararlara katılma isteklerini artıran bir durum olabilir. Bununla birlikte bilgiye ulaşmaya yönelecek engeller de bir hak ihlali haline gelmiştir. Bilgiye ulaşmanın zor olduğu zamanlarda devletin bu konuda pozitif bir edimde bulunması sosyal bir hak olarak görülürken, bugün, özellikle ifade özgürlüğünün bir gereği olarak, devletin internet yoluyla bilgi edinmenin önüne geçmemesi yükümlülüğü söz konusudur. Bununla birlikte internete erişimin, devlet tarafından engellenemez boyutlara gelme ihtimali de mevcuttur. Bu durum ileride bu yolla başka iktidar alanlarının doğabileceği anlamına da gelebilir.

Siyasal iktidarın denetimi konusunda da gelişen teknoloji yeni araçlar vaat etmektedir. Sosyal medya araçları aracılığıyla organize edilen toplumsal hareketler, sanayi devriminde ortaya çıkan işçi hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkan siyasi partilere benzetilebilir. Aynı konularda memnuniyetsizlik duyan veya çözüm bulma iddiası taşıyan bireylerin oluşturduğu siyasi partiler ile aynı kaygıları taşıyan insanların bir araya gelmesini kolaylaştıran teknolojinin ortaya çıkaracağı oluşumlar, aynı varoluş amacını taşımaktadır. Daha sınırlı amaçlar için bir araya gelen baskı grupları için de aynı açıklamalar geçerlidir.

İnternetin ortaya çıkaracağı yeni demokrasi araçları ve imkanları, demokrasiyle amaçlanan siyasal iktidarın denetimi görevinin daha iyi yürütülmesini sağlayabilir. Ancak dijital çağın demokrasi için her zaman iyi şeyler vaat etmeme ihtimali de mevcuttur. Çünkü gelişen teknolojinin bireylerin yaşam biçimini, birey-devlet-toplum ilişkilerini nasıl şekillendireceğini kesin olarak belirlemek güçtür. Bu yüzden demokrasi dijital çağda gelişirken aynı zamanda aşınma belki de ortadan kalkma tehlikesini de taşımaktadır. Çünkü teknolojik gelişmelerin etki alanları doğrudan ve dolaylı olarak öngörülenin çok ötesindedir.

Demokrasinin dönüşümünden bahsederken bir gerçek gözden kaçırılmamalıdır. Demokrasi her ülkede veya toplumda aynı düzeyde değildir. Bazı ülkeler, Dahl'ın

bahsettiği poliarşik demokrasi seviyesine ulaşmak için demokratikleşmektedir. Ancak bu durum daha eski demokrasiler için yolculuğun bittiği anlamına gelmemektedir. Poliarşik demokrasileri bekleyen sorun, poliarşik demokrasinin ötesinde bir demokrasiyi nasıl sağlayacaklarıdır³¹⁶. Bu noktada dijital çağın araçları ve imkanları önem kazanmaktadır.

2. Temsili Demokrasi ve Doğrudan Demokrasi Karşısında Dijital Demokrasi

Demokrasi, doğrudan demokrasi olarak ortaya çıkmış ama zamanla uygulamada ortaya çıkan imkansızlıklardan dolayı temsili bir niteliğe bürünmüştür. Günümüzde teknolojinin sunduğu imkanlar ile bu durumun değişmesi ihtimali tartışılmaktadır. Kuşkusuz bu tartışmada ortaya kesin bir yanıt koymak mümkün değildir. Çünkü demokrasinin temsili kimliğe bürünmesine yol açan sebeplerin bir kısmı bugün de devam etmektedir. Ancak teknolojinin ortaya çıkardığı yeni imkanlar, daha doğrudan uygulama biçimleri de yaratmaktadır.

Atina sitesinde devlet yönetimine ilişkin kararlar, doğrudan yurttaşların katılımıyla, agora adı verilen meydana alınır. Agora, bir kamusal tartışma alanıdır ve kamuoyu oluşmasının en önemli araçlarından biridir. Burada toplanan yurttaşlar, siteye ilişkin sorunlar üzerine fikir alışverişinde bulunurlar ve varacakları kararlar üzerine tartışırlardı. Tarihsel açıdan bakıldığında, doğrudan demokrasinin yerini temsili demokrasinin almasıyla agora kavramı da ortadan kalkmıştır. Bu dönüşümle birlikte agoranın yerini aldığı söyleyebileceğimiz parlamentolar, siyasal tartışmaların yapıldığı mekanlar olarak karşımıza çıkmıştır. Temsili demokrasinin önemli unsurlarından olan parlamentoda devlet yönetimine ilişkin tartışmalar yürütülse de katılımcılar yurttaşlar değil, onların temsilcileridir.

Ancak internetin yaygınlaşması, yurttaşların fiziken bir araya gelmelerine gerek olmadan da kamusal sorunlara çözüm aradıkları, tartıştıkları sanal ortamları mümkün kılmıştır. Bu duruma ek olarak dijital çağda ortaya çıkan gelişmeler yurttaşların,

³¹⁶ DAHL, *Demokrasi Üstüne*, s. 104.

hükümetlerden, yasama organındaki temsilcilerden, yerel makamlardan veya politikacılardan oluşan bir kitleye online dilekçe sistemleri yoluyla toplu taleplerini ifade etme imkanı da sağlayabilir. Burada aslında, yasal düzenleme yapabilme gücünün belirli bir oranda yurttaşla iade edilmesi söz konusudur³¹⁷.

Bununla birlikte özellikle Batı demokrasilerinde uzun zamandır var olan bir olgu seçimlere katılım oranlarının gittikçe düşmesidir. Dijital demokrasi kavramını savunanlar, kavramın bu soruna da bir çare olacağını söylemektedirler. Çünkü bilgi ve iletişim teknolojilerinin ortaya çıkışı, saf demokrasinin gerçekleşmesini engelleyen bu soruna bir çözüm bulunmasını mümkün kılacaktır. Geniş ölçekli, anlık ve etkileşimli iletişim imkanları sayesinde katılımcıların kendisi doğrudan karar alma sürecine dahil olabilecektir. Karar verilmesi gereken konuda gerekli bilgiler katılımcılara bu teknoloji sayesinde kolayca iletilecektir ve bu karşılıklı etkileşim sayesinde anında karar almak mümkün olabilecektir³¹⁸. Dolayısıyla kabul etmek gerekir ki internet, siyaset yapma biçimini değiştirmektedir. Çünkü internet seçmenler ve adaylar arasındaki iletişimi teşvik eder, yönetir, ayrıca yurttaşların seçim tartışmalarına doğrudan katılmasını sağlar. Online olarak siteler, forumlar, bloglar, podcast'ler veya sohbetler aracılığıyla, temsilciler ve yöneticiler seçim programlarını seçmenlerin ilgisine sunabilir. Online alanda, adaylar ve destekçiler arasındaki iletişim artık tek yönlü değildir ve bu özellik siyasi etkileşime izin vermektedir³¹⁹. Seçim dışında kalan dönemlerde de artık sadece bilgi ya da talimatların tek taraflı yayılması değil, adaylar, üyeler, aktivistler ve yurttaşlar arasında bir bilgi alışverişi yapılması söz konusudur. Böylece, internet seçimlerin doğasını değiştirmekte ve ayrıca adaylar arasında seçimlerle seçmenler arasında kalıcı bir etkileşimi

³¹⁷ **Stéphanie WOJCIK**, “Prendre au sérieux la démocratie électronique: De quelques enjeux et controverses sur la participation politique en ligne”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011, s. 127.

³¹⁸ **Christopher ARTERTON**, “La technique est-elle service de la démocratie”, **Traduit par: éric MIGNET/Pascale BOUILLON**, in, *Internet et Politique*, **Coordonné par: Alexandre COUTANT**, CNRS Editions, Paris, 2012, s. 38.

³¹⁹ **Marie-Charlotte ROQUES-BONNET**, *Le droit peut-il ignorer la révolution numérique*, Michalon Éditions, Paris, 2010, s. 116.

desteklemektedir. Böylelikle seçmenler online bir şekilde siyasi tartışmalar yürütebilir ve böylece kurumların daha demokratik hale getirerek dönüşmelerine yardımcı olabilir³²⁰.

Agorada yapılan siyasi tartışmalar, günümüzde internette benzer bir şekilde yürütülmektedir. Katılımcılar, konuları sınırsız ve özgür bir biçimde tartışabilecek bir ortama sahiptir. Çok sayıda katılımcı, aynı anda değişik konularda tartışabilmekte ve tarafların birbirlerine ilettikleri mesajlar arşivlenip saklanabilmektedir. Bu faaliyetler, gelecekte oluşabileceği düşünülen kolektif zeka kavramının da temelini oluşturabilir³²¹.

Yurttaşların, gerçek veya takma isimlerle üye oldukları çeşitli platformlar sayesinde, kamuoyu oluşturulması Atina sitesindeki agora ile benzerlik göstermeye başlamıştır. Çeşitli sosyal medya araçları üzerinden yürütülen tartışmalar, ortaya atılan fikirler, belirli bir durumu protesto etmek üzere örgütlenme çabaları kamuoyu oluşturma çabalarının sosyal medya üzerinden rahatça yürüyebileceğini bizlere göstermiştir. İnternet üzerinden oluşan tartışma gruplarının önemli özelliklerinden biri de, kamusal alanda fikirlerini tartışma olanağından yoksun olan kimi azınlık gruplarının internet üzerinden bu fikirlerini iletme ve tartışma olanağı bulabilmesidir. Ayrıca internetin açık ve şeffaf bir mecra olması medya ve siyasetçiler tarafından göz ardı edilen konuların tartışılabilmesine ve gündeme getirilmesine olanak sağlamaktadır³²². Bu durum, yurttaşın siyasi gündemi doğrudan belirlemesi anlamına gelmektedir. Yurttaşın siyasal gündemi doğrudan belirleyebilir olması, dijital çağ demokrasisinin doğrudan niteliğine işaret eden önemli bir unsur olarak görülebilir. Ancak dijital çağın, tamamen doğrudan bir demokrasi yaratması kanımca mümkün değildir. Çünkü doğrudan demokrasi nüfusun az olduğu toplumlarda uygulama imkanı bulabilmiştir. Ulus-devlet ölçeğinde ve büyük nüfuslu birimlerde doğrudan demokrasinin, gelişmiş teknolojik imkanlarla dahi, uygulama alanı

³²⁰ ROQUES-BONNET, *Le droit peut-il ignorer la révolution numérique*, s. 116.

³²¹ Selva ERSÖZ, "İnternet ve Demokrasinin Geleceği", Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ekim 2005, s. 123.

³²² ERSÖZ, s. 123.

bulması kolay olmayacaktır. Bu yüzden dijital çağın demokrasisi büyük ve olumlu bir devrim olmakla birlikte temsili demokrasinin yerine bütünüyle geçemeyecektir³²³.

Doğrudan demokrasinin en ideal örneği olarak görülen Atina'da dahi doğrudan demokrasinin uygulayıcıları toplumun bir azınlığından ibarettir. Bu duruma benzer şekilde dijital çağın demokrasisi de ancak internet kullananlar açısından doğrudan olma imkanlarına sahip olabilir. Kuşkusuz küreselleşme ve dijital imkanlar dünya üzerindeki iletişimi kolaylaştırmış, bazı sorunların küresel çapta önem kazanmasını sağlamıştır. Böylelikle insanlar, yalnızca kendi yaşadıkları bölge hakkında değil, dünyanın genel sorunları hakkında da bilgi sahibi olmuştur. Özellikle dünya barışı, küresel iklim değişimleri gibi konularda dünya üzerinde yaşayan herkes bilgilenme ihtiyacı içindedir. Bu ihtiyaç, günümüz teknolojik imkanları ve internet dikkate alındığında rahatlıkla giderilebilmektedir. Bu durumun küresel çapta bir demokrasi bilinci oluşturması beklense de internet kullanımının bütün yurttaşlara yayıldığı bir toplumda da dijital demokrasinin doğrudan demokrasi olarak ortaya çıkacağını söylemek güçtür. Çünkü bilgilenmek demokrasinin bir boyutuysa, karar alabilmek de bir diğer boyutudur. Henüz internet ya da dijital dünyanın diğer araçları bize, yaşadığımız yerin, ülkemizin ve dünyamızın sorunları ile ilgili karar alma imkanını sağlamaktan uzaktır. Bu alanda dijital imkanların katkısı sınırlı kalmaktadır. Gelecek konusunda tahmin yürütmek kolay olmasa da, dijital dünyada demokrasinin doğrudan bir demokrasiye dönüşme süreci sadece teknolojik gelişmelerle açıklanacak kadar basit değildir. Kuşkusuz ileriye doğru yaşanan atılımlar, yurttaşların yönetime katılım imkanlarını artırmaya ve yurttaşları doğrudan demokrasinin kurumlarını kullanmaya teşvik edici niteliktedir. Ama bu durum doğrudan demokrasinin dijital demokrasinin amacı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü demokrasinin temelinde yer alan diyalog, internetin sağladığı imkanlarla yeniden kurularak, temsili

³²³ Aynı yönde görüş için bkz.

Cristiano CASTELFRANCHI/Rino FALCONE, “*The Problematic Relationship Between Trust and Democracy; Its Crisis and Web Dangers and Promises*”, in, *The Future of Digital Democracy*, Ed: **P. CONTUCCI/Danilo PIANINI/Andrea OMICINI/Alina SIRBU**, Springer Nature, Switzerland, 2019, s. 62.

demokrasinin meşruiyetini de güçlendirebilir³²⁴. Bu yüzden dijital demokrasinin sadece doğrudan demokrasiye katkı sağladığını söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla dijital çağın demokrasisi kanımca, temsili demokrasiden doğrudan demokrasiye uzanan ama doğrudan demokrasiye varması mümkün olmayan bir yolculuk olarak görülmelidir.

3. Çoğunluk Baskısına Karşı Dijital Denetim

Demokrasi, çoğunlukçu bir model olarak görüldüğünde, yalnızca oy sayımından ibaret bir biçime dönüşmektedir. Ancak çoğulcu demokrasi, çoğunluk kadar azınlığın da menfaatlerine ve görüşlerine alan açar. Azınlığın menfaatini korumanın en etkin yollarından biri de çoğunluk kararının denetlenebilmesidir. Bu denetim siyasi veya yargısal olabilir. Siyasi denetim seçmenler tarafından, yargısal denetim bağımsız mahkemelerce yürütülür. Çoğunluğun azınlık tarafından denetiminin daha etkin olması için dijital çağın imkanlarından faydalanabilir. Dijital çağın imkanları seçmenler ile seçilmişler arasındaki ilişkiyi güçlendirme fonksiyonunu da üstlenir. Bu duruma örnek olarak meclis görüşmelerinin internet üzerinden yayınlanmasının televizyonda yayınlanmaya kıyasla, seçmen ve seçilmişler arasındaki iletişimi teşvik ettiği iddia edilmektedir³²⁵. Özellikle internet üzerinden yurttaşların bilgi edinmesi ve sosyal medya üzerinden tepkilerini muhataplarına iletebilmesi bu noktada önemlidir. Yurttaşlar yasama organında tartışılan veya yasalaşan bir düzenlemeye ilişkin tepkilerini sosyal medya üzerinden gösterebilirler. Bu durum temsilcileri kararları üzerinde tekrar düşünmeye itebileceği gibi, azınlık temsilcilerinin tepkilerine de bir yön çizebilir. Dolayısıyla siyasal katılımı artırma görevini yerine getiren bir dijital demokraside, kararların meşruluğu konusundaki tereddütler azalacaktır. Yurttaşlar söz konusu tepki gösterme haklarını kullanmak üzere sosyal medya araçları üzerinden örgütlenebilir ve tepkilerini muhataplarına doğrudan kendileri de iletebilirler. Burada sosyal medya araçları organize

³²⁴ ROQUES-BONNET, *Le droit peut-il ignorer la révolution numérique*, s. 137.

³²⁵ Elsa FOREY, “L’apport d’Internet aux mécanismes de participation directe”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU, Éditions Dalloz, Paris, 2010, s. 88.

olmak için kullanılmakta ama tepki göstermede klasik yöntemler izlenmektedir. Bu olası durumlar, yurttaşların dijital medya araçları sayesinde haklarına sahip çıkma mücadelesine birer örnek oluşturabilir. Dolayısıyla dijital demokrasi imkanları, yönetenleri denetlemenin önemli bir yolu olarak görülmelidir. Çünkü toplum, seçtiği kişileri bu araçlarla daha kolay bir şekilde denetleyebilecektir.

4. Temel Haklar ve Dijital Demokrasi

Dijital demokrasinin temel haklar karşısındaki durumunun kesin olarak belirlenmesi zordur. Çünkü teknolojinin getirdiği dönüşümlere bakıldığında bir yandan mevcut temel hakların kullanımının genişlediği, dijitalleşmeyle bağlantılı yeni hakların ortaya çıktığı veya temel hakların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu iddia edilebilir. Kuşkusuz teknolojinin gelişimini ve izleyeceği yönü kestirmek kolay değildir. Bu yüzden söz konusu iddiaların hepsine ayrı ayrı kulak vermek gelecekteki olası gelişmeleri anlayabilmek açısından önemli olacaktır.

Dijital çağda temel hakların durumunu belirlemek için dört ayrı senaryodan bahsedilmektedir³²⁶. Bunlardan ilki, yurttaşlar için temel hakların daha güçlendirilmesidir. Bir diğer varsayım ise bu süreçte yeni temel hakların gündeme gelecek olmasıdır. Bunun yanı sıra üçüncü bir varsayım olarak yurttaşlar yönetimde daha fazla söz sahibi olması ortaya atılmaktadır. Son olarak ise yurttaşlar için temel hakların tehdit altında olması dijital çağda temel hakların durumu için ortaya atılan varsayımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk varsayıma göre dijitalleşme bireyi aydınlanmış bir yurttaş haline getirme eğilimindedir. Çünkü elektronik demokraside yurttaşlar daha iyi bilgilendirilmektedir. Teknoloji aslında bilgi özgürlüğü, ifade ve iletişim özgürlüğü ile basın özgürlüğünü pekiştirmektedir. İletişim özgürlüğü bireysel ya da kolektif olarak, e-mail, sosyal medya,

³²⁶ Olivier LE BOT, “*Démocratie électronique et droits fondamentaux*”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU, Éditions Dalloz, Paris, 2010, s. 102.

forum, blog gibi yollarla gelişmektedir. Yeni teknolojiler aynı zamanda basın özgürlüğü konusunda da yeni medya kuruluşlarına imkan tanımaktadır. Özellikle özgürlüğünü kaybettiği düşünülen basın; yurttaş gazeteciliği ya da kolektif oluşumlarla tekrar çoğulculuğa doğru yol almaktadır³²⁷.

İkinci varsayıma göre ise teknoloji alanında yaşanan ilerlemeler yeni hak kategorilerinin tanınmasını sağlamıştır. Özellikle iletişim ve bilgisayar teknolojisinde yaşanan ilerlemelerin bireylerin aleyhine kullanılabilmesi ihtimalini de beraberinde getirdiği için bu müdahalelere karşı da insan haklarının tanınması ve korunması gerekmektedir³²⁸. Ayrıca dijital demokrasi internete erişim hakkı gibi temel bir hak ortaya çıkarmaktadır. Çünkü dijital demokrasinin gerçek anlamıyla işleyebilmesi için yurttaşların internete bağlanabilmesi şarttır. Bu bağlamda Estonya, internete bağlanmayı anayasal bir hak olarak tanımıştır. Ayrıca Estonya’da parklar, meydanlar, barlar, kafeler, restoranlar, havaalanları, trenler, otobüs istasyonları gibi halka açık alanlarda internet erişim noktaları yaygın bir şekilde bulunmaktadır³²⁹. Aynı şekilde Fransa’da da Anayasa Konseyi 10 Haziran 2009 yılında verdiği bir kararda, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nin 11. Maddesine dayanarak; kamuya yönelik iletişim hizmetlerinin genel olarak geliştirilmesiyle ilgili olarak ve bu hizmetlerin demokratik hayata ve ifadeye katılım için önemini vurgulayarak bu hizmetlere erişim özgürlüğünü bir hak olarak tanımıştır. Dolayısıyla Konsey, online iletişim hizmetlerine, özellikle de demokratik yaşama katılım için bir erişim özgürlüğü alanı tanımaktadır³³⁰. Buna paralel olarak Conseil d’État’nin 2014 tarihli “*Dijital ve Temel Haklar Hakkındaki Rapor*”unda da, özel yaşamın korunması ve ifade özgürlüğü ile doğrudan ilgili olmasına rağmen, kişisel verilerin korunması ve internete erişim hakkının özerk temel haklar olarak görülmesi

³²⁷ LE BOT, s. 102-103.

³²⁸ Mehmet Semih GEMALMAZ, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, 3. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 677.

³²⁹ Bilgi için bkz.

<https://www.visitestonia.com/en/why-estonia/estonia-is-a-digital-society> Erişim Tarihi: 05.12.2019.

³³⁰ LE BOT, s. 104.

gerektiğinden bahsedilmiştir³³¹. Bu haklara ek olarak bireylerin unutulma hakkının da gelecekte yoğun şekilde gündeme gelebileceğini eklemek gerekir. Örneğin 13 Mayıs 2014 tarihinde, Avrupa Birliği Adalet Divanı, Avrupa veri koruma mevzuatına uygun olarak, belirli şartlar dahilinde internet kullanıcılarının arama motorlarından, isimlerini içeren sonuçları silmelerini talep edebileceklerini kabul etmiştir³³².

Üçüncü varsayım ise yurttaşların katılım alanında daha aktif bir pozisyona geçeceği yönünde bir varsayımdır. Teknolojinin gelişmesiyle ve elektronik oy gibi uygulamalarla bu durum gelecekte kurumsal bir hale dönüşebilir. Bu durum yurttaşın temsilcilerine terk ettiği yönetme görevini geri alması anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle karar verme gücü kaynağına dönmektedir. Daha geniş açıdan bakarsak, uzaktan oy ile, bütünüyle yasama fonksiyonunu temsili parlamentolardan alması zor olsa da, elektronik parlamentolar gündeme gelebilir³³³.

Son varsayım ise yurttaşların temel haklarının yok olması tehlikesidir. Bazı yazarlar, bilgi çağı olarak da adlandırılabilir dijital çağın siyaset yapma tarzı ve demokrasi ve temel haklar için tehdit oluşturduğunu düşünmektedir³³⁴. Çünkü her birey internet üzerinden yaptığı her işlemde bir dijital ayak izi bırakmaktadır. Dolayısıyla herkesin bir de dijital kimliği bulunmaktadır. Bu durum bireyin sürekli bir gözetim altında olduğu anlamına gelir³³⁵. Özellikle günümüzden çok önceleri yazılmış olan bazı eserler, bu tehlikeye dikkat çekmekte ve teknolojinin totaliter ve baskıcı devletler yaratacağını belirtmektedir. Konuyla ilgili olarak ilk akla gelen eserler, Aldous Huxley tarafından yazılan “*Cesur Yeni Dünya*” ve George Orwell tarafından yazılan “*1984*” romanlarıdır. Bu eserlere ilham kaynağı olduğu da düşünülen ve İngiliz düşünür Bertrand Russell tarafından yazılan “*Bilimsel Bakış*” adlı eserde de benzer tehlikelere vurgu

³³¹ Conseil d'État, *Le numérique et les droits fondamentaux, étude annuelle 2014*, Septembre, 2014, s. 10.

³³² **Blaise LEMPEN**, *La démocratie à l'ère numérique: La “révolution” Facebook, Google, Twitter et Cie*, Georg éditeur, Chêne-Bourg, 2014, s. 151.

³³³ **LE BOT**, s. 105.

³³⁴ **UÇKAN**, s. 25.

³³⁵ **LEMPEN**, s. 137.

yapılmaktadır. Ancak söz konusu eserler, bu tehlikeler için günümüzü işaret etmektedir. Ancak günümüzde de söz konusu tehlikelerin gelecekte olacağından endişe edilmektedir. Yine de dijital çağın işaret edilen tehlikelere kapı aralayan bir niteliği olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak WikiLeaks isimli internet sitesinin kurucusu olan ve bu site üzerinden yayınladığı belgelerle birçok devletin sırlarını açığa çıkartan Julian Assange, elimizdeki en önemli özgürleşme aracı olan internetin, totaliterliğin bir yöntemi haline geldiğini ve insan uygarlığı için bir tehdit arz ettiğini söylemektedir. Assange'a göre internet kendi gidişatına bırakılacak olursa dünya uygarlığı izlemeye dayalı postmodern bir kara ütopyaya dönüşecektir³³⁶. Özellikle günümüzde devletlerin teknolojinin ortaya çıkardığı yenilikleri kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için kullanma çabaları da bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu duruma örnek olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nde pilot uygulama olarak başlatılan ve 2020 yılında tamamen uygulamaya girmesi beklenen “*Sosyal Kredi Sistemi*” örnek olarak gösterilebilir. Çinli bir alışveriş sitesi olan Alibaba'nın geliştirdiği “*Sesame*” adındaki bir uygulama yurttaşların kişisel verilerine erişerek değerlendirme yapan çeşitli algoritmalar kullanarak, yurttaşların puanını belirlemektedir. Uygulama “*beş veri setindeki bin değişkene*” bağlı olarak 350'den 950'ye kadar bir kredi puanı belirlemektedir³³⁷. Bu puanlamanın sonucuna göre bireylere birtakım kısıtlamalar ya da ödüller getirilmektedir. Bireylerin bu eylemlerine göre puanlanması sonucunda, yüksek puana sahip olanlar, araç kiralama, döviz alımı, hastane bekleme sıraları ya da demiryolu ve havayolunda özel salonlarda bekleme gibi imkanlara sahiptirler³³⁸. Düşük puana sahip olan yurttaşların ise seyahat haklarına,

³³⁶ Julian ASSANGE/Jacob APPELBAUM/Andy MÜLLER-MAGUHN/Jeremie ZIMMERMANN, *Şifrepunk: Özgürlük ve İnternetin Geleceği Üzerine Bir Tartışma*, Çev: Ayşe Deniz TEMİZ, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 11.

³³⁷ Charlie CAMPBELL, ““How China Is Using “Social Credit Scores” to Reward and Punish Its Citizens”, Time, Davos, 2019.

<https://time.com/collection/davos-2019/5502592/china-social-credit-score/> Erişim Tarihi: 24.09.2019.

³³⁸ Charlie CAMPBELL, ““How China Is Using “Social Credit Scores” to Reward and Punish Its Citizens”, Time, Davos, 2019.

<https://time.com/collection/davos-2019/5502592/china-social-credit-score/> Erişim Tarihi: 24.09.2019.

internet erişimlerine, kendilerinin ya da çocuklarının iyi okullarda eğitim almasına, iyi işlerde çalışma haklarına, otellerde kalmalarına kısıtlamalar getirilmekte ve ayrıca “*Kötü Yurttaş*” olarak belirlenen yurttaşlar bir kara listede kamuya ilan edilmektedir³³⁹. Pilot olarak uygulanan sistemde şu ana kadar 11 milyon uçuş ve 4 milyon tren yolculuğuna müdahale edildiği ifade edilmektedir³⁴⁰.

Dijitalleşmenin devletlere yeni yükümlülükler yüklediğini de belirtmek gerekir. Bu bağlamda siber suçlarla mücadele ve internet kullanıcılarının haklarını güvenceye almak önem taşımaktadır. Siber suçlarla mücadele bağlamında uluslararası bir düzenleme olan Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan ve Budapeşte Sözleşmesi olarak bilinen “*Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi*” bu konuya verilen önemi göstermektedir. Bu sözleşme Avrupa Konseyi üyesi olmayan devletlere de açıktır. Örneğin ABD, Kanada, Japonya ve Avustralya başta olmak üzere 22 ülke Konsey dışından imzacı olmuştur³⁴¹.

Dijital çağda yoğun olarak kullanılan internet, özel hayatın gizliliğini tehdit etme potansiyeline sahiptir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin ulusal ve uluslararası düzenlemelerin sayılarının artması bu durumu önlemek için girişilen çabalara örnektir. Bireyler, kendilerini ifade ederken aynı zamanda kendilerinin kişisel kanaatlerini de ortaya dökmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak elde edilen veriler, çeşitli algoritmalar yoluyla dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Böylelikle siyasal iktidar ya da başka oluşumlar,

³³⁹Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

http://www.businessinsider.com/china-social-credit-system-punishments-and-rewards-explained-2018-4?nr_email_referer=1&utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_content=BISelect&pt=385758&ct=Sailthru_BI_Newsletters&mt=8&utm_campaign=BI%20Select%20Weekend%202018-04-08&utm_term=Business%20Insider%20Select#5-keeping-you-out-of-the-best-hotels-5 Erişim Tarihi: 30.05.2018.

³⁴⁰Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://www.dunyahalleri.com/cinin-sosyal-kredi-sistemi-simdiden-milyonlarca-seyahati-engelledi/> Erişim Tarihi: 30.05.2018.

³⁴¹ **Géraldine GIRAUDEAU**, “*Les obligations étatiques relatives à l’usage d’Internet*”, in, *Numérique: Nouveaux droits, nouveaux usages*, **Sous la direction de: Sylvain CHATRY/Thierry GOBERT**, Éditions Mare & Martin, Paris, 2017, s. 132.

kişisel veriler üzerinden bir toplum dönüşümü çabasına girme imkanına sahip olmaktadır. Dolayısıyla demokratik sistemin temelinde yer alan birey ve kanaatleri, teknolojinin elinde biçimlenebilir hale gelmektedir. Kuşkusuz bu durum demokrasinin geleceği açısından bir tehlike olarak görülmektedir.

ABD’de ortaya çıkan “*Cambridge Analytica*” skandalı bize bu durumların taşıdığı potansiyel tehlikeye göstermesi açısından önemlidir. “*Cambridge Analytica*” isimli şirket sosyal paylaşım sitesi Facebook üzerinden kullanılan bir uygulama geliştirmiştir. Yaratılan bu uygulama, kullanıcıların ve arkadaşlarının bilgilerine erişim izni almış bu yolla çok sayıda kullanıcının verilerini elde etmiştir. Facebook üzerinden yüklenen uygulamalar üzerinde yapılan bir araştırma bu uygulamaların tamamının yükleyen kişinin temel bilgilerini talep ettiğini göstermektedir. Aynı araştırmaya göre bu uygulamaların yüzde onu kişilerin arkadaşlarının da bilgilerine erişim talep etmektedir³⁴². “*Cambridge Analytica*”nın bu yöntemle 50-60 milyon kullanıcının verisini topladığı tahmin edilmektedir³⁴³. Toplanan bu verilerden yola çıkan şirket, oluşturduğu algoritmalar üzerinden tek tek kullanıcı odaklı bir seçim çalışması yürütmek ve sahte haberlerle seçmen tercihlerini manipüle etmekle suçlanmaktadır. Günümüzde veri biliminin eriştiği imkanlar bu tür uygulamaları mümkün kılmaktadır. Konuyla ilgili hukuki ve etik tartışmaları bir kenara bırakırsak, bir ticari girişim olan Facebook’tan elde edilen sınırlı sayıda verinin yol açtığı hasarlar gerçekten çok büyüktür. Ancak bu veriler sadece Facebook’un veri tabanlarında bulunan bilginin çok az bir kısmıdır. Asıl tehlike, veri toplayan Facebook gibi şirketlerin demokrasiyi aşındırma konusunda sahip olduğu ürkütücü potansiyelde yatmaktadır. Dolayısıyla demokrasiye yönelen tehditler, dijital çağda yalnızca devlet üzerinden gelmemektedir. Teknolojinin öncü şirketleri bu konuda oldukça fazla imkana sahiptir ve karşımızda şeffaf olma iddiasında bir kurum

³⁴² Na WANG/Heng XU/Jens GROSSKLAGS, “*Third-Party Apps On Facebook: Privacy And The Illusion Of Control*”. In: *Proceedings Of The 5th ACM Symposium On Computer Human Interaction For Management Of Information Technology*, ACM, 2011, s. 3.

³⁴³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<http://www.dw.com/tr/5-soruda-facebook-veri-skandalı/a-43055462> Erişim Tarihi: 28.03.2018.

bulunmamaktadır. Bu durumun önüne geçmek için veri bilimi ve kişisel verilerin korunması alanında kaygılarımızı azaltacak yasal düzenlemelere ihtiyacımız her geçen gün artmaktadır.

Yukarıda özetlenen gelişmeler henüz başlangıç aşamasında olan teknolojik gelişmelerin dahi demokrasi üzerinde tehlike yaratabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Demokrasi açısından son derece gelişmiş olduğu kabul edilen Amerika Birleşik Devletleri'nde dahi yaşanan gelişmeler, dijital demokrasinin içinde taşıdığı tehlikelerin her devlette ortaya çıkabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla dijital çağın getirdiği imkanların dikkatle düşünülmesi gerekmektedir. Kontrolsüz ve hukuki temelden yoksun bir teknolojik ilerleme, bireylerin gözetlendiği ve hatta teknolojiyi elinde tutanların bireyleri kendi istekleri doğrultusunda yönlendirildiği bir toplumsal düzen ortaya çıkartabilir. Kişilerin karar almasını sağlayan özgür iradelerinin esir alındığı bir toplumda, demokrasinin ve insan haklarının var olması mümkün değildir. Bu yüzden kanımca teknolojik imkanların demokrasiye adaptasyonu, titiz bir biçimde gerekli yasal altyapı oluşturularak ve yaratım amacıyla sınırlı olarak gerçekleştirilmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİJİTAL DEMOKRASİNİN UYGULANMASI

I. Dijital Demokrasinin Gerçekleşme Araçları

Dijital demokrasi özünde, demokratik süreçlere yurttaşların katılımını artırmak amacını taşır. Bu durum, yurttaşların kamusal sorunlar karşısında bilgilendirilmesi gibi tek taraflı ya da yurttaşların görüşünün alınması gibi çift taraflı bir şekilde de olabilir. Dijital demokrasi bu yönüyle hem katılım sorununun hem de toplumun, siyasal ilgisizliğinin önüne geçebilir. Ayrıca dijital demokrasi araçları ile devlet ile yurttaş arasındaki bağı da güçleneceği söylenebilir. Böylelikle demokrasinin günümüzde eksik kalan yönleri, dijital demokrasinin ortaya çıkardığı yeni araçlarla tamamlanma imkanına sahip olabilecektir. Bu başlık altında dijital demokrasinin siyasal katılıma ve yurttaş-devlet ilişkilerine etkilerine değinilerek, dünya üzerinde öne çıkan dijital demokrasi araçlarına yer verilecektir.

A. Siyasal Katılım Alanında Dijital Demokrasi Araçları

Siyasal katılım içerdiği fazlaca boyut nedeniyle tanımlanması zor olan bir kavramdır. Genel bir tanım vermek gerekirse katılım, yurttaşların siyasi iktidarı kendi lehlerine olacak şekilde etkilemesinin bir yoludur. Siyasal katılmanın sadece sistem içi araçları mı yoksa siyasi iktidarı etkileyecek tüm davranışları mı kapsadığı hususu ise tartışmalıdır³⁴⁴. Bir tanıma göre ise siyasal katılımın üç boyutu vardır. Bunlar, siyasal gelişmeleri izlemek, siyasal gelişmeler karşısında tavır almak ve siyasal gelişmelere dahil olmaktır³⁴⁵. Kuşkusuz siyasal katılımı bütün unsurlarıyla ele almak tezin konusunu aşan

³⁴⁴ Bu konudaki tartışmalar için bkz.

Rukiye AKKAYA, “*Siyasal Katılım ve Siyasal İlginin Zayıflaması*”, *Argumentum*, Yıl: 4-5, Sayı: 44, 1994, s. 65.

³⁴⁵ **Deniz BAYKAL**, *Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1970, s. 33-34.

bir inceleme olacaktır. Bu yüzden bu kısımda teknolojiyle beraber ortaya çıkan veya çeşitlenen katılım araçları incelenecektir. Teknolojinin günümüzde ulaştığı düzey internet üzerinden siyasi iktidarı etkileme yollarını artırmıştır ancak bununla birlikte sistem içi araçlar da teknoloji sayesinde çeşitlenmektedir. Özellikle internete erişimin ucuzlaşması ve kolaylaşması, katılım alanında ortaya çıkan dijital demokrasi araçlarını çeşitlendirmiştir. Çünkü, yurttaşların internet üzerinden bilgiye erişimi kolaylaşmış, bununla birlikte bilgi ve düşünce üretimi de çeşitlenmiştir. Bilgi üretiminin çeşitlenmesi ise bilginin siyasi iktidar tarafından denetlenmesini ve yönlendirilmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla dijital çağ, bilgiye de demokratik bir nitelik kazandırmıştır. Demokrasinin bir toplumda sağlıklı bir şekilde işleyebilmesinin koşullarından biri, o toplumda bilgiye erişimin kolay olmasıdır. Yurttaşlar, bilgiye rahat bir şekilde erişebiliyorsa, o bilginin sentezini de yaparak kamusal tercihlerini daha doğru biçimde oluştururlar. Böylelikle dijital çağın yarattığı bilgi bolluğu, yurttaşları kamusal tercihler konusunda daha bilinçli kılmaktadır. Örneğin yerel sorunlar hakkında bilgi sahibi olan yurttaş, bu sorunların çözümü konusunda bir irade ortaya koyabilir. Her tür toplumsal sorun da bu şekilde geniş katılım oluşturularak çözülebilir.

Yurttaşların bilgi edinme yoluyla bilinçlenmesi aynı zamanda devlet yönetimine katılımın da önünü açmaktadır. Günümüzde bilgi edinme hakkının çoğu devletin hukuk düzeninde anayasal bir hak olarak yer alması, bilgi edinmenin önemini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda şeffaf bir yönetim anlayışını da doğurur. En dar toplumsal çevreden en geniş doğru her alanda bilgi edinme imkanlarının genişlemesi, liberal demokrasi için bir ön koşuldur. Bu durum hem alınan kararların daha sağlıklı olmasını hem de kararların demokratik meşruluğunu sağlar. Dijital toplumda, e-katılım ve e-yönetim, yönetenlere yönetme yetkilerinin seçimle verildiği, yönetenlerin seçimlerde hesap verdiği modern demokrasi anlayışını terk etmeye zorlamaktadır³⁴⁶. BM ise siyasal katılımın online boyutuna, yani e-katılıma, ayrı bir önem vermektedir. BM'nin tanımıyla

³⁴⁶ Şevki IŞIKLI, *Dijital Vatandaşlık: Katılımcı Demokrasi Kuramına Aktüel Bir Katkı*, ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 2018, s. 143.

ifade edersek e-katılım; “yurttaşları bilgi iletişim teknolojileri yoluyla politika, karar verme ve hizmet tasarımı ve dağıtımında katılımcı, kapsayıcı ve müzakereci kılmak üzere kullanma süreci” olarak tanımlanmaktadır. BM’nin e-katılım düzeyini ölçmek için temel aldığı unsurlar ise, online bilgilerin mevcudiyetine dayanan e-bilgi, yurttaşlarla online istişareye imkan tanıyan e-danışma ve yurttaşları karar alma süreçlerine doğrudan dahil eden e-karar alma olarak belirlenmiştir³⁴⁷. Kuşkusuz e-katılımın alt başlıklarının tümünde eşit bir uygulama birikiminden söz edemeyiz. Günümüzde daha çok bilgi edinme araçları yaygınlık göstermektedir. Yurttaşları karar alma sürecine doğrudan dahil eden uygulamalar ise günümüzde çok geniş bir uygulama alanına sahip olmasa da yoğun bir tartışmanın konusudur. Kuşkusuz e-oy ve e-siyasi partiler de e-katılımın bir boyutudur. Ancak söz konusu iki konunun sahip olduğu geniş hacim, bu konuları ayrı başlıklar altında ele alınmayı gerektirmektedir. Ayrıca BM kriterleri e-katılımı yalnızca devletlerin yapması gereken faaliyetlerden ibaret görmektedir. Örneğin sosyal medyanın kullanımı ya da siyasi partilerin dijitalleşme faaliyetleri bu bağlamda incelenen kriterler arasında değildir. Bu yüzden dijital alanda siyasal katılımın incelenmesinde BM kriterlerinden farklı bir inceleme yolu izlenecektir. Öncelikle internet üzerinden siyasal katılımın farklı boyutları ele alınacak, daha sonra e-oy ve seçim uygulamalarına değinilecek ve son olarak da sosyal medya ve siyasi partilerin dijitalleşme ile geçirdikleri dönüşüm irdelenecektir.

1. İnternet Üzerinden Siyasal Katılımın Boyutları

Dijital demokrasi araçlarının en önemlilerinden biri olan internet olgusu üzerinde durmak gerekir. Çünkü internet, etkileşimin yoğun olarak yaşandığı bir alandır. Bu yüzden diğer araçlara göre dijital demokrasi alanında daha etkin bir rol üstlenebilir. İnternetin demokrasiye etkisinin temel olarak üç alanda yoğunlaştığı söylenebilir. Bu

³⁴⁷ *United Nations E-Government Survey*, United Nations, New York, 2018, s. 112.

etkiler, bilgilenme alanı, etkileşim alanı ve kurumsal alan olarak bölümlenebilir³⁴⁸. Bu başlıkta buna benzer bir ayrıma dayanarak internetin demokrasiye etkisine değinilecektir.

a. İnternet Üzerinden Tek Taraflı Bilgilenme

Toplumsal konularda bilgi edinebilmek ya da ortaya çıkan sorunları çözüm mercilerine iletebilmek teknoloji ile birlikte daha kolay hale gelmiştir. Son zamanlarda politik figürlerin ya da siyasi tüzel kişilerin sosyal medya hesapları bu duruma örnek olarak verilebilir. Örneğin yerel yönetimlerin kurumsal hesapları ya da başlarında bulunan kişilerin şahsi sosyal medya hesapları sıklıkta yurttaşlarla etkileşime girmektedir. Yerel anlamda ortaya çıkan sorunlar ya da tek taraflı duyurular bu araçlarla yapılabilmektedir. Günümüzde örneğin İsviçre’de kamu düşüncesinin alınması ve katılımının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmesi düşünülen bir proje önce sanal olarak federal yönetim tarafından internette yayınlanmaktadır³⁴⁹.

İnternetin yaygınlaşmaya başladığı ilk dönemlerde özellikle siyasi organizasyonlar ve sendikalar internet imkanlarını dikey bir şekilde kullanarak, destekleyenlerine sadece bilgi vermeyi tercih etmişlerdir³⁵⁰. Ulusal ölçekte bakıldığında, merkezi devlet teşkilatlarının, bakanların, devlet ya da hükümet başkanlarının şahsi hesaplarının yoğun bir şekilde bilgi verme amacıyla kullanıldığını da görmekteyiz. Dolayısıyla, bilgi edinme pasif de olsa bir siyasal katılım aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumun tek taraflı bir bilgi verme faaliyeti olarak sürmesi, siyasi aktörlerin tercih ettiği bir durumdur. Çünkü partiler ya da adaylar özellikle seçim dönemlerinde kitleleri

³⁴⁸ Justin REEDY/Chris WELLS, “Information, The Internet and Direct Democracy”, in, *Routledge Handbook of Internet Politics*, Ed: Andrew CHADWICK/Philip N. HOWARD, Routledge, 2009, s. 167.

³⁴⁹ ZIEGLER, s. 163.

³⁵⁰ Dominique CARDON, *La démocratie Internet: Promesses et limites*, Éditions de Seuil et La République des Idées, Paris, 2010, s. 92.

üzerindeki kontrolleri kaybetme korkusuyla, interneti sadece bilgi yaymak amacıyla kullanmayı tercih edebilmektedir³⁵¹.

Tek tarafı bilgilenmenin bir diğer önemli ayağını da yasal düzenlemelere erişim oluşturmaktadır. Yurttaşlar, kendilerini bağlayıcı nitelik taşıyan düzenlemeleri engelsizce öğrenebilmelidir. Bu anlamda, parlamentoda yapılan tartışmaları öğrenmek de önem taşır. Çünkü yurttaşlar, gerektiğinde yasama organını etkileme hakkına da sahiptir. Dolayısıyla dijital demokrasi araçları, bu bilgilenmeyi de sağlayarak, yurttaşın yasa yapma sürecine katılımını sağlayabilir. Yasal süreçleri tamamlayarak yürürlüğe giren bir yasa bağlayıcılığını yayımlandıktan sonra kazanır. Bağlayıcılık kazanan bir yasa ya da kuralı yurttaşa duyurmak için genelde internet kullanılmaktadır. Ülkelerin resmi gazetelerinin ya da kurumlarının internet sayfaları, yurttaşların yasal düzenlemeler konusunda bilgi sahibi olmasını sağlar.

b. İnternet Üzerinden Talep İletme

Bilgi edinme konusunda bahsedilmesi gereken bir diğer yol ise internet üzerinden kullanılabilen çeşitli şikayet ve talep mekanizmalarıdır. Yurttaşlar yaşadıkları sorunları iletmek ya da kamusal kararları öğrenmek için bu mekanizmaları kullanabilmektedir. Bu yolla iletilen şikayetler, ilgili kamusal merciye iletilmekte ve böylelikle bir çözüme ulaşılabilir. Bu gelişmelerin hukuki altyapısı ise bilgi edinme hakkı ile sağlanmaktadır. Günümüzde birçok devletin anayasasında bağımsız bir hak olarak yer alan bilgi edinme hakkı, yurttaşların devlete taleplerini iletmelerinin ve bu taleplere cevap verilmesinin anayasal düzeyde korunmasını sağlamaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte bilgi edinme hakkının kullanımı da artmıştır. Çünkü özellikle internet ile birlikte devlete bilgi edinme talebinde bulunmak son derece kolaylaşmıştır.

³⁵¹ **Christian VACCARI**, *Digital Politics in Western Democracies*, John Hopkins University Press, 2013, s. 49.

İnternet üzerinden yurttaşların bilgi talebinde bulunabilmesinin öncü örneklerinden biri, ABD tarafından ortaya atılan “*White House Computer Mediated Communication System*”dir. Bu sistem 1993 yılından beri demokratikleşme, siyasi etkileşim ve yeni siyasi katılım biçimlerine katkı sağlama potansiyeline sahiptir³⁵². Her yurttaşın e-posta aracılığıyla Amerikan hükümetine ulaşmasını amaçlayan bu proje, kamusal karar verici mercilerin en önemlilerinden biri olan devlet başkanına da doğrudan ulaşmayı sağlama amacını taşımaktadır. Bill Clinton döneminde üzerinde çalışılan bu projede, ilk başlarda gelen e-postalar kağıda basılarak normal bir posta gibi değerlendirilmiştir. Sonrasında ise konularına göre taranan e-postalar federal hükümetin ilgili birimine yönlendirilmeye başlanmıştır. Sisteme gönderilen e-posta sayısı 1993’ün eylül ayında 60 bine ulaşmıştır. 1996 yılında ulaşılan e-posta sayısı yıllık ortalama 800 bine ulaşmış ve kağıt postaların sayısını ilk defa geçmiştir. Projenin başlangıcında 1999 nisan ayına kadar gönderilen e-posta sayısı 2.8 milyon olarak kaydedilmiştir³⁵³.

Avrupa Birliği genelinde ise AB yurttaşlarının yasa girişiminde bulunması bu konuda bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. *Yurttaş Girişimi*’ni düzenleyen kurallar ve prosedürler, Şubat 2011’de Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Birliği Konseyi tarafından kabul edilen AB düzenlemelerinde yer almaktadır³⁵⁴. “*Yurttaş Girişimi (Citizens’ Initiative)*” olarak adlandırılan bu uygulama AB üzerinde var olan demokrasi açığına bir çözüm olarak düşünülmektedir. AB mevzuatının ve temel metinlerinin yurttaşların anlayamayacağı kadar karmaşık olması ve karar alma usulünün denetlenmesinin zorluğu demokrasi açığı olarak ifade edilmektedir³⁵⁵. Bu bağlamda

³⁵² **Kenneth L. HACKER**, “*The White House Computer-Mediated Communication (CMC) System and Political Interactivity*”, Ed: **Kenneth L. HACKER/Jan A. G. M. Van DIJK**, *Digital Democracy: Issues and Theory of Practice*, Sage Publications, London, 2000, s. 105.

³⁵³ **HACKER**, “*The White House Computer-Mediated Communication (CMC) System and Political Interactivity*”, s. 106.

³⁵⁴ Düzenleme için bkz.

Regulation (EU) No 211/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on the citizens’ initiative

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:065:0001:0022:EN:PDF> Erişim

Tarihi: 05.12.2019.

³⁵⁵ *Temel AB Terimleri*, T. C. Avrupa Birliği Bakanlığı, Ankara, s. 26.

“Yurttaş Girişimi (Citizens’ Initiative)”, “kayda değer sayıdaki üye devletten en az bir milyon Birlik vatandaşının, Birliğin bir hukuki tasarrufunun gerekli olduğunu düşündükleri konularda, Avrupa Komisyonu’nu yetkileri çerçevesinde her türlü uygun öneriyi sunmaya davet etme girişiminde bulunmasını ifade eder”³⁵⁶. Yurttaş Girişimi, Avrupa Birliği Komisyonu’nun yasa yapma yetkisine sahip olduğu bir konuda kullanılabilir. Örneğin çevre, tarım, ulaşım ve halk sağlığı bu konulardandır. Avrupa Parlamentosu seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olan her AB yurttaşı böyle bir girişimi başlatabilir. Ancak böyle bir girişim başlatmak isteyen bir yurttaş, en az yedi farklı AB ülkesinde yaşayan en az yedi AB yurttaşından oluşan bir komite oluşturmak zorundadır. Oluşturulan bu komite, girişimin yönetilmesinden sorumludur³⁵⁷. Önerilen bütün girişimler AB Komisyonu tarafından yönetilen bir web sitesinde kayıtlıdır. Yurttaşların, girişimlere destekleri ise kağıt üzerinden ya da online olarak olabilmektedir. Ancak online olarak girişime destek olabilmek için girişimi organize edenlerin, bu amaçla bir web sitesi kurmuş olmaları gerekmektedir³⁵⁸. AB Komisyon’u web sitesiyle ilgili olarak tüm ilgili gereklilikleri karşılayan açık kaynaklı bir yazılım geliştirmiştir³⁵⁹. Bu sayede girişimde bulunanların online destek toplaması da teşvik edilmektedir. Süreç sonunda en az yedi farklı AB üyesi ülkeden toplam bir milyon desteğe ulaşan girişimler değerlendirilmek üzere AB Komisyonu’na sunulmaktadır³⁶⁰. Gerekli desteğe ulaşarak Komisyon’a sunulan girişimler için üç ay içinde girişimciler, Komisyon temsilcileri ile bir araya gelir ve girişimleri hakkında bilgi verirler. Ayrıca girişimciler, girişimlerini Avrupa Parlamentosu’nda bir oturumda sunma imkanına sahip olurlar. Girişimin bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra Komisyon, ne gibi bir eylemde bulunacağını ve sebeplerini açıklayan resmi bir cevabı girişimcilere iletir. Komisyon yurttaşların girişimlerine yanıt olarak yasa önerisinde bulunmaya karar verirse, Komisyon teklifinin hazırlanmasına yönelik olağan süreç başlatılır. Komisyon tarafından kabul edildikten

³⁵⁶ *Temel AB Terimleri*, s. 42.

³⁵⁷ *Guide to the European Citizens’ Initiative*, Third Edition, European Commission Secretariat-General, Brussels, 2015, s. 4.

³⁵⁸ *Guide to the European Citizens’ Initiative*, s. 8.

³⁵⁹ *Guide to the European Citizens’ Initiative*, s. 19.

³⁶⁰ *Guide to the European Citizens’ Initiative*, s. 23.

sonra teklif, yasalaşması için kabul edilmesi gereken makama (Avrupa Parlamentosu ve Konsey veya bazı durumlarda sadece Konsey) sunulur³⁶¹.

Finlandiya’da da e-katılım alanında öne çıkan örneklere rastlamak mümkündür. 1999 yılında yapılan hükümetin şeffaflığı ile ilgili yasal düzenlemeleri takiben, Finlandiya hükümetin tekliflerinin müzakeresi için dijital imkanları kullanmaya hız vermiştir. Bu amaçla kurulan çeşitli platformlar, yurttaşların yerel, ulusal ya da Avrupa Birliğine ilişkin konularda girişimlerde bulunmalarına ya da yorum yapmalarına izin verir. Bütün bu platformlara bir internet sitesi³⁶² üzerinden erişilebilmektedir. Yurttaş girişimlerinin desteklenmesi, hükümetin kanun taslaklarına yorum yapılması, tartışmalara katılma, parlamentonun yurttaşları bilgilendirmesi gibi birçok faaliyet bu platformlar üzerinden yapılabilmektedir.

Siyasal katılım ile ilgili olarak yakın tarihli bir örnek ise İzlanda’da ortaya çıkmıştır. Yeni anayasa hazırlama sürecinde İzlanda, 2008 ve 2013 yılları arasında kapsayan anayasa yapımı sürecinde, interneti bir araç olarak kullanarak dijital demokrasinin siyasal katılım alanında uygulanmasının öncü uygulamalarından birini gerçekleştirmiştir³⁶³.

2. E-Oy ve Seçim Uygulamaları

a. E-Oy Kavramı

E-oy, kısaca tanımlamak gerekirse; elektronik cihazların desteklediği oylamadır. Online seçimler seçim sürecini basitleştirip hızlandırabilir ve ayrıca seçim maliyetlerini azaltabilir. Bununla birlikte oy sayımı ve sonuçların belirlenmesi daha hızlı ve daha güvenilir bir şekilde yapılabilir. 1980’lerden bu yana birçok Batı demokrasisinde

³⁶¹ *Guide to the European Citizens’ Initiative*, s. 25.

³⁶² <http://www.demokratia.fi/en/home/> Erişim Tarihi: 20.06.2019.

³⁶³ Detaylı bilgi için bkz.

Burak ÇAĞ, “Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 25, 2013.

gözlemlenen, seçimlere katılım oranlarının düşmesi, seçmenlere ve siyasete seçmen ilgisini teşvik etmenin yeni yollarını aramayı tetiklemiştir. Elektronik oylama bu yollardan biri olarak düşünülmüştür³⁶⁴.

Uzaktan internet oylaması, seçmenlerin denetimli bir ortamda fiziksel olarak hazır bulunmadan oy kullanmalarını sağlar. Bunu kolaylaştırmak için seçmen, oylarını kaydetmek ve iletmek için denetimsiz mekanizmalara güvenmek zorundadır. Günümüzde bu mekanizmalar internete bağlı bir elektronik bilgisayar olmaktadır. Ancak bu durum bir güven sorunu yaratmaktadır. Çünkü elektronik oylamaya özgü olan kilit nokta, kimlik doğrulama, anonimlik, mahremiyet, güvenilirlik ve denetlenebilirlik ile ilgili gereksinimler arasındaki etkileşimdir. Bir oyu kaydetmek için seçmenin kimlik doğrulaması gerekebilir. Daha sonra aynı seçmen, oylarının doğru bir şekilde kaydedildiğini ve sayılıp sayılmadığını kontrol etmelerini isteyebilir. Bu durumu seçmenin nasıl oy verdiğini açıklamadan yapmak oldukça zordur³⁶⁵. Dolayısıyla internet üzerinden oy verme ile ilgili olarak belirli riskler söz konusudur. Örneğin seçim sonuçlarının yakın olduğu durumlarda modern demokrasilerin meşruiyetini baltalama potansiyeline sahip olduğu iddiası ortaya atılabilir. Bu nedenle, internet oylaması, modern demokrasilerdeki meşruiyet krizlerine ciddi bir eğilime yol açacağına dair şüpheler ortaya atılmaktadır. Ayrıca çeşitli psikolojik araştırmalar oylamanın yapıldığı yerin, oylamanın içeriği üzerinde önemli etkileri olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla seçmenin üzerinde baskı olmasa dahi uzaktan oy kullanmak tercih edilmemelidir³⁶⁶. Bu durumla bağlantılı olarak, e-oylamanın gizli oy ilkesi ile bağdaşmadığı argümanı da ortaya

³⁶⁴ Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM, “*Electronic Voting and Democratic Issues: An Introduction*”, in, *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, Eds: Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 3.

³⁶⁵ J. Paul GIBSON/Robert KRIMMER/Vanessa TEAGUE/Julia POMARES. “*A Review of E-Voting: The Past, Present and Future*” *Annals of Telecommunications*, Vol. 71, No. 7, 2016, s. 281.

³⁶⁶ Rivka WEILL, “*Election integrity: the constitutionality of transitioning to electronic voting in comparative terms*”, in, *Digital Democracy in Globalized World*, Edited by: Corien PRINS/Colette CUIJPERS/Peter L. LINDSETH/Monica ROSINA, Edward Elgar Publishing, 2017, s. 152.

atılmaktadır. Hatta bu nedenle, internet oylamasının çoğu Avrupa ülkesinde anayasaya aykırı olarak yürürlüğe girdiğini iddia edenler mevcuttur³⁶⁷.

İnternet üzerinden yapılan oylamaların kuşkusuz faydaları da mevcuttur. Bu tür sistemler, seçimlerin maliyetini azaltabilir. Seçmenlerin uzaktan oy kullanmasına izin verilmesi, seçimlere katılımı da artırabilir. Çünkü seçmenlerden oy kullanmak için fiziksel olarak oylama merkezinde bulunmalarını istemek, katılımlarının önünde bir engel olarak kabul edilebilir. Posta hizmetini kullanarak yapılan uzaktan oylamalarda yaşanabilecek olumsuzluklar, internet tabanlı oy verme uygulamalarıyla daha sorunsuz bir şekilde sürdürülebilir³⁶⁸. Dolayısıyla internet üzerinden oylama, bir yönüyle teknolojinin demokrasiye olumlu bir etkisi olarak görülebilecekken, bir yönüyle demokrasinin temel ilkeleri üzerinde bir tehlike yaratma potansiyeline sahiptir. Bu yüzden internet üzerinden oy verme konusunda hassas bir denge gözetmek gerekmektedir. Bu tehlike ihtimallerinin nasıl ortadan kaldırılacağı ise genelde teknik sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun anlamı, hukuki düzenlemelerle demokrasi üzerindeki tehlikeleri bertaraf etmenin gittikçe zorlaşacak olmasıdır.

İçerdiği tehlike potansiyeline rağmen dünya üzerinde e-oylama imkanlarını kullanan çok sayıda ülke vardır. Fransa, Hollanda, İsviçre, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere son on yıl boyunca bir grup ülke internet oylamasını denemiştir. Bu denemelerin neredeyse tümü, yukarıda bahsedilen tehlikelere karşı bir önlem olarak belirli kısıtlamalar dahilinde bu denemeleri gerçekleştirmiştir. Bu denemeler, belirli seçmen nüfusunu hedef alan ya da yerel ve bölgesel hükümet seçimleri düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Hollanda ve Belçika dışında, Avrupa’da gerçekleştirilen pilot uygulamaların çoğunda, elektronik oyların geleneksel oy pusulasıyla da onaylanması gerekmektedir. Bu durumda seçmenler hem fiziksel hem de

³⁶⁷ **Hubertus BUCHSTEIN**, “*Online Democracy, Is it Viable? Is it Desirable? Internet Voting and Normative Democratic Theory*”, in, *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, Eds: **Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 40.

³⁶⁸ **GIBSON/KRIMMER/TEAGUE/POMARES**, s. 281.

elektronik olmak üzere iki oy ayrı kullanmaktadır. Dolayısıyla e-oy, gerçek oyun bir simülasyonu niteliğini taşımaktadır³⁶⁹. Ülkelerin yaptıkları bu denemeler, güvenlik gereksinimlerine nasıl uyduklarından doğrulanabilirlik ve şeffaflık gereksinimlerini nasıl ele aldıklarına kadar çeşitli açılardan analiz edilmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda bazı ülkeler sistemden vazgeçerken (örneğin Hollanda), bazıları ise (örneğin Estonya) zamana direnmiş ve devam etmiştir³⁷⁰. Devletler bir süre dar bir çevrede e-oy uygulamalarına şans verip bu durumu değerlendirmeye almaktadır. Bir sonraki başlıkta dünyada e-oy imkanlarını deneyen devletlerden öne çıkan örnekler, aralarındaki farklarla birlikte ele alınacaktır.

İnternet üzerinden oy kullanma şeklinde elektronik oy kullanma ise posta üzerinden oylama ile karşılaştırılmaktadır. Çünkü gizlilik konusunda yarattıkları şüphe ortaktır. Ayrıca dünya üzerinde eskiden beri kullanılan bir yöntem olmasından dolayı, internet oylamasının öncülü olarak görülmektedir. Ancak gelişen iletişim altyapısı bir dönem telefon ve faks aracılığıyla oy kullanmasını da mümkün kılmıştır. Öyle ki bazı Amerikalı astronotlar 1997 yılından itibaren ülkelerindeki seçimler için uzaktan oy kullanabilmiştir. Bu işlemi yapan ilk astronot, Rusya'nın Mir Uzay İstasyonunda yaşayan David Wolf'tur. Wolf, o dönem yaşadığı eyalet olan Teksas'ın seçimlerinde oy kullanmıştır. İnternet üzerinden oy kullanmanın geçmişi aslında 1990'lı yıllara kadar götürülebilir. 90'lı yılların ortalarında hangi ülkenin genel seçimlerinde internet üzerinden oy kullanılmasına izin veren ilk ülke olacağını görmek için siyasi bir yarış başlamıştır³⁷¹.

Oylamanın elektronik olarak yapılması kullanım şekline göre üç tür altında incelenebilir. Bunlardan ilki belirli bir merkezde oy kullanılmasıdır. Burada, internet sadece oy verme istasyonundan seçim merkezine veri aktarmak için kullanılır. Seçim bilgisayarları belirli bir merkezde bulunduğu için seçim görevlileri tarafından tamamen

³⁶⁹ KERSTING/BALDERSHEIM, s. 6.

³⁷⁰ GIBSON/KRIMMER/TEAGUE/POMARES, s. 283.

³⁷¹ GIBSON/KRIMMER/TEAGUE/POMARES, s. 280.

kontrol edilebilir. Kimlik belirleme ve doğrulama, oy kullanma yerindeki yetkililer tarafından mevcut seçmen kayıtları aracılığıyla yapılır. Bu sistemlere dışarıdan bilgisayar yoluyla manipülasyon, virüs veya diğer türlü saldırılar mümkün değildir çünkü dış iletişim yoktur ve veriler bir makinede depolanmaktadır³⁷². Bu tür oylamalar kamuya açık bir bilgisayarda yapılmakta ve elektronik oylama makineleri sistemine benzemektedir. Oy verme istasyonundan merkeze bağlantı çoğu zaman Intranet tarafından gerçekleştirilmektedir. Böylelikle bilgisayar virüsleri veya harici servis saldırıları gibi dışarıdan yönelen tehditler prensip olarak mümkün olsa da daha kolay önlenebilir bir hale gelmektedir.

İkinci tür olan kiosk oyunda ise seçmenler, kütüphaneler, okullar veya alışveriş merkezleri gibi halka açık yerlerde bulunan özel bilgisayarları kullanma imkanına sahiptir. Ancak bu yöntemde seçim süreci kamu makamları tarafından kontrol edilememektedir. Dolayısıyla kimlik doğrulamasını sağlamak için, dijital imza veya akıllı kart, parmak izi gibi araçlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Üçüncü tür olan internet oylaması ise evde ya da işyerinde yapılan uzaktan internet oylamaları anlamına gelmektedir. Kuşkusuz internet oylaması birçok riski de beraberinde getirmektedir. Burada, tanımlama ve doğrulama sorunları ile birlikte, oylamanın gizliliği ve seçim güvenliği ile ilgili sorunlar ortaya çıkabilir³⁷³. Bu konuda örnek olarak 2002 yılında ABD’de yapılan ara seçimlerde yaşanan sorunlar gösterilebilir. Bu seçimlerde Florida eyaletinde seçmenler yeni ve dokunmatik ekranlı oylama makineleri kullanmışlardır. Hala belirsiz kalan teknolojik problemler nedeniyle, bu

³⁷² KERSTING/ BALDERSHEIM, s. 6.

³⁷³ KERSTING/BALDERSHEIM, s. 7.

seçimde bazı oylar kaybedilmiştir³⁷⁴. Daha da önemlisi kaybedilen bu oyların sonuca nasıl etki ettiğini bilmenin bir yolu yoktur³⁷⁵.

Yukarıda belirtilen üç yöntemden ikisi belirli bir merkezde oy kullanılmasını içerirken bir tanesi uzaktan oy kullanılmasına ilişkindir. İlk iki yöntemde yurttaşlar, belirli noktalarda toplanan resmi oy verme merkezlerine gidip bu alanlarda elektronik olarak oyunu kullanabilir. Ancak esas devrim niteliğinde bir gelişme olarak görülmesi gereken, yurttaşların oylarını internet üzerinden ve belirli merkezlere gitmeden kullanabilecek olmasıdır. Bu durum geleneksel oy kullanmaya göre daha verimli bir sistemdir. Çünkü yurttaşlar, oylarını internet aracılığıyla kullanma imkanına sahiptir. Uzaktan internet oylamaları, yurttaşların oylarını internet erişimine sahip herhangi bir yerden kullanmalarını sağlayarak seçmenlerin katılımını en üst düzeye çıkarmaya çalışır. Ancak internet üzerinden oy kullanma daha sınırlı bir uygulamadır. Dünyada birtakım ülkeler böylesi bir deneyimi sınırlı da olsa deneme yoluna gitmiştir.

Belirli noktalarda oy kullanabilecek olmanın da birtakım avantajları vardır. Bunların en önemlisi yurttaşların yalnızca kayıtlı oldukları merkezde değil, bütün merkezlerde oy kullanma hakkına sahip olmasıdır³⁷⁶. Dolayısıyla seçimin yapılacağı gün kendi sandığından ya da oy verme merkezinden uzakta olan seçmenler, bu sayede başka bir oy verme merkezinde oy kullanma imkanına sahip olacaklardır. Resmi oy verme merkezlerinin mevcut olmadığı yani kütüphane, alışveriş merkezi, benzin istasyonu gibi yerlerde oy kullanmak için kiosk benzeri yerlerin bulunduğu sistemin de oy kullanma faaliyetine olumlu etkisi olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu durum oy kullanma

³⁷⁴ Bu seçimde Florida eyaletinde 103.000 oyun kaybolduğu söylenmektedir. Kaynak için bkz.

<http://edition.cnn.com/2002/ALLPOLITICS/11/07/elec02.florida.votes.missing/>

Erişim Tarihi:

03.04.2019.

³⁷⁵ BUCHSTEIN, s. 49.

³⁷⁶ Kerstin GOOS/Bernd BECKERT/Ralf LINDNER, "Electronic, Internet-Based Voting", in, *Electronic Democracy in Europe*, Ralf LINDNER/Georg AICHHOLZER/Leonhard HENNEN (Eds.), Springer International Publishing, 2016, s. 138.

faaliyetinin günlük rutin bir aktivite gibi görülmesini sağlar³⁷⁷. Bu durum e-oy uygulamasının siyasal katılımı artırma fonksiyonunu da yerine getirmiş olur.

Özetle e-oy kavramından, internet üzerinden seçmenlerin evlerinden oy kullanması ile birlikte, seçmenlerin belirli oy verme merkezlerine giderek kağıt pusula olmadan ya da kağıt pusula ile birlikte elektronik makineler aracılığıyla oy vermesi de anlaşılmalıdır. İnternet üzerinden oy kullanılması diğer uygulamalara göre daha dar bir kullanım alanına sahiptir. Diğer e-oy yöntemlerinde ise oy kullanımının şekline ilişkin başlıca iki yöntem öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki “*Optik Tarama Oylama Makineleri (Optical Scan Voting Machines)*” olarak adlandırılmaktadır. Optik Tarama Oylama Makineleri, seçmen tarafından işaretlenen kağıt pusulaları kullanır ve sonra elektronik tablolaştırma için pusulaları tarar. Bu süreç, geleneksel oylamaya çok benzer, ancak oyların sayılmasını ve sonuçların çok daha kısa bir sürede sunulmasını sağlar. Diğer yöntem ise, “*Doğrudan Kayıt Elektronik Oylama Makineleridir (Direct Recording Electronic Voting Machines-DRE)*”. Bu makinelerde kağıt pusula kullanılmamaktadır. Makine, oyları elektronik olarak kaydeder ve seçmene hiçbir fiziksel çıktı vermeden, oyları elektronik olarak saklar. Brezilya ve Hindistan, ülke genelinde DRE oylama makinelerini uygulayan ülkelerdir. DRE oylama makineleri duruma göre kağıt bir çıktı da verebilmektedir. Bu makineler tipik olarak her seçmen için onaylamak üzere bir oy makbuzu çıktısı vermektedir. Bu makbuzlar daha sonra doğrulama amacıyla saklanmaktadır³⁷⁸.

Oy güvenliği ile ilgili kaygılar bütün elektronik oylama yöntemlerinde çeşitli soru işaretleri yaratabilir. Elektronik oylama durumunda, iletimin güvenliğini ve seçmenlerin oy hakkının korunmasını güvence altına almak için kriptografi kullanılabilir. Bunu yapmak için, seçmenin oyu şifrelenir ve sonuçların ilanına kadar deşifre edilmez.

³⁷⁷ GOOS/BECKERT/LINDNER, s. 139.

³⁷⁸ Jeremy LAUKKONEN, “Which Countries Use Electronic Voting?” <https://www.lifewire.com/which-countries-use-electronic-voting-4174877> Erişim Tarihi: 04.04.2019.

Kriptografi teorik olarak yanılmaz olsa da, elektronik oylama bağlamında kullanılması oylamanın güvenliğini garanti edemez³⁷⁹.

b. Dünyada E-Oy Örnekleri

aa. Estonya

İnternet üzerinden oy kullanma konusunda bazı ülkeler bu deneme sürecinin ardında daha da ileriye giden uygulamalara geçiş yapmışlardır. İnternet üzerinden oylama konusunda en ilerlemiş olan ülke Estonya'dır³⁸⁰. Bu durum Estonya'nın bilişim odaklı, dijital okur-yazar nüfusa sahip, az nüfuslu bir ülke olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Estonya'nın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından beri dijitalleşmeyi devlet politikası olarak belirlemesi de önemli bir etkidir.

Dijital gelişim konusunda büyük ilerlemeler kaydeden bir ülke olan Estonya'da tüm seçimler için internet üzerinden oy kullanmak mümkündür. Bu durum 2005 yılında yapılan yerel seçimlerde yürürlüğe girmiştir ve dünya üzerinde ülke çapında internet oylamasını uygulayan ilk ülke Estonya olmuştur³⁸¹. Daha sonra 2007 yılında yapılan genel seçimlerde de bu uygulama devam etmiştir. İnternet üzerinden oy kullanabilmek için güvenli elektronik kimlik tespiti sağlayan ve dijital imza veren bir kimlik kartına sahip olmak gerekmektedir³⁸².

Ancak Estonya'nın yürürlüğe koymuş olduğu uygulama, oy gizliliği açısından belirli tartışmalar da yaratmıştır. Çünkü Estonya anayasası da oyların gizliliği ilkesini

³⁷⁹ **François PELLEGRINI**, "Chaines de confiance et périmètre de certification en matière de vote électronique", in, *Le Vote Électronique*, Ed: **Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL**, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015, s. 248.

³⁸⁰ **R. Michael ALVAREZ/Thad E. HALL/Alexander H. TRECHSEL**, "Internet Voting in Comparative Perspectives: The Case of Estonia", PS, July, 2009, s. 498.

³⁸¹ **Jason R.C. NURSE and Others**, *An Independent Assessment of the Procedural Components of the Estonian Internet Voting System*, University of Oxford Cyber Studies Programme Working Paper Series No: 6, September 2016, s. 2.

³⁸² *General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia*, Tallinn, 2017, s. 4.

benimsemiştir. Ancak seçmenlerin, kendi bilgisayarlarından kullanabilecekler e-oylar için gizlilik ilkesinin sağlanıp sağlanmadığı hususu tartışmalıdır. Ayrıca *Estonya Devlet Seçim Ofisi (State Electoral Office of Estonia)*, seçmenlerin birden fazla kez internet üzerinden oy kullanabilmelerine izin vermektedir. İnternet üzerinden kullanılan oy her zaman değiştirilebilir ve son kullanılan oy geçerli olur. Seçmenin tercihini her zaman değiştirebilecek olması, üzerindeki baskıyı da bertaraf etmesi anlamına gelir³⁸³.

2005 seçimleri için ulusal düzeyde çevrimiçi oylama uygulayan Estonya'nın bu uygulamasının destekçileri, oylamanın zorunlu gizliliğinden kurtulmak için farklı bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Buna göre; gizlilik ilkesi, seçmenleri kendi isteklerine karşı yapılacak baskılardan korumak için vardır. Böyle bir kaygı taşıyan seçmenler için gizliliğin güvence altına alındığı oy merkezleri de hizmet vermektedir. Dolayısıyla e-oy kullanma tercihinde bulunan seçmenler, oylarının gizliliği için bu tür bir kalkana ihtiyaç duymayacaklarına da karar vermişlerdir³⁸⁴. Şüphesiz bu görüş, e-oyun gelecekte fiziki oydan bağımsız olarak ne derece mümkün olabileceğiyle ilgili bir fikir vermektedir.

Estonya, internet oyunu bir zorunluluk olarak belirlememiştir. Seçmenler, isterlerse oylarını fiziki olarak da oy verme merkezlerine giderek kullanabilirler. Ancak seçmenlerin hem internet üzerinden hem fiziki olarak oy verme merkezlerinde oy kullanmaları halinde, sadece oy verme merkezinde kullanılan oy geçerli olmaktadır. Ayrıca internet üzerinden verilen oylar, bir siber saldırı ya da beklenmedik bir durumla karşılaşır ise iptal edilmektedir. Bu durumda seçmenlerin sadece oy verme merkezlerinde kullandıkları fiziki oylar geçerli olmaktadır³⁸⁵.

Estonya mevzuatına göre, internet oylaması seçmenlere seçimlerinden on gün önce açılmakta ve dört gün önce kapanmaktadır. Seçmenlere bu süre zarfında internet

³⁸³ *General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia*, Tallinn, 2017, s. 6.

³⁸⁴ **BUCHSTEIN**, s. 52.

³⁸⁵ *General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia*, Tallinn, 2017, s. 6.

üzerinden kullandıklarını oyu değiştirmenin yanı sıra, seçim gününde oy verme merkezlerinde de oyunu değiştirme imkanı sunulmaktadır. Dolayısıyla bir seçmen, e-oylamada oy kullanabileceği gibi, oy verme merkezlerinde kağıt oy kullanarak daha önce kullandığı e-oyu seçim gününde değiştirebilir³⁸⁶. İnternet üzerinden kullanılan oylarda dijital imza kullanmak gerekmektedir. Bu durum seçmenlerin kimlik tespit işlemidir ve oylamanın temel güvenlik şartlarından birisidir.

Oy gizliliği ise şifrelenmiş oylarla sağlanmaktadır. Bu sistem posta oylarında kullanılan “iç zarf” ve “dış zarf” olarak adlandırılabilen iki katmadan oluşur. Seçmenler, oylamayı ve bilgisayar tarafından oluşturulan rastgele sayıyı seçimlere özel açık anahtarla şifreleyerek “iç zarfı” oluşturur. Şifrelenen oyun “dış zarfı”, seçmen tarafında dijital imza aracı kullanarak imzalanır. Bu şekilde genel anahtarla şifrelenmiş bir oylamanın yalnızca özel anahtarla şifresi çözülebilir. Bu da oyu sadece seçmenin görebilmesi anlamına gelir. Seçmen sahip olduğu özel anahtarla, oyunun merkeze varıp varmadığını da kontrol edebilir. Şifrelenmiş ve imzalı oylar toplanır ve sıralanır, seçmenlerin uygunluğu kontrol edilir. İnternette ve ayrıca oy verme merkezinde oy kullandığı belirlenen seçmenlerin internet oylamaları silinir. İnternet oylarının sayılmasından önce oylar, seçim bölgelerine göre sıralanır. İnternet oyu kullanan seçmenlerin listesi derlenir ve ardından dijital imzalar kaldırılır. Oyların sayılması sırasında, seçimlere özgü özel anahtarla isimsiz ve karma hale gelen oyların şifreleri çözülür. Bu işlem için gereken özel anahtar ise Seçim Komitesi üyelerinde dağınık olarak bulunur. Dolayısıyla bütün Komite üyelerinin bir araya gelmesiyle bu işlem mümkün olur. Oyların bütün kişisel verilerden arındırılmasının ardından internet oylamasının özetlenmiş sonuçları verilir³⁸⁷.

İnternet oylaması konusunda Estonya devleti sistemin son derece güvenli ve oy gizliliği konusunda yeterli güvenceleri sağladığını iddia etmektedir. Bu uygulamanın

³⁸⁶ **Susanne CAARLS**, *E-Voting Handbook*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010, s. 13.

³⁸⁷ *General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia*, Tallinn, 2017, s. 7.

gittikçe yaygınlaştığı Estonya’da, internet üzerinden kullanılan oyların gizliliği her ne kadar resmi makamlar tarafından tartışma konusu yapılmasa da kafalarda soru işareti bırakabilmektedir. Ancak Estonyalı seçmenler, internet üzerinden oy kullanma konusunda oldukça yüksek oranlara ulaşmışlardır. Bu durum, Estonyalı seçmenlerin sisteme güvendiklerinin bir işareti olarak kabul edilebilir. Estonya’da 2019 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimlerinde, seçmenlerin %43,8’i oylarını internet üzerinden kullanmayı tercih etmiştir. Ancak aynı seçimde, seçmenlerin seçime katılım oranı %63,7’de kalmıştır. Dolayısıyla Estonya’da kayıtlı tüm seçmenlerin %27,9’u internet üzerinden oy kullanmıştır³⁸⁸. Estonya’da oy güvenliği ile ilgili neden tartışma olmadığına cevabı kanımca seçimlere katılım oranının bu derece düşük olmasında yatmaktadır. Ancak her ne kadar seçimlere katılım oranı düşük olsa da Estonya’da seçmenlerin internet üzerinden oy kullanma oranı her seçimde artmaktadır.

Ayrıca 2017 yerel seçimi üzerinden yapılan bir araştırmaya göre, Estonya’da internet üzerinden oy kullanmanın maliyeti, seçim günü fiziksel olarak oy kullanmaya göre yarı yarıya daha az olarak tespit edilmiştir³⁸⁹. Kuşkusuz bu durum, Estonya devleti açısından internet oylamasını yaygınlaştırmak için sağlam bir gerekçe oluşturmaktadır. İnternet oylaması sisteminin geliştirilmesi Estonya’nın 2020 hedeflerini belirleyen dijital ajandasında da kendine yer bulmuştur. Bireylerin ve sivil toplum kuruluşlarının kamusal yaşamda söz sahibi olma motivasyonları artırma hedefi kapsamında; internetten oylama platformu daha da geliştirilecek ve internet oylaması için kullanım alanları genişletilecektir³⁹⁰. Bu yüzden gelecek seçimlerde internet üzerinden oy kullanan seçmen yüzdesinin yükselmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Estonya, internet oylaması konusunda bu

³⁸⁸ İstatistikler için bkz.

<https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia> Erişim Tarihi: 07.04.2019.

³⁸⁹ **Robert KRIMMER/David DUENAS-CID/Iuliia KRIVONOSOVA/Priit VINKEL/Arne KOITMAE**, “How Much Does an e-Vote Cost? Cost Comparison per Vote in Multichannel Elections in Estonia”, in, *Electronic Voting, Third International Joint Conference, E-Vote-ID 2018 Bregenz, Austria, October 2–5, 2018 Proceedings*, Eds: **Robert KRIMMER/Melanie VOLKAMER/Véronique CORTIER/Rajeev GORÉ/Manik HAPSARA/Uwe SERDÜLT/David DUENAS-CID**, Springer Nature Switzerland, 2018, s. 128.

³⁹⁰ *Digital Agenda 2020 for Estonia*, Ministry of Economic Affairs and Communications, 2013, s. 34.

denli yüksek bir orana ulaşan dünyadaki ilk ülkedir. Bu yüzden Estonya deneyimini takip etmek, internet oylamasının geleceği hakkında fikir edinmek için önem arz etmektedir.

Yurttaşların sahip olduğu bu hakkın yanı sıra Estonya, kabine toplantılarında da E-Oy'a benzer bir sistem kullanılmaktadır. “E-Kabine” adı verilen bu sistem Estonya'nın dijital imkanları ne derece içselleştirdiğini göstermektedir. Estonya kabine üyeleri, fiziken toplanmadan önce kabine toplantısı hakkında online bir sistem üzerinden bilgi sahibi olabilirler. Kabine toplantısında görüşülecek konuları önceden bilen kabine üyeleri, görüşlerini güvenli bir online platform üzerinden iletme imkanına sahiptirler. Örneğin gündemde olan bir konuya ilişkin olarak verecekleri oyları bu sistem üzerinden işaretleyerek gönderebilirler. Kabine üyeleri, konunun tartışılması gerektiğini düşünüyorlarsa da yine sistem üzerinden bu şekilde bir işaretleme yapma imkanına sahiptirler. Böylelikle üzerinde önceden mutabakata varılan konular kabinenin fiziki toplantısında tekrar tartışılmamaktadır. Estonya devleti, bu sayede kabine toplantılarını ortalama 5 saatten, 30 dakikaya indirdiğini belirtmektedir³⁹¹. Kuşkusuz bu durum demokrasinin bir tartışma rejimi olduğu düşünüldüğünde eleştirilebilir. Ancak sistem tartışmanın önüne bir engel koymamaktadır. Hatta kazanılan zaman ile esaslı bir şekilde tartışılması gereken konulara daha fazla zaman ayırma imkanı da doğmaktadır.

bb. İsviçre

1998 yılında İsviçre Federal Hükümeti, Cenevre, Zürih ve Neuchâtel kantonlarını dahil ettiği bir e-oylama girişimi başlatmıştır. Bu girişim kantonların ve konfederasyonun ortak projesi olarak ortaya çıkmıştır³⁹². Kantonlar, e-oylamaları gerçekleştirmek için gerekli sistemleri geliştirip işletmektedir. Konfederasyon ise kantonlara teknik ve

³⁹¹ <https://e-estonia.com/solutions/e-governance/e-cabinet> Erişim Tarihi: 05.05.2019.

³⁹² **Nadja BRAUN**, “E-Voting: Switzerland's Projects and Their Legal Framework – in a European Context”, in, *Electronic Voting in Europe: Technology, Law, Politics and Society*, Gesellschaft für Informatik, Bonn, 2004, s. 45.

finansal destek sağlamak ile yükümlüdür³⁹³. E-oy ile ilgili öncü gelişmelerin İsviçre’de ortaya çıkmasında kuşkusuz İsviçre’nin gelişmiş bir demokrasiye sahip olmasının yanı sıra, internet kullanım oranının da yüksek olmasının etkisi vardır. İsviçre’de yurttaşların %91’inin internete erişimi vardır. Bu konuda Avrupa ortalaması ise %79’dur³⁹⁴. İsviçreli seçmenler, doğrudan demokrasi kurumlarına da sıkça başvurdukları için, kendilerini sandıkta fazlaca ifade etmektedirler. Bu durum İsviçrelilerin ortalama 3 ya da 4 ayda bir sandığa gitmeleri anlamına gelir³⁹⁵.

İsviçre, temsili ve doğrudan demokrasi kurumlarını başarıyla uygulayan bir demokrasi modelidir. Yurttaşların yasa önerisi yapma ya da sunulan bir yasayı referandum ile oylama hakları ve bu hakların sıkça kullanılması bu durumun bir sonucudur. Dolayısıyla, çok sayıda ve farklı türlerde seçimler gerçekleştiren İsviçre’nin yeni siyasal katılım biçimleri denemesini olağan karşılamak gerekir. E-oy İsviçre’de 14 kanton tarafından kullanılan bir yöntemdir³⁹⁶. E-oy konusunda konfederasyon, kantonları yetkilendirmiştir. Konfederasyon, e-oy ile ilgili olarak sadece genel bir gereklilikler çerçevesi çizmekle yetinmiştir. Federal düzeydeki düzenlemeler, Federal Konseyin federal seçimlerde ve oylarda elektronik oy kullanımına izin vermesini sağlar. Federal Konsey, bir kantona iki yıl e-oy uygulamasını kullanması için izin verebilir. Ayrıca her oylama için bir federal kontrol mekanizması vardır. Buna göre, Federal Şansölye bir kantonun bu şartları yerine getirip getirmediğini kontrol eder. İsviçre’de kantonların yarısı e-oy kullanımını benimsemiştir. Ancak e-oy uygulamasının esas kullanım amacı

³⁹³ **Beat KUONI**, “*E-Voting Case Law: A Swiss Perspective*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Eds: **Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Ashgate Publishing, 2015, s. 198.

³⁹⁴ **ZIEGLER**, s. 162.

³⁹⁵ **Michel CHEVALLIER/Michel WARYNSKI/Alain SANDOZ**, “*Success Factors of Geneva’s e-Voting System*”, The Electronic Journal of e-Government Volume: 4 Issue: 2, 2006, s. 55.

³⁹⁶ **David GALINDO/Sandra GUASCH/Jordi PUIGGALI**, “*2015 Neuchatel’s Cast-as-Intended Verification Mechanism*”, in, *E-Voting and Identity*, Eds: **Rolf HAENNI/Reto E. KOENIG/Douglas WIKSTRÖM**, Springer Switzerland, 2015, s. 4.

yurtdışında yaşayan İsviçre yurttaşlarına oy kullandırmaktır. İsviçre’de yaşayanların yaklaşık yüzde üçü oylarını elektronik olarak kullanabilmektedir³⁹⁷.

En ileri ve erken internet oylama denemeleri arasında, İsviçre'deki Cenevre Kantonu öncü bir rol oynamıştır³⁹⁸. Bu yüzden e-oy konusunda Cenevre Kantonu’nu ayrıca ele almak gerekmektedir. Cenevre Kantonu demokrasi pratiğinde uzun bir inovasyon ve dinamizm geleneğine sahiptir. Seçmenlerin internet üzerinden aldığı bağlayıcı kararların sayıları açısından, şimdiye dek Cenevre Kantonu, internet oyları konusunda dünya çapında en geniş deneyime sahiptir³⁹⁹. 1982'de parlamento, kantonda yeni oylama yöntemlerinin test edilmesine izin veren ve "*bu hakların kullanılmasını teknolojinin sunduğu olanaklara uyarlamak*" için siyasal hakların kullanılmasına ilişkin bir yasa çıkarmıştır⁴⁰⁰. Bu düzenlemeden de anlaşılacağı gibi, İsviçre ve özel olarak Cenevre Kantonu, e-oy konusu ile eskiden beri ilgilenmektedir.

Cenevre’de e-oy kullanımı, Cenevre Kantonu tarafından geliştirilen bir yazılım olan “*CHVote*”, yazılımı ile sağlanmaktadır. Her oylamadan önce oluşturulan bir sicile sahip olan bu elektronik oylama sisteminde seçmenlerin her birinin, doğum yılı, cinsiyet gibi bilgilerinden oluşturulan on altı basamaklı bir numarası vardır. Aynı kişinin arka arkaya iki kez oy kullanmasını sistem bu şekilde önlemektedir⁴⁰¹. Bu yazılım İsviçre’nin bazı kantonları tarafından da kullanılmaktadır. Dolayısıyla İsviçre’nin 14 kantonunda yer alan e-oy uygulamalarının bir kısmının da mimarı Cenevre Kantonu’dur. Oylarını elektronik olarak kullanmak isteyen Cenevre Kantonu seçmenleri, belirli bir zaman diliminde bu sisteme kayıt yaptırmak durumundadır. Bu kayıt internet üzerinden veya oy kartı üzerindeki ilgili yerleri doldurarak yapılabilmektedir. Ancak Cenevre Kantonu,

³⁹⁷ KUONI, s. 199.

³⁹⁸ Cenevre Kantonu Elektronik Oy Sistemi resmi internet sitesi için bkz.

<https://www.ge.ch/voter-geneve/voter-voie-electronique-internet> Erişim Tarihi: 27.03.2019.

³⁹⁹ ALVAREZ/HALL/TRECHSEL, s. 498.

⁴⁰⁰ Michel CHEVALLIER/Michel WARYNSKI/Alain SANDOZ, “*Success Factors of Geneva’s e-Voting System*”, The Electronic Journal of e-Government Volume: 4 Issue: 2, 2006, s. 55.

⁴⁰¹ Denis GIRAUX, “*Le vote électronique en Suisse*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT, L’Harmattan, Paris, 2011, s. 31.

2018'in Kasım ayında, "CHVote" adını verdikleri, e-oy yazılımını geliştirmeyi durdurma kararı almıştır. Cenevre Kantonu, bu duruma gerekçe olarak yazılım masraflarını göstermiştir. Cenevre Kantonu, yazılım masraflarına kendilerinin katlandığını ve sistemi kullanan diğer kantonların masraflara katılmayıp sadece sistemin kendisinden faydalandığını belirtmiştir. Sistemin en geç 2020 yılının Şubat ayına kadar yürürlükte kalması öngörülmektedir⁴⁰².

Cenevre Kantonu'nun geliştirdiği bu yazılım, İsviçre'de e-oylamanın tek örneği değildir. Bu sisteme ek olarak İsviçre posta teşkilatı *La Poste* da e-oy imkanı sunmaktadır. Aslında *La Poste* daha önceleri de posta ile oy hizmeti veren bir kuruluştur. Gelişen teknolojik imkanlarla birlikte elektronik oy hizmeti de artık şirket tarafından sağlanmaya çalışılmaktadır. *La Poste* 2016'dan beri Fribourg Kantonu'nda yurtdışındaki İsviçre yurttaşları için ve 2017'den beri Neuchâtel Kantonu'nda yurtdışında ve bölgede yaşayan İsviçreliler için e-oy hizmeti sunmaktadır. Her iki kantonda da, hem federal hem de kanton seçimleri için bu sistem kullanılmıştır. Basel Kantonu da sistemi tanıma aşamasındadır⁴⁰³. Cenevre Kantonu'nun geliştirdiği yazılımı kullanan kantonların da zamanla kendi yazılımlarını geliştirmesi ya da *La Poste*'un imkanlarından faydalanması beklenmektedir.

2019 yılında yayınlanan "Ulusal Siber Yönetim Etüdü (*Étude Nationale sur la Cyberadministration*)"ne göre, İsviçre halkının yaklaşık %70'i, e-oy hakkının bütün seçmenlerce tanınmasını istemektedir. E-oy kullanımının yasaklanmasını isteyenleri oranı ise sadece %8'dir. Bununla birlikte, İsviçre halkının %47'si e-oy kullanma hakkına sahip olmaları halinde seçimlere daha çok katılım gösterebilecekleri belirtmişlerdir⁴⁰⁴.

⁴⁰² Konu hakkında bkz.

<https://www.ge.ch/document/point-presse-du-conseil-etat-du-28-novembre-2018>

Erişim Tarihi:

28.03.2019.

⁴⁰³ Bilgiler için bkz.

<https://www.post.ch/fr/entreprises/index-thematique/solutions-sectorielles/solution-de-vote-electronique-de-la-poste?query=e-voting> Erişim Tarihi: 28.03.2019.

⁴⁰⁴ Rapor metni ve basın duyurusu için bkz.

<https://www.egovernment.ch/fr/dokumentation/etude-nationale-2019/> Erişim Tarihi: 30.03.2019.

Dolayısıyla e-oy ile ilgili olarak, İsviçre halkının yoğun bir talebi mevcuttur. Ancak e-oy konusunda en ileri durumda olan Cenevre Kantonu, yazılım masrafları nedeniyle sistemi daha fazla geliştirmeme yönünde bir karar almıştır. Kuşkusuz bu yazılıma alternatif başka uygulamalar da ortaya çıkmıştır. Bu yüzden e-oy konusunun gelecekte toplumsal talep doğrultusunda gelişeceğini söylemek gerekmektedir.

cc. Amerika Birleşik Devletleri

ABD'de elektronik oylama araçlarının uzun bir geçmişi vardır. Bazı eyalet ve şehirler geleneksel oylamanın yanı sıra mekanik kol makineleri, elektronik delikli kart sistemleri, doğrudan kayıtlı elektronik sistemler veya optik tarama oylarını kullanmaktadır⁴⁰⁵. Ancak 2000 yılında başkanlık seçimlerinde yaşanan sorunların ardından yeni bir proje ortaya çıkmıştır. “*Caltech / MIT Oy Teknolojisi Projesi (Caltech/MIT Voting Technology Project)*”⁴⁰⁶, adındaki bu proje, daha iyi oy kullanma teknolojileri geliştirmek, seçim yönetimini iyileştirmek, bu alanlardaki bilimsel araştırmayı derinleştirmek üzere kurulmuş ve bu alanda çalışmalarına devam etmektedir. 2000 seçimlerinden çıkan en önemli reform, oylamada kullanılan ekipmanın ülke genelinde geliştirilmesi olmuştur. ABD'nin birçok yerinde kullanılan delikli kart ve kol makineleri, optik tarama ve DRE makineleri ile değiştirilmiştir⁴⁰⁷. Bazı eyaletler DRE makinelerinden çıkacak sonuçların güvenliğini sağlamak için aynı zamanda kağıt çıktı vermeyi de tercih etmiştir⁴⁰⁸.

ABD'nin oy konusundaki bu araştırmalarına paralel olarak internet oylamasıyla ilgili olarak da çalışmaları bulunmaktadır. Özellikle 1999 yılının sonunda ABD Başkanı Bill Clinton, bu konunun daha fazla araştırılması yönünde çalışmalar yapmış ve ortaya

⁴⁰⁵ KERSTING/BALDERSHEIM, s. 6.

⁴⁰⁶ Detaylı bilgi için bkz.

<http://vote.caltech.edu> Erişim Tarihi: 01.04.2019.

⁴⁰⁷ Danile TOKAJI, “*Electronic Voting Law in the United States*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Edited by: Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT, Routledge London and New York, 2016, s. 215.

⁴⁰⁸ TOKAJI, s. 220.

çıkan rapor 2001 yılının başında yayınlanmıştır. Ayrıca 2000 yılında internet oylamasına ilişkin bir fizibilite raporu olarak yayınlanan “*California Internet Voting Task Force*” bu konuda önemli tespitler yapmaktadır. 2000 yılında yayınlanan bu rapor, internet oylamasına geçiş için dört farklı aşamadan bahsetmiştir. Buna göre oy verenler, ilk aşamada kendi oy verme yerlerinde oy kullanacaktır. İnternet oylamasını sağlayan makineler belirli bir yerde bulunmalı ve burada bulunan görevliler seçmenlerin kimliklerini doğrulayarak oy kullanmalarına izin vermelidir. Seçmenler bu yöntemde sadece kayıtlı oldukları oy kullanma yerindeki makinelerde oy kullanabilecektir. İkinci aşamada ise oy kullanan seçmenler yine görevliler tarafından korunan merkezlerde oy kullanabilecektir. Ancak bu sefer seçmenler için bir sınırlama yoktur. Dolayısıyla seçmenler, ülkenin herhangi bir yerindeki oy kullanma merkezinde oy kullanabilecektir. Üçüncü aşamada ise seçmenler kendilerine ait dijital imza ve şifre ile görevlilerin doğrulamasına ihtiyaç duymadan herhangi bir oy verme merkezinden oy kullanabilecektir. Dolayısıyla oy kullanma faaliyeti, internet oylama makinelerinin açık olduğu her zaman yapılabilecektir. Son aşamada ise seçmenlerin kendi bilgisayarlarında oy kullanmaları mümkün olabilecektir. Bu aşamada yetkililer, seçmenlere tek kullanımlık bir işletim sistemi veya tarayıcı geliştirebilir⁴⁰⁹.

İnternet oylamasıyla ilgili olarak ABD çoğunlukla, katılım oranı düşük olan askeri ve denizasıırı seçmenlere odaklanmıştır. Pek çok eyalet en azından bazı seçmenlerin oylarının internet üzerinden taranan görüntülerini iletmesine izin vermesine rağmen, güvenlik kaygıları tamamen online oy kullanma girişimlerinin önünde durmaktadır. ABD’de ilk internet oylaması ise 2000 yılında denenmiştir. Ayrıca ABD Savunma Bakanlığı tarafından geliştirilen ve “*Secure Electronic Registration and Voting Experiment-SERVE (Güvenli Elektronik Kayıt ve Oylama Deneyi)*” adı verilen bir sistem, 50 ülkede ve yedi eyalette bulunmayan askeri seçmenlerin oylarını internet üzerinden kullanmalarına izin vermiştir. Bu yeni teknolojinin ilk kullanımı, Güney Carolina’nın 3

⁴⁰⁹ **Bill JONES (California Secretary of State)**, *California Internet Voting Task Force, A Report on the Feasibility of Internet Voting*, 2000, s. 14.

Şubat 2004'teki başkanlık seçiminde gerçekleşmiştir⁴¹⁰. *Başkanlık Seçim İdaresi Komisyonu*'nun raporunda açıkladığı gibi, "İnternet özellikle askeri ve denizaşırı seçmenler için seçim alanıdır". Kısaca SERVE olarak bilinen askeri ve denizaşırı seçmenleri hedef alan bu pilot proje, bilgisayar bilimcileri tarafından gündeme getirilen güvenlik kaygıları sonucunda hurdaya çıkarılmıştır⁴¹¹.

Özetle ABD'de DRE'ler hala yaygın olarak kullanılsa da bunları kullanan çoğu eyalet seçmen tarafından doğrulanabilir bir kağıt denetim izini de güvenlik amacıyla kullanmaktadır. İnternet üzerinden oy kullanmak daha da büyük zorluklar yaratmaktadır. Eyaletlerin yarısı taranan oy pusulalarının elektronik yollardan iletilmesine izin vermesine rağmen, online oylama ile deneme yapmak için çok sayıda girişimde bulunulduğunu söylemek zordur⁴¹².

dd. Diğer Örnekler

Yukarıda belirtilen ülke ve uygulamaların yanı sıra başka ülkelerde de e-oy benzeri yöntemler kullanılmaktadır. Aşağıda bu ülkeler ve benimsedikleri uygulamalar üzerinde durulacaktır.

Kanada, yukarıda belirtilen üç oylama yöntemini de kullanmaktadır. Ancak federal seçimlerde kağıt oylar hala kullanılmaya devam etmektedir. Yerel düzeyde bazı belediyeler optik tarama ve DRE oylama makineleri kullanmaktadır. İnternet üzerinden oylama ise sınırlı sayıda bölgede, belediye düzeyinde kullanılmaktadır.

Hindistan'da ise kağıt oy pusulalarının kullanımıyla ilgili sorunlar, Seçim Komisyonunun 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında Elektronik Oylama Makineleri

⁴¹⁰ L. Christian SCHAUPP/Lemuria CARTER, "E-Voting: From Apathy To Adoption", Journal of Enterprise Information Management, Vol. 18 Issue: 5, 2005, s. 588.

⁴¹¹ TOKAJI, s. 221.

⁴¹² TOKAJI, s. 221.

üzerinde çalışmalar yapmasına neden olmuştur⁴¹³. Hindistan'da elektronik oylama makineleri ilk olarak 1982'de kullanılmıştır. Ancak kullanımının yaygınlaşması 1999 yılını bulmuştur. 1999 yılında kısmen kullanılmaya başlayan DRE makineleri, 2002 yılında ülke genelinde kullanılmaya başlanmıştır. Pil ile çalışan DRE oylama makineleri, seçmenlere doğrulama amacıyla kağıt çıktı da vermektedir. İnternet üzerinden oylama Hindistan'da sınırlı bir şekilde uygulanmaktadır.

Brezilya seçimlerde teknolojiyi kullanma konusunda ileri bir örnektir. Henüz 1982 yılında e-sayım sistemini iki bölgesinde kullanmıştır. Bu yöntemde kağıt pusulalarda verilen oylar elle sayılmakta ve elektronik bir sisteme girilmektedir. 1996 yılındaki seçimlerde DRE oylama makinelerini sınırlı bir şekilde kullanmıştır. Bu seçimde iki yüz bin kişi bu makineler aracılığıyla oy kullanmıştır. DRE oylama makinelerinin kullanımı, 2000 yılında ülke genelinde yaygınlaşmış ve ülke genelinde her seviyede elektronik oylamada kullanılmıştır. Bu seçimde yaklaşık olarak dört yüz bin DRE makinesi kullanılmıştır. Brezilya bu bağlamda seçimlerin tüm evresini, oy kullanmadan sonuç açıklamaya kadar, otomatik bir şekilde yürüten ilk ülke olmuştur. Ancak güvenlik ile ilgili kaygılar sebebiyle 2002 yılında Seçim Kanunuyla, oy verme makinelerinin yazıcılarla beraber kullanılması hüküm altına alınmıştır. Böylelikle verilen oylar kağıt olarak da basılmakta ve ayrı bir sandığa atılmaktadır. Ancak daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir⁴¹⁴.

Venezuela ilk olarak 1998 yılında elektronik oy yöntemini kullanmıştır. Dokunmatik ekranlı DRE oylama makineleri ülke genelinde kullanılmaktadır. Bu makineler seçmene doğrulama amacıyla kağıt çıktı da vermektedir. Oy sonuçları,

⁴¹³ **Rishab BAILEY/Rohit SHARMA**, "E-Voting Case Law in India", in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Edited by: **Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Routledge London and New York, 2016, s. 94.

⁴¹⁴ **Amilcar Brunazo FILHO/Augusto Tavares Rosa MARCACINI**, "Legal Aspects of E-Voting in Brasil", in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Edited by: **Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Routledge London and New York, 2016, s. 69-74

makineleri fiziksel olarak merkezi bir yere taşımaya gerek olmaksızın, elektronik olarak da iletilebilmektedir.

Fransa’da dönem dönem hem makine oylaması hem de internet oylamasına izin verildiği görülmektedir. Bu yüzden elektronik oylama denince Fransa’da hem makine aracılığıyla yapılan oylama hem de internet üzerinden yapılan oylamalar anlaşılmalıdır⁴¹⁵. İlk elektronik oylama makinesi Fransa’da 4-11 Mart 1973 tarihleri arasında yapılan yasama seçimlerinde kullanılmıştır⁴¹⁶. Ancak bu dönemde makinelerin kullanıldığı şehirler çok azdır ve İçişleri Bakanlığı tarafından belirlenmiştir⁴¹⁷. Daha sonra ortaya çıkan teknik sorunlar ve bakım maliyetlerinden ötürü bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Ancak 2000’li yıllarda yeni nesil cihazlar olan oy bilgisayarları ortaya çıkmıştır⁴¹⁸. Seçmenler oy verme yerlerinde yer alan bu bilgisayarlarda yalnızca gerekli tuşlara basarak oylarını kullanmaktadırlar. Oylarını geçerli kılmadan önce seçmenler istedikleri değişiklikleri yapabilirler. Ancak oy doğrulandıktan sonra değiştirilemez. Oy bilgisayarları kimlik kontrolü yapmamaktadır. Bu kontrol oy verme yerlerindeki görevliler tarafından yapılmaktadır⁴¹⁹. İnternet üzerinden oy kullanma ile ilgili olarak ise farklı bir gelişme söz konusudur. Fransa 2003 yılında, ABD’de yaşayan Fransızlara, meclis seçimleri için internet üzerinden oy kullanma imkanı sağlamıştır. Oy verenlerin %60’ı, bu yöntemi tercih etmiş ve internet üzerinden oy kullanmıştır. Daha sonra, “*İnternet Hakları Forumu (Forum des Droits sur Internet)*” adı verilen bir oluşum bu

⁴¹⁵ **Chantal ENGUEHARD**, “*Transparence, élections et vote électronique*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011, s. 87

⁴¹⁶ **Gilles J. GUGLIELMI**, “*Le vote électronique saisi par le droit: Le cas français*”, in, *Le Vote Électronique*, **Ed: Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL**, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015, s. 123.

⁴¹⁷ **Nathalie DOMPNIER**, “*Adopter ou abandonner les ordinateurs de vote? Une focale locale sur les procédures démocratiques*”, in, *Le Vote Électronique*, **Ed: Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL**, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015, s. 138.

⁴¹⁸ **Christophe GESLOT**, “*Démocratie représentative et vote électronique*”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, **Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU**, Éditions Dalloz, Paris, 2010, s. 78.

⁴¹⁹ **ENGUEHARD**, s. 88.

konuda bir tavsiye raporu yayınlamış ve uygulamanın devamını savunmuştur. 2009 yılında, bu öneri kabul edilmiş ve yaklaşık 6000 Fransız bu sistemi kullanmayı tercih etmiştir. Ancak 2017 yılına gelindiğinde Fransa, siber güvenlik endişeleri nedeniyle internet üzerinden oylamaya izin verilmeyeceğini açıklamıştır⁴²⁰.

Hollanda, internet üzerinden oylamanın ilk uygulayıcılarından birisidir. 2004 yılında yapılan seçimlerde posta oyunun yerine uzaktan internet oyu kullanılmıştır. Orijinal uygulama Logica CMG isimli bir şirket tarafından tasarlanmış ve daha sonra tamamen açık kaynaklı bir versiyonu geliştirilmiştir. Bu deneyimden elde edilen ana geri bildirimlerin analizi sonucunda, risk ve güvenin halk için önemli kaygılar olduğu görülmüştür. Bunun üzerine “*Rijnland İnternet Seçim Sistemi (Rijnland Internet Election System kısaca RIES)*” yürürlüğe girmiştir. Ancak bu sistemin de güvenlik sorunları ortaya çıkmıştır. Daha sonra “*We Don’t Trust Voting Computers*” (*Oy Verme Bilgisayarlarına Güvenmiyoruz*)” isimli bir STK, yazılımın bir dakika içerisinde manipüle edilmiş bir versiyonla değiştirilebileceğini gösteren bir deneme yapmıştır. Bunun üzerine Hollanda *RIES* projesini ve ayrıca elektronik oylama makinelerinin kullanımını durdurma kararı almıştır⁴²¹.

Birleşik Krallık, seçim yasalarında yerel yönetimlerin farklı e-oy kullanma biçimlerini denemelerine izin verecek şekilde değişiklikler yapmıştır. Mayıs 2002’de yapılan yerel yönetim seçimlerinde uzaktan elektronik oylamayı da içeren hükümet destekli pilot uygulamalara gerçekleştirilmiş ancak daha sonra hükümet, uygulamayı devam ettirmeme kararı almıştır⁴²². Günümüzde ise e-oy konusunun tekrar yürürlüğe girmesi konusunda çalışmalar yürütülmektedir. İngiltere Parlamentosunda bu konu için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon e-oy konusu ile ilgili olarak araştırmalarını

⁴²⁰ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://www.reuters.com/article/us-france-election-cyber-idUSKBN16D233> Erişim Tarihi: 04.04.2019.

⁴²¹ GIBSON/KRIMMER/TEAGUE/POMARES, s. 283.

⁴²² Lawrence PRATCHETT/Melvin WINGFIELD, “*Electronic Voting in the United Kingdom: Lessons and Limitations from the UK Experience*”, in, *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, Eds: Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 172.

sürdürmekte ve hatta seçmenlerden bu konuya ilişkin görüşlerini bildirmelerini talep etmektedir⁴²³.

c. E-Oy ile İlgili Genel Değerlendirme

E-oy konusunda devletler arasında kesin bir eğilimden söz etmek zordur. Avrupa Konseyi e-oy konusunda yayınladığı el kitabında, bazı devletlerin e-oy ile ilgili pilot uygulamaları başlattığını ve e-oy kullanmaya başladıklarını, bazı devletlerin ise pilot uygulamaların ardından e-oy yöntemini kullanmamaya karar verdiklerini belirtmiştir⁴²⁴.

Elektronik oy, teorik olarak mümkün olsa da pratikte birtakım şüphelere açık bir yöntemdir. Bu şüphelerden en önemlisi ise güvenlidir. Oy verme faaliyeti yurttaşın özel alanında gerçekleştiğinden, güvenlik ve şeffaflık sorunları gündeme gelmektedir. Çünkü oy verilen bir alanın fiziki olarak kontrolü veya güvenliğini sağlamak bu durumda mümkün olmamaktadır. Bu durum da seçmen iradesini müdahale için birçok ihtimali akla getirmektedir⁴²⁵. Ayrıca seçimlerin temel ilkelerinden olan gizlilik ilkesinin ihlal edilebileceği ihtimali de akla gelmektedir. Yurttaşlar oylarını bilgisayar üzerinden kullandığında, bu oyların izlerinin takip edilebilmesinin mümkün olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Mümkün olmasa dahi yurttaşları bu olasılığa ikna etmek güçlük arz etmektedir. Üstelik ikna olmayan küçük bir azınlığın bile varlığı, bir meşruluk krizine yol açabilir.

E-oy uygulamalarının yaratabileceği bu krizi öngörenler, şeffaflık ilkesinden yola çıkmaktadır. Buna göre demokrasinin, doğası gereği tam bir şeffaflık içermesi gerekir. Dolayısıyla bir demokraside, oy verme sürecinin yazılım dahil, tüm unsurlarının tüm yurttaşlar için takip edilmesi ve anlaşılması kolay olmalıdır. Dolayısıyla bu hakkından

⁴²³ Bknz.

<https://www.parliament.uk/business/commons/the-speaker/speakers-commission-on-digital-democracy/electronic-voting/> Erişim Tarihi: 30.10.2019.

⁴²⁴ CAARLS, s. 7.

⁴²⁵ GOOS/BECKERT/LINDNER, s. 139.

vazgeçen ve bilgisayar güvenliği sağlayacak olan teknisyenlere bu görevi vermeyi kabul eden seçmenler, tüm güçlerini belirli bir zümrenin aristokrasisine devretmeyi kabul etmişlerdir⁴²⁶.

Bir diğer ihtimal olarak ise oyları değerlendirmeye alan sistemlere yapılabilecek siber saldırılar akla gelmektedir. Oylara yapılacak böyle bir müdahale seçimlerin güvenilirliğini ve inanılabilirliğini tehlikeye düşürerek demokrasi fikrine faydadan ziyade zarar getirebilir. Bununla birlikte, seçimi fiziki oyla desteklenme gereği ortaya çıkmaktadır. Çünkü olası bir saldırı veya başka bir tür olumsuzluk durumunda oyların tekrar değerlendirilmesi gibi bir imkan olmayacaktır. Bu yüzden elektronik oy konusunda teknolojik gelişmelerin yanı sıra güvenlik önlemlerinin de yurttaşları oylarının güvenliği konusunda ikna etmesi gerekmektedir. Aksi bir durumda elektronik oyun yarattığı soru işaretlerini gidermek mümkün olmayacaktır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi e-oy yurttaşların aklında çeşitli açılardan soru işaretleri yaratabilecek bir yöntemdir. Devletler e-oy kullanılmasına karar verme konusunda oldukça dikkatli olmak zorundadır. Bu yüzden e-oy sistemleri öncelikle belirli bir seçmen grubu, belirli bir alan ya da belirli bir seçimle sınırlı olarak uygulanmalıdır⁴²⁷. Ayrıca e-oy uygulamalarının bağlayıcı olmayan, danışma niteliği taşıyan oylamalarda kullanılması düşünülebilir. Bunlara örnek olarak yerel yönetimlerin, bazı yerel projeler için halkın görüşüne başvurma çalışmaları örnek olarak verilebilir. Böylesi durumlar, geri dönülmesi mümkün olmayan sorunlara yol açmamakla birlikte, halkın karar alma mekanizmalarında daha fazla yer almasını sağlayarak demokrasiye katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak e-oy uygulamaları güvenlik ve mahremiyete bakımından tartışmaya açıktır. E-oy kullanımı yurttaşlara tek alternatif olarak sunulduğunda bu iki konuya ilişkin soru işaretlerine de tatmin edici bir cevap verilmesi gerekmektedir. E-oy kullanımının

⁴²⁶ BUCHSTEIN, s. 50.

⁴²⁷ CAARLS, s. 9.

güvenliği ve mahremiyetinin sağlanması teknik olarak mümkün olsa dahi yurttaşlar bu konuda ikna edilmedikçe teknik ilerleme gerçek bir gelişme doğurmaktan uzak olacaktır. E-oy kullanımının gerektirdiği bu zorunluluk bu sistemin yalnızca iyi bir dijital okuyucu yurttaşlar topluluğunda bu uygulamanın en az sorunla işleyeceğini bizlere göstermektedir.

d. Dijital Yollarla Seçim Güvenliği (Sierra Leone Örneği)

Dijital araçlar her zaman demokrasinin doğrudan tercih belirtme enstrümanı olarak kullanılmak zorunda değildir. Bazı durumlarda teknolojinin doğurduğu imkanlar, modern demokrasinin önemli bir işlevi olan denetim görevini yerine getirir. Seçim uygulamalarıyla ilgili dijital demokrasi araçlarının ortaya çıkardığı imkanların yeterliliği bir önceki başlıkta açıklanmıştı. Bunun yanı sıra dijital demokrasi araçları, seçimlerin denetlenmesi işlevini yerine getirebilecek imkanlara da sahiptir. Dijital teknolojiler, seçim güvenliğini sağlayarak da demokrasiye katkı sunabilmektedir.

Bu noktada Blockchain teknolojisinin, oyların sayımı ve tasnifi konusunda kullanılması ihtimali ortaya çıkmaktadır. Blockchain teknolojisi, kağıt oyların sayımında bir alternatif olarak kullanılabilir. Fiziki oylar bu sistem üzerinden veri girişi yapılarak birden fazla bilgisayara dağıtılarak işlenebilir ve üzerinde oynama yapılması bu şekilde engellenebilir. Bu teknolojiyi ilk deneyen ülke, bir Afrika ülkesi olan Sierra Leone'dir. Bu ülkenin başkenti ve en büyük yerleşim yeri olan Freetown, Blockchain odaklı bu denemeye ev sahipliği yapmıştır⁴²⁸. Blockchain altyapılı bir yazılım, resmi sayım sürecine katılmadan oyları bir gözlemci sıfatıyla kendi sisteminde toplamış ve bu şekilde seçim denetimini gerçekleştirmiştir. Bu uygulama resmi sayım sürecinin bir parçası değildir ama seçim sonuçlarının güvenilirliği konusunda ciddi bir işlev gördüğü gerçeğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

⁴²⁸ **Usman W. CHOCHAN**, “*Blockchain Enhancing Political Accountability? Sierra Leone 2018 Case*”, Sierra Leone, 2018.

<https://ssrn.com/abstract=3147006> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3147006> Erişim Tarihi: 20.09.2019.

Özellikle Blockchain teknolojisinin gözetimdeki kolaylaştırıcı etkisi göz önüne alındığında, seçim şeffaflığının korunmasına yardımcı olma potansiyeli vardır. Sierra Leone örneğinde, zayıf ağ bağlantısı, düşük okuryazarlık seviyeleri, şiddet olayları gibi durumlar önceki seçimlerin şeffaflığını zorlaştırmıştır⁴²⁹. Benzer bir Blockchain mimarisi, siyasal alanda hesap verebilirliği ve şeffaflığı desteklemek amacıyla diğer ülkelerde de kullanılabilir. Ayrıca bu gelişmeler ileride, yalnızca Blockchain tabanlı olarak oy sayımı yapılabileceğinin bir işareti olarak kabul edilebilir.

3. Siyasal Örgütlenme Bağlamında Sosyal Medya ve E-Siyasi Partiler

a. Sosyal Medya ve Siyasal Örgütlenme İlişkisi

aa. Sosyal Medyada Siyasal Örgütlenme

İnternete erişebilen insan sayısının artmasıyla birlikte yükselen sosyal medya araçları, siyasi aktör olan gerçek ve tüzel kişileri bu mecralardan faydalanma yoluna itmektedir. Öyle ki günümüzde siyasi partiler ve adaylar sosyal medyanın kullanımına ciddi bir şekilde önem vermektedir. Ayrıca internet düzleminde gündelik hayattaki hiyerarşik yapıyı kurmak mümkün değildir. Bu yüzden özellikle bloglar yoluyla bireyler de internet üzerinden siyasal örgütlenmeye eskisinden daha çok katkı vermektedir. Blogların önemi dijital bir kamusal alan yaratılmasında yatmaktadır.

Bu bağlamda seçim dönemlerinde oluşturulacak tartışma alanlarında bu aktörlerin uyum içinde olması da önem taşımaktadır⁴³⁰. Siyasi partilerin sosyal medya platformlarında resmi hesapları olduğu gibi, üyelerinin, milletvekillerinin, belediye başkanlarının da bireysel hesapları aktif şekilde kullanılmaktadır. Ayrıca devlet başkanları da sosyal medya araçlarını aynı şekilde kullanmaktadır. Hatta günümüzde diplomasinin yürütülmesinde sosyal medya araçları önemli bir yere sahip olmaktadır.

⁴²⁹ CHOHAN, “Blockchain Enhancing Political Accountability? Sierra Leone 2018 Case”.

⁴³⁰ CARDON, s. 92.

Dolayısıyla, hitap ettiği yurttaş kitlesine sesini duyurmak isteyen siyasi oluşumlar sosyal medya dünyasına kayıtsız kalamamaktadır. Özellikle seçim dönemlerinde sosyal medya başlı başına bir kampanya platformuna dönüşmektedir. Örneğin politikacılar daha geniş kitlelere ulaşmak için seçim kampanyalarına artık online araçları da eklemektedir. Kuşkusuz bu online araçların uyandırdığı etki eşit olmamaktadır. Tıpkı klasik medya araçlarında olduğu gibi, bazı mesajlar daha ön plana çıkmaktadır. Popüler olan içerikler daha çok kişiye ulaşmakta ve etkisi artmaktadır. Bu popülerlik her zaman kullanıcı aktiviteleri sonucunda ortaya çıkmamaktadır. Çeşitli reklam faaliyetleri ya da viral kampanyalar sonucunda bazı propaganda mesajları daha çok kişiye ulaşmaktadır. Ayrıca kullanıcı aktiviteleriyle bu durumun tersine dönme tehlikesi de vardır⁴³¹. Bazı seçim dönemlerinde politikacılara karşı sosyal medya araçları üzerinden kara propaganda yapılması bu duruma örnektir. Bununla birlikte dijital çağ demokrasinin yöneltilecek eleştirilerden biri de dijital demokrasinin başarılı olarak sürdüğü durumlarda bile, yurttaşların eylemlerinin, kendini ifade etme ve sesini duyurma yeteneklerinin hepsinin büyük oranda siyasi kampanyalar tarafından kontrol edilmesi ihtimalidir⁴³².

İnternet, amacı esasen bilgiye hizmet etmek için bir araç olarak görülse de aslında bireysel etkileri azaltan bir kültür standardizasyonuna yol açmaktadır ancak günümüzde internetin belirsiz eller tarafından kullanılması internetin etkisinin bireyselleşmeye yol açabileceğini göstermektedir⁴³³. Bu bireyselleşme sonucunda zihni manipüle etmeye dayanan faaliyetler ortaya çıkmaktadır. Böylelikle bireylerin yanlış bilgiye, temele ve değerlere dayanan fikirleri daha keskin bir hal alabilir. Özellikle seçmenlerin geçmiş faaliyetlerinin analiz edilmesi sonucu, seçmenlere yönelecek propagandaların

⁴³¹ **Pieter VERDEGEM/Evelien D'HEER**, “*Social Media Logic and Its Impact on Political Communication During Election Times*”, in, *Managing Democracy in Digital Age: Internet Regulation, Social Media Use and Online Civic Engagement*, Eds: **Julia SCHWANHOLZ/Todd GRAHAM/Peter-Tobias STOLL**, Springer International Publishing, 2018, s. 121.

⁴³² **Jessica BALDWIN-PHILIPPI**, *Using Technology, Building Democracy*, Oxford University Press, 2015, s. 165.

⁴³³ **Olivier SALY-ROUSSET**, “*L’Internet et La Démocratie Numérique; L’Individualisation de la Propagande*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 90.

şahsileşmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda seçmen, sadece kendisine en yakın olası adayın kendisi için şahsileştirilmiş propagandasına maruz kalmaktadır. Kuşkusuz seçmenler bunu bireysel bir tercih olarak seçme hakkına sahiptirler ama durumun ters bir şekilde ortaya çıkması da mümkündür. Örneğin seçmenin kendisine yakın gördüğü adayın gerçek olsun ya da olmasın kötü yönlerini ortaya çıkaran bir propaganda yöntemi, seçmenlerin iradeleri üzerinde etkili olabilir. Dolayısıyla bu tür propagandalarla ilgili şeffaflığı ve adilliği güvence altına almak gerekmektedir.

Bu gelişmeler göstermektedir ki, internet doğruluk payı olmayan bilgilerin de rahatça dolaşımında olduğu bir alan haline gelmektedir⁴³⁴. Bu bağlamda sosyal medya alanında faaliyet gösteren şirketlerin sahip oldukları büyük veri ve kullandıkları algoritmalar, sosyal medya üzerinden yürütülen propagandaların şeffaflığıyla ilgili olarak tereddütler yaratmaktadır. Söz konusu şirketler, seçim propagandasını da bir nevi pazarlama ve reklam faaliyeti olarak görmektedir. Dolayısıyla bu bakış açısı seçimlere de seçmen-aday bağlamından ziyade ürün-müşteri bağlamından bakılmasına yol açmaktadır.

bb. Sosyal Medya ve Sürekli Demokrasi

Sosyal medya tek taraflı bir iletişim yolu sağlamadığı için hem yöneten hem de yönetilenler açısından önemli bir niteliğe sahiptir. Yönetenler ya da yönetmeye talip olanlar, yukarıda açıklandığı gibi, halka bu yolla ulaşmaya çalışırken; yönetilenler de yönetenlere sosyal medya üzerinden taleplerini dile getirmekte ve örgütlenmektedir. Dolayısıyla bu durum sosyal medyayı yöneten ve yönetilenler arasında ortak buluşma platformu haline getirmektedir. Bu durumu 19. Yüzyılda kafelerin ortaya çıkmasıyla oluşan tartışma ortamına benzetenler mevcuttur⁴³⁵. Kafeler, günümüzde blogların sanal olarak yaptığına benzer şekilde bireylerin buluşmalarına ve kendi fikirlerini oluşturarak haber alışverişinde bulunmalarına izin veren ortamlardır. Böylelikle kamuoyunun

⁴³⁴ SALY-ROUSSET, s. 94.

⁴³⁵ Nicolas VANBREMEERSCH, *De la démocratie numérique*, Éditions du Seuil, Paris, 2009, s. 51.

serbestçe oluşması mümkün olmaktadır. Bu iki iletişim alanı arasındaki fark, blogların uzaktan da erişilebilir olmasıdır. Erişilebilirlik bu noktada önemli avantajlardan biridir, çünkü sosyal statüsü ne olursa olsun herhangi bir birey bloglardan yararlanabilir⁴³⁶. Ayrıca bloglar, bu şekilde giden ve gelen bağlantılar aracılığıyla birbirine bağlanır ve böylelikle bir ağ oluştururlar⁴³⁷. Bloglar yurttaşların demokratik tartışmaların aktörleri olduğu sanal bir agora olarak tanımlanabilir.

Geleneksel temsili demokrasinin biçimleri bir meşruiyet krizinden etkilenmekte ve yurttaşın gözündeki etkisi azalmaktadır. Bu yüzden siyasi partiler, politikacılar, kamu idareleri, halkla devlet temsilcileri arasında aracı olarak görev yapan temsilcilerin, nesli tükenme eşiğindedir. Bütün bunlar demokrasinin ortadan kalkacağı anlamına gelmez, aksine, yurttaş katılımının belirleyici olduğu daha modern bir form ortaya çıkmaktadır. Bu yeni demokrasi biçimini karakterize etmek için, Dominique Rousseau “*sürekli demokrasi (démocratie continue)*” kavramından söz etmektedir⁴³⁸. Sürekli demokrasi, doğrudan ve temsili demokrasiden bir noktada ayrılmaktadır. Doğrudan ve temsili demokrasilerde yurttaşlardan temsilcilerini aday göstermeleri veya doğrudan karar vermeleri istenebilir. Her iki durumda da bu istekler belirli bir aralıktadır ve süreklilik arz etmezler. Ancak sürekli demokrasi, yurttaşların seslerinin nerede ve ne zaman olursa olsun, günlük siyasi gündeme katılabilecekleri sürekli bir demokrasi şekli olarak ortaya çıkmaktadır⁴³⁹.

cc. Sosyal Medyanın Etkileri

Sosyal medya araçları temsili demokrasinin sınırlı olan katılım imkanlarına yeni imkanlar eklemektedir. Bu sebeple sosyal medya tabanlı topluluklar, günümüzde ve

⁴³⁶ **Marlène FRAYSSE**, “*La Promotion de l’Opinion Individuelle: Les Blogs*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 41.

⁴³⁷ **David RÉGUER**, *Blogs, Médias sociaux et Politique*, Les 2 Encres, Mayenne, 2009, s. 15.

⁴³⁸ **FRAYSSE**, s. 43.

⁴³⁹ **Stefano RODOTA**, *La démocratie électronique: Du nouveaux concepts et expériences politiques*, Éditions Apogée, Rennes, 1999, s. 12.

gelecekte demokrasi üzerinde öngörülenden daha etkili olabilir. Sosyal medya araçlarının demokrasiyle ve siyasal örgütlenme ile ilişkisi son yıllarda ortaya çıkan politik gelişmelerle birlikte önem kazanmaktadır. Özellikle Mısır ve Tunus'ta patlak veren ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan olaylarda halk yeni siyasi partiler, yeni anayasa ve seçimler konusunda iradesini ortaya koymuştur⁴⁴⁰. Bu durum söz konusu ülkelerde esaslı yönetim ve sistem değişikliklerine yol açmıştır. Çeşitli medya kuruluşları tarafından bu dönüşüm, "e-devrim" olarak adlandırılmıştır⁴⁴¹. Ancak bu hareketlerde internet her ne kadar önemli bir rol oynasa da bu ülkelerdeki çoğu yurttaş o dönem interneti aktif biçimde kullanmamaktadır. Bu yüzden de geleneksel siyasal protestolar olmadan bir dönüşüm olması mümkün olmamıştır⁴⁴². Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan "Occupy Wall Street" (*Wall Street'i İşgal Et*) eylemleri de sosyal medyanın gücünü gösteren önemli toplumsal olaylardan biridir⁴⁴³. Bu olaylara ek olarak Türkiye'de gerçekleşen "Gezi Parkı Eylemleri"nde de sosyal medya etkin bir şekilde kullanılmıştır. Farklı siyasal toplumlarda ortaya çıkan ve nitelik itibarıyla benzerlikler taşıyan bu eylemler, sosyal medya ve onun kullanım şekline kaynaklandığı için konumuz açısından önemli örneklerdir.

Toplumsal hareketlerin sosyal medya üzerinden örgütlenmesi dünya üzerinde son yıllarda artış göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz *Wall Street Eylemleri*, *Arap Baharı* ve yine Türkiye özelinde *Gezi Parkı Eylemleri* bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu olaylarda görüldüğü gibi, sosyal medya, ortak bir öfke, hüsrana ve mağduriyet algısını paylaşan farklı kişiler arasında dayanışma duygusu oluşturmak için kullanılabilir. Dolayısıyla sosyal medya, bu bireysel duyguların birleşerek, halkın gözünde politik

⁴⁴⁰ John MARKOFF, *Waves of Democracy: Social Movements and Political Change*, Second Edition, Paradigm Publishers, Boulder, 2015, s. 157.

⁴⁴¹ Cédric BIAGINI, *L'Emprise numérique: Comment internet et les nouvelles technologies ont colonisé nos vies*, Éditions L'Échappée, Montreuil, 2012, s. 229.

⁴⁴² Jacques de SAINT VICTOR, *Les antipolitiques*, Editions Grasset & Fasquelle, Paris, 2014, s. 67.

⁴⁴³ Barend LUTZ/Pierre du TOIT, *Defining Democracy in a Digital Age: Political Support on Social Media*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014, s. 94-95.

tutkulara dönüşmesini sağlayabilmektedir⁴⁴⁴. Bu durum aynı zamanda bireylerin öz farkındalık içinde kendi tarihlerini kendileri yapma talepleri olarak görülebilir⁴⁴⁵. İnternet üzerinden yaratılan politik hareketlerin bazı uç ya da ilkel fikirlerin desteklenmesinin bir aracı olabileceği yönünde eleştiriler de mevcuttur⁴⁴⁶. Ayrıca söz konusu eylemlerin ne kadar etkili birer siyasi örgütlenme olup olmadığı hususu da ayrıca tartışmaya değerdir.

Bazı yazarlara göre, sosyal medya üzerinden örgütlenen bu tür eylemler ile teknolojinin bu denli gelişmediği zamanlarda yapılan eylemler arasında derin bir fark vardır. Bu fark, sosyal medya üzerinden örgütlenen eylemlerin kazanımlarının daha az olmasıdır. Sosyal medya üzerinden örgütlenen eylemlerde katılımcılar genellikle belirli bir liderlik altında örgütlenmemiş olurlar. Onları bir araya getiren şey yalnızca ortak bir konuda duydukları tepkidir. Dolayısıyla bu yolla toplanan kitlelerin birbirleriyle ortak paydaları oldukça sınırlıdır. Herhangi bir başarısızlık durumunda bu kitlelerin ümitsizliğe kapılması ve taleplerini siyasi iktidara kabul ettirememeleri mümkündür. Ayrıca sosyal medyanın bireyleri, benzeri görülmemiş bir kendini ifade etme araçlarıyla donattığı yaygın bir gözlem olsa da paylaşılan görüşlerin dağınıklığı ve etkisizliği önlenememektedir. Bu bağlamda, sosyal medya üzerinden paylaşılan çok sayıda görüş aslında atomize olmaktadır. Çünkü sürekli olarak farklı görüşleri yapılandırabilen ve siyasallaştırabilen bir iletişim biçimine dönüşecek kadar uzun süre dayanamayan yeni ifadeler ve iddialar sürekli olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu durum aslında bir ifade özgürlüğü yanılması yaratmaktadır. Bu nedenle etkisi atomize olan sosyal medya araçlarının, eski tür kitle iletişim araçlarının ve basının siyasal çeşitliliğinin yerini

⁴⁴⁴ **Paolo GERBAUDO**, *Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism*, Pluto Press, London, 2012, s. 161.

⁴⁴⁵ **Manuel CASTELLS**, *Networks of Outrage And Hope: Social Movements in the Internet Age*, Second Edition, Polity Press, 2015, s. 2

⁴⁴⁶ **Nicolas DESRUMAUX**, “Territoire, web et droits de l’homme: la Toile s’étoile, l’étoile décline”, in, *E-révolutions et révolutions*, **Jean-Jacques LAVENUE (dir.)**, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d’Ascq, 2016, s. 71.

alamayacağı tartışılmaktadır⁴⁴⁷. Bu durum sosyal medyanın siyasi örgütlenme amacıyla kullanımını hafife almamız gerektiği anlamına gelmez. Örneğin *Arap Baharı*'nda birden fazla ülkede esaslı yönetim değişimleri olmuştur. Ancak bütünüyle sosyal medya üzerinden örgütlenen topluluklar, istedikleri değişimi bütünüyle gerçekleştirmek için yine klasik örgütlenme yöntemlerine dayanarak çözüm üretmek durumunda kalmaktadırlar. Sosyal medya eyleme katılan kitlelerin mobilizasyonu ve eylemlerin duyulması konusunda önemli rol oynamıştır⁴⁴⁸.

Kurumsal bir kimlik oluşturamadan, lidersiz bir şekilde ilerleyen bu hareketlerin aksine, klasik örgütlenme yöntemlerini uygulayarak başarı elde eden örnekler mevcuttur. Yunanistan ve İspanya'da grupların hareketten ayrılıp parti çatısı altında kurumsallaştığı *Syriza* ve *Podemos* hareketleri buna örnektir. Bu yüzden sosyal medya üzerinden örgütlenen hareketler yine de klasik örgütlenme araçlarına ihtiyaç duymaktadır. Çünkü dijital teknolojinin sağladığı hızlı büyüme ve bunu karşılayamayan kurumsal yapı, büyük ama kırılabilir bir güç ortaya çıkarmaktadır. Bu kırılabilirlik, yirmi birinci yüzyılın anti-otoriter ağ hareketlerinin en önemli belirleyici özellikleri arasındadır⁴⁴⁹.

b. E- Siyasi Partiler

aa. E-Siyasi Parti Kavramı

E-siyasi partiler, teknolojinin iletişimi kolaylaştırmasıyla birlikte gündeme gelen oluşumlardır. E-siyasi partiler örgütlenmelerini, karar mekanizmalarını dijital olanakları kullanarak gerçekleştirmeye çalışır. Dünyada örnekleri henüz az olsa da gelecekte bu tip oluşumların sayısının artacağına şüphe yoktur. Bununla birlikte geleneksel siyasi partiler

⁴⁴⁷ **Emre BAYAMLIOĞLU**, “Depoliticization in the Digital Infosphere: When Communication Runs Counter-Democratic”, in, *Digital Democracy in a Globalized World*, **Edited by: Corien PRINS/Colette CUIJPERS/Peter L. LINDSETH/Monica ROSINA**, Edward Elgar Publishing, 2017, s. 114.

⁴⁴⁸ **Jean-Jacques LAVENUE**, “Printemps arabes: révolutions virtuelles?”, in, *E-révolutions et révolutions*, **Jean-Jacques LAVENUE (dir.)**, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2016, s. 28.

⁴⁴⁹ **Zeynep TUFEKCI**, *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protests*, Yale University Press, New Haven & London, 2017, s. 82.

siyasal alanda etkinliklerini sürdürmektedir. Geleneksel partiler ile e-siyasi partiler arasında farklar olsa da geleneksel anlamda siyasi partiler de dijital dönüşümden etkilenmektedir. Özellikle seçim kampanyalarının yürütülmesinde internet önemli bir alan olarak kullanılmaktadır. Partiler ve adaylar internet ve teknolojinin sunduğu diğer iletişim imkanlarını propaganda amacıyla kullanmaktadır⁴⁵⁰. Dolayısıyla geleneksel siyasi partilerin yaşadığı dönüşüm daha çok dış dünya ile iletişime yoğunlaşmakta iken; e-siyasi partilerde dijital teknolojiler parti içi demokrasinin biçimleriyle doğrudan ilgilidir. Bununla birlikte dijital teknolojilerde yaşanan dönüşümün sonucunda siyasi partilere gerek kalıp kalmadığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Çünkü siyasi partilerin ortaya çıkışı belirli sınıfların temsili üzerinde olmuştur. Bu noktada özellikle işçi sınıfının taleplerini ileri sürebilmek için örgütlenme yoluna gitmesi etkili olmuştur. Günümüzde ise sınıf esaslı taleplerin önemini yitirdiği iddia edilmektedir. Bilgi toplumunun aşırı farklılaşması ve bireyselleşmesi arasında, siyasi partilerin bir araya gelme fonksiyonu imkansız olmasa bile zor görünmektedir. Manuel Castells'e göre, tüm organizasyonların kendilerini ağ mantığına göre değiştirerek piramit benzeri hiyerarşilerin ötesine geçeceği "ağ toplumu" nun dinamikleri farklıdır ve bu dinamikler, hiyerarşik bir yapı arz eden siyasi partilere denk düşen bir durum değildir⁴⁵¹. Dolayısıyla dijital dönüşümün dinamikleri, hem dijital alanda oluşan yeni partilere yer açmakta hem de geleneksel siyasi partileri dönüştürmektedir.

bb. E-Siyasi Parti Örnekleri

aaa. Pirate Party (Korsan Parti) ve Akışkan Demokrasi

Pirate Party (Korsan Parti) ilk olarak 2006 yılında İsveç'te kurulmuştur. İlegal bir veri paylaşımı sitesi olan *Pirate Bay* çalışanları tarafından kurulan parti kısa sürede

⁴⁵⁰ OBERDORFF, s. 53.

⁴⁵¹ Paolo GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, Pluto Press, London, 2019, s. 23.

43 ülkeye yayılmıştır⁴⁵². *Korsan Parti*, teknoloji kullanımının bir insan hakkı olduğunu savunan bir oluşumdur. Partinin sloganı ise “özgürlük, demokrasi ve paylaşım”dır⁴⁵³. Ayrıca kuruluş ilkelerinde dijitalleşmenin önemine vurgu yapmaktadır. Buna göre;

“İnsanlık tarihine özgü bir zamanda yaşıyoruz. Daha önce hiç bu kadar çok kişinin birbirleriyle bu kadar kolay iletişim kurma imkânı olmadı. Daha önce hiç bu kadar çok kişinin bu kadar bilgiye erişimi olmadı. Bilginin yayılması daha önce hiç bu kadar hızlı, teknik, kültürel ve ekonomik gelişmelere katkıda bulunmadığı gibi, katılım ve demokrasi için yeni önkoşullar ve olanaklar için de açılmamıştır”⁴⁵⁴.

Korsan Parti'nin ortaya çıkması, siyasal otoritenin dijital kültürlerin yükselişine karşın gereken reaksiyonunu gösterememesine karşı bu boşluğu doldurma çabası olarak görülebilir. Bu yüzden *Korsan Parti* ve takipçileri daha esnek, daha şeffaf yapılar olduklarını ve parti politikalarıyla önceki siyasal kurumlardan sert bir şekilde farklılaştıklarını iddia etmektedirler⁴⁵⁵. Parti, dijital demokrasi ile temsili demokrasi arasında karma bir nitelik taşımaktadır. Bu yapılanmaya *Akışkan Demokrasi (Liquid Democracy)* adını vermişlerdir. *Akışkan Demokrasi*; doğrudan demokratik katılım ile esnek temsili birleştiren toplu bir karar alma prosedürüdür. *Akışkan Demokrasi*'de dört farklı yöntemden bahsedilebilir. Buna göre siyasi topluluğun üyeleri; tüm politika

⁴⁵² **Christian BLUM/Christina Isabel ZUBER**, “*Liquid Democracy: Potentials, Problems and Perspectives*”, The Journal of Political Philosophy, Volume: 24 Number: 2, 2016, s.162.

⁴⁵³ **Jérémy LAVIERS**, “*Un Renouveau du Système Représentatif? Les Partis Pirates*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016, s. 174.

⁴⁵⁴ https://en.wikisource.org/wiki/Pirate_Party_Declaration_of_Principles/4.0/1.0 Erişim Tarihi: 19.04.2019.

⁴⁵⁵ **Fabienne GREFFET/Stéphanie WOJCIK**, “*La citoyenneté numérique, Perspectives de recherche*”, Réseaux, vol. 184-185, no. 2, 2014, s. 139.

konularına doğrudan oy verebilir, oylarını tüm politika meseleleri adına oy kullanmaları için bir temsilciye devredebilir, devir yoluyla aldığı oyları başka bir temsilciye devredebilir ve diğerine devretmiş olduğu oy hakkını istediği zaman sonlandırabilir⁴⁵⁶. Dolayısıyla *Akışkan Demokrasi*, yurttaşların kendilerini tüm konularda doğrudan ifade etmeleri istendiği noktada doğrudan demokrasi ve yurttaşların bir süre boyunca, seçilmişler tarafından alınan kararlara güvenmesi gerektiği noktada da temsili demokrasiye dönüşmektedir⁴⁵⁷. Parti içindeki tartışmalar, kararlar ve seçimler “*LiquidFeedback*” adı verilen bir yazılım üzerinden yürütülmektedir⁴⁵⁸. Bu yazılım üzerinden parti üyeleri oy kullanabilmekte, oylarını parti içinde konuya daha hakim olarak gördükleri kişilere ya da profesyonel politikacılara aktarabilmektedir. Sistem üzerindeki en büyük tartışma dijital oyların güvenilirliği ve gizliliğidir⁴⁵⁹.

Korsan Partilerin yaygınlaşmasının önemli nedenlerinden birisi de ortaya çıkan yeni dijital hak talepleridir. Korsan Partiler kamu ve özel verilerin işlenmesi, yurttaşların fişlenmesi ve ağ tarafsızlığı gibi konularda bir tartışma başlatmayı amaçlamaktadır⁴⁶⁰. Dolayısıyla bu talepler, bireylerin büyük ölçekli kuruluşlarla, özellikle de şirketler ve devletle olan ilişkilerinde bir değişimi ifade eder. Bu talepler sonucunda ortaya çıkan haklar; mahremiyet hakkı; çevrimiçi ifade özgürlüğü hakkı; diğer internet kullanıcılarıyla serbestçe değişim yapma hakkı; kendi verileri üzerinde kontrol sahibi olma hakkı; devlet bilgilerine ücretsiz erişim ve kamu kayıtlarında şeffaflık talebi; ücretsiz ya da ucuz bir internet bağlantısı ve bunları mevcut sosyal koşullara adapte etmek için telif hakkı yasalarında bir reform hakkı olarak belirtilebilir. Özellikle mahremiyet hakkı, dijital kuruluşlar ve hükümetler tarafından yürütülen, ticari veya güvenlik amaçlı sürekli bir

⁴⁵⁶ BLUM/ZUBER, s. 165.

⁴⁵⁷ Elisa LEWIS/Romain SLITINE, *Le coup d'État citoyen: Ces initiatives qui réinventent la démocratie*, Éditions La Découverte, Paris, 2016, s. 55.

⁴⁵⁸ Özgür KURTULUŞ, “*Demokrasi Bir Yazılım Olabilir mi? LiquidFeedback ve DemocracyOS*”, Türkiye Bilişim Derneği 33. Ulusal Bilişim Kurultayı Bildiriler Kitabı, Ankara, 2016, s. 4.

⁴⁵⁹ KURTULUŞ, s. 4.

⁴⁶⁰ Fabienne GREFFET, “*Partis politiques et démocratie numérique: une relation sous tensions*”, in, *Les partis politiques, ateliers de la démocratie*, Edite par: Dominique ANDOLFATTO/Alexandra GOUJON, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2016, s. 48.

gözetim dünyasında yurttaşların savunmasız bırakılma algısına karşı mahremiyeti ifade etmektedir⁴⁶¹.

Korsan Parti'nin Fransa'da kurulan versiyonu olan *Parti Pirate*, girdiği ilk seçim olan 2009 Fransa parlamento seçimlerinde %2,08 oy almıştır. Bu oran *Korsan Parti* oluşumunun ilk kayda değer başarısıdır. Aynı sene *İsveç Korsan Partisi (Piratepartiet)* %7,13 oy alarak *İsveç meclisinde* 2 sandalye almış ve Avrupa Parlamentosu'na girmeye hak kazanmıştır. Partinin en büyük başarısı ise 2016 yılında *İzlanda*'da ortaya çıkmıştır. *İzlanda Korsan Partisi (Piratar)*, *İzlanda genel seçimlerinde* yüzde 14.5 oy alarak üçüncü parti olmuştur. *İzlanda seçimlerinde* sunulan seçim vaatleri arasında internete ve bilgiye erişimde tam özgürlük ve şeffaflık yer almaktadır.

Dünyada *Korsan Parti* hareketinin bir parçası olarak kurulan çeşitli partiler, dijital haklar ve toplumsal özgürlüklerin savunuculuğunu yapmaktadırlar. Bu partiler aynı zamanda demokrasinin kendisini eleştirmekte ve demokratik yenilenme çağrısında bulunmaktadır. *Korsan Partiler, WikiLeaks, Anonymous ve Occupy Hareketi* gibi diğer aktörlerle birlikte, liberal devletin şeffaf olmayan yanlarını ve özgürlükler konusundaki geriye gidişi eleştiren bir hareket niteliğindedir. Bu bağlamda *Korsan Partiler* hem çalışma şekilleriyle hem de geliştirdikleri politikalar anlamında kendilerini ana akım siyasi kurumlara açık bir alternatif olarak sunmaktadır⁴⁶².

Korsan Parti hareketinin ülkemizde de bir kolu bulunmaktadır ama incelendiğinde bu oluşumun bir siyasi parti olarak değerlendirilemeyeceği kanısındayım. Hareketin Türkiye kolu kendisini; bilgi ve haberleşme özgürlüğü, gözetim, insan hakları, katılımcı demokrasi hakkı, kişisel verilerin korunması, özgür yazılım, özgür toplum,

⁴⁶¹ GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 56.

⁴⁶² Bart CAMMAERTS, "Pirates on the Liquid Shores of Liberal Democracy: Movement Frames of European Pirate Parties", *Javnost: The Public*, Vol: 22 No: 1, 2015, s. 33.

şeffaflık ve telif hakları gibi konularda çalışmalar yürüten bir hareket olarak tanımlamaktadır⁴⁶³.

bbb. Democracia en Red (Arjantin)

Arjantin merkezli bir sivil toplum kuruluşu olan “*Democracia en Red*”⁴⁶⁴, “*DemocracyOS*” adını verdiği bir uygulama aracılığıyla dijital demokrasi sürecine katkı sunmaktadır. “*DemocracyOS*” uygulaması ülke sınırlaması olmaksızın herkesin profil oluşturabildiği bir platform olarak kurgulanmıştır. 2012 yılında yaratılan bu uygulama çeşitli siyasi partilere ve sivil toplum örgütlerine sunulmuş ancak istenilen ilgiyi uyandırmamıştır. Bunun üzerine uygulamayı oluşturanlar harekete geçerek *Partido de la Red* adında bir parti kurmuşlardır. Katıldıkları yerel seçimlerde yüzde 1,2 oy alan bu parti, parlamentoda temsilden ziyade uygulamalarını geliştirmeye ve yaygınlaştırmaya önem vermektedir. Uygulamaların başka parti ya da siyasi kuruluşlar tarafından da kullanılmasını hedefleyen organizasyon Tunus’ta yeni anayasa yapım sürecinde, İspanya, Estonya ve Polonya’da gerek siyasi gerek sivil toplum kuruluşları tarafından etkin olarak kullanılmıştır⁴⁶⁵.

“*DemocracyOS*” uygulamasının kullanımı basit olarak tasarlanmıştır. Kullanıcılar oy kullanarak gündemi belirlemekte ve daha sonra belirlenen konular arasında yeterli oyu alan konu tartışmaya açılmaktadır. Parti parlamentoya temsilci göndermesi halinde, parti temsilcilerinin diğer tüm yurttaşların sesini parlamentoya taşıyacağını söylemektedir. Somut olarak, bir parti programı mevcut olmayan bu oluşum, sadece bir kurala saygı göstermeyi taahhüt etmektedir. Bu kural da *DemocracyOS* platformunda yurttaşlar tarafından ifade edilen tercihlere göre sistematik olarak oy

⁴⁶³ Hareketin Türkiye kolu için bkz. <https://korsanparti.com> Erişim Tarihi: 06.02.2019

⁴⁶⁴ <https://democraciaenred.org>

⁴⁶⁵ KURTULUŞ, s. 5.

kullanmak ve seçmenlerinin doğrudan iradesini kalıcı olarak meclise yansıtmaktır⁴⁶⁶. Bu durum aslında emredici vekaletin parti tarafından benimsendiğini göstermektedir.

DemocracyOS, oy güvenliği konusunda Blockchain sisteminden aktif olarak faydalanmaktadır. Böylelikle oylar üzerinde manipülasyon yapılması önlenmektedir. Ancak bu durumun doğurduğu önemli bir sorun hangi kullanıcının ne yönde oy kullandığının bilinebilmesidir. Dolayısıyla oyların güvenliği sağlanırken, gizli oy ilkesi de zedelenmektedir. Bu durum *DemocracyOS* uygulamasının zayıf yönü olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁶⁷.

ccc. Italia a 5 Stelle (İtalya)

Dijital partiler konusunda değinilmesi gereken bir diğer örnek İtalya'da ortaya çıkmıştır. "*Italia a 5 Stelle (Five Star Italy)*" adındaki bu oluşum, "*Rousseau*" adında bir program kullanmaktadır. Bu program hareketin üyelerinin, hareketin iç ve dış faaliyetleri ile ilgili çeşitli siyasi meseleler hakkında tartışabileceği ve oy kullanabileceği bir çevrimiçi platform olarak hareketin '*dijital kalbini*' oluşturmaktadır. Genel seçimler için hareketin adayını seçmek için de bu sistem kullanılmaktadır⁴⁶⁸. Hareket İtalya siyasetinde de etkin bir yer edinmeyi başarmıştır. Hareket şu an İtalya'daki en büyük partidir ve ulusal hükümeti yönetmektedir⁴⁶⁹.

ddd. Podemos Hareketi (İspanya)

Podemos hareketi İspanya'da 2014 yılında kurulmuştur. Hareketin kurucuları arasında, *Izquierda Anticapitalista Partisi*'nin liderleri, genç üniversiteliler ve sivil toplum temsilcileri yer almaktadır. Tepkileri eyleme dönüştürmeyi amaçlayan bu oluşum kurulduktan sonra yirmi gün içinde yüzbin üyelik bir kitleye ulaşmış ve üye sayısında

⁴⁶⁶ LEWIS/SLITINE, s. 50.

⁴⁶⁷ KURTULUŞ, s. 6

⁴⁶⁸ GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 2.

⁴⁶⁹ GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 5.

İspanya'nın üçüncü büyük partisi haline gelmiştir⁴⁷⁰. 2015 yılında Barselona ve Madrid'de yapılan belediye seçimlerinde, *Podemos*'un desteklediği listeler tarafından desteklenen iki kadın aday, Ada Colau ve Manuela Carmena bu şehirlerde belediye başkanı seçilmiştir. *Podemos* ile ittifak halinde olduğu *Izquierda Anticapitalista Partisi* Haziran 2016'daki parlamento seçimlerinde %21,1 oy alarak üçüncü parti olmuştur. Bu ittifak dışarıdan sol bir koalisyonu desteklemektedir.

Podemos, sol kimliği ve genel sekreter ve partinin merkez komitesi gibi çeşitli organları içeren örgütsel yapısı bakımından daha geleneksel bir yapı olarak görünmektedir. Ancak, dijital teknolojiyi her seviyede kullanma konusunda geleneksel siyasi partilerden ayrılmaktadır. Başlangıçta *Podemos* sosyal medyayı toplumu harekete geçiren bir araç olarak etkili bir şekilde kullanmış ve hızlı bir şekilde *Twitter* ve *Facebook*'taki en popüler İspanyol partisi olmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra, üyelerin teklif ve tartışmalara katılabilecekleri *Participa (Katılım)* adlı kendi katılımcı portalını kurmuştur. Parti politikaları ve parti yönetimine seçim gibi tüm önemli kararların, geleneksel sosyalist veya komünist partilerde olduğu gibi bir delege toplantısı yerine bu platformda alınması gerekmektedir. Daha genel olarak, *Podemos*, dijital kültürün ruhuna uygun, şeffaflık meseleleriyle ilgilenen ve dijital ekonominin yeni işçilerinin haklarını savunan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁷¹.

eee. İnterneti Dış İletişimde Kullanan Geleneksel Partiler

Geleneksel partilerin dijital imkanları sonradan kullanmaya başlamaları, dışarıdan bir yardımcı zorunlu kılmaktadır. Bu yüzden siyasi partilere bu hizmetleri sunan firmalar ortaya çıkmıştır. Bu firmalar adaylara ya da siyasi partilere gerekli yazılımsal altyapıyı sağlamak amacındadır. Bu firmalara ilk örnek ABD'de kurulan *NationBuilder* firmasıdır. Bu firma, hiçbir partiye bağlı olmadan kurulmuştur ve müşterilerine online iletişimde yardımcı olmaktadır. Özellikle ABD seçimlerinde ortaya çıkan *Cambridge Analytica*

⁴⁷⁰ LEWIS/SLITINE, s. 28.

⁴⁷¹ Paolo GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 12.

skandalından sonra, bu tip firmalara şüpheyile bakılmaya başlanmıştır. Bu yüzden *NationBuilder*, kendi internet sitesinde bu iddialara cevap vermiştir. Bu cevaplar bize, şirketin çalışma prensibi hakkında ipuçları vermektedir. Buna göre, *NationBuilder*'ın geliştirdiği örgütlenme teknolojisi, insanların liderleri ve inandıkları nedenleri desteklemek için bir araya gelmelerine yardımcı olmaktadır. Bu yüzden oluşum demokrasiye karşı kullanılacak bir silah değil; demokrasiyi mümkün kılan bir altyapıdır. Ayrıca firma veri gizliliğine önem verdiğini ve her müşterisine tamamen ayrı, güvenli ve kendi kendine yeten bir veritabanı sağladığını iddia etmektedir⁴⁷².

Yukarıda bahsedilen *NationBuilder* firması yakın zamanda Fransa'da ortaya çıkan bir hareket olan *France Insoumise* hareketiyle de çalışmıştır. *France Insoumise* 10 Şubat 2016'da sosyalist politikacı Jean-Luc Mélenchon tarafından kurulan ve *Parti de Gauche (Sol Parti)* tarafından da desteklenen bir sol harekettir. *France Insoumise*, dijital demokrasiyi benimsemesi ve geleneksel bürokratik yapıları ortadan kaldırması konusunda geleneksel sol partilerden farklı bir yol izlemiştir. Parti, *NationBuilder* yazılımını destekçilerini artırmak için kullanmıştır. Politika ve stratejiyle ilgili kararlar almak için ise kendi online platformunu geliştirmiştir. Ayrıca sosyal medyaya, *YouTube* videolarına ve hatta video oyunlarına da propaganda aracı olarak başvurmuştur⁴⁷³.

Ayrıca, İngiltere'de İşçi Partisi için geliştirilen *Momentum* isimli bir yazılımdan da kısaca bahsetmek gerekmektedir. Burada parti üyeleri online bir şekilde görüşlerini paylaşabilmektedir. Kilit kararlar, üyelerin, iştiraklerin ve parti yetkililerinin temsilcilerinin yanı sıra dijital demokrasi sürecinde sıradan üyelerin seçilmelerini içeren *Ulusal Koordinasyon Grubu (National Coordination Group-NCG)* tarafından verilmektedir. Oluşumun geliştirdiği *My Momentum* isimli yazılımla, kısa bir süre içinde üyelerin kampanya öncelikleri, tüzük değişiklikleri veya *NCG* tarafından verilen kararları

⁴⁷² <https://nationbuilder.com/myths> Erişim Tarihi: 16.04.2019.

⁴⁷³ GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 12.

bozma konusunda oy kullanmalarını sağlayacak bir altyapının hayata geçirileceği belirtilmiştir⁴⁷⁴.

Görüldüğü gibi Avrupa’da bulunan geleneksel ve köklü partiler de dijital teknolojileri parti içinde kullanma konusunda çabalar içine girmiştir. Dolayısıyla internet temelinde kurulan partilerin yanı sıra, geleneksel partilerin mevcut yapılarında da bir dönüşümden bahsetmek mümkündür⁴⁷⁵. Dolayısıyla, internet ile birlikte ortaya çıkan dijital demokrasi imkanları hem yeni tür partilerin doğmasına hem de mevcut partilerin dijital alana doğru genişlemesine imkan hazırlamaktadır. Bu durum katılım imkanlarını artıracak gibi, demokrasinin daha sağlıklı ve doğrudan bir şekilde işlemesine de katkı sağlayacaktır.

B. Devlet-Yurttaş İlişisini Güçlendiren Dijital Demokrasi Araçları

1. Kamu Hizmetlerinin Elektronik Ortamda Sunulması (E-Devlet Hizmetleri)

Teknolojinin zamanla ucuz ve ulaşılabilir hale gelmesiyle devlet yönetimi anlayışında da gelişmeler olmaktadır⁴⁷⁶. Bu bağlamda e-devlet, yurttaşların katılımını ve memnuniyetini sağlamak için yurttaşların devlet bilgilerine, hizmetlerine ve uzmanlığına erişimini sağlayan ve böylelikle devlet yönetimini kolaylaştıran tüm bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımını içerir⁴⁷⁷. Bu yüzden günümüzde gelişen teknoloji bize internet ya da diğer teknolojik araçlar üzerinden kamu hizmeti almayı ve kamu yönetimine belirli ölçülerde katılmayı mümkün kılmaktadır. E-devlet hizmetleri aynı

⁴⁷⁴ <http://peoplesmomentum.com/constitution/> Erişim Tarihi: 16.04.2019.

⁴⁷⁵ GERBAUDO, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, s. 14.

⁴⁷⁶ Mehmet Akif ETGÜ, *Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 258.

⁴⁷⁷ Nina DAVID, “Democratizing Government: What We Know About E-Government and Civic Engagement”, in, *International E-Government Development: Policy, Implementation and Best Practice*, Eds: Laura Alcaide MUNOZ/Manuel Pedro Rodriguez BOLIVAR, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2018, s. 77.

zamanda demokrasinin gelişmesine de katkı sağlamaktadır⁴⁷⁸. Bu gelişmeler daha şeffaf ve hesap verebilir bir hükümet yaratma potansiyeline sahiptir⁴⁷⁹. Mevcut yapısal eşitsizlikleri güçlendirebileceği korkusu olsa da e-devlet hizmetleri, aynı zamanda karar verme süreçlerinde az temsil edilenlerin harekete geçirilmesine ve seslerinin duyurulmasına imkan sağlar⁴⁸⁰.

Avrupa Birliği e-devleti, “*kamu yönetiminde bilgi ve iletişim teknolojilerinin, kamu hizmetlerini ve demokratik süreçleri iyileştirmek için örgütsel değişim ve yeni imkanlarla birlikte kullanılması*” olarak tanımlamaktadır⁴⁸¹. Bu tanım, yurttaş katılımının e-devlet hizmetlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bilgi iletişim teknolojilerinin kullanım amacının yalnızca etkin hizmet sunumu sağlamak değil, aynı zamanda yurttaş katılımını teşvik etmek olduğunu vurgulamaktadır⁴⁸². Ayrıca Avrupa Birliği üye devletlerinin dijital gelişmeden sorumlu bakanlarının 2017 yılında Tallinn’de yayınladıkları bir deklarasyon, bize Avrupa Birliği’nde e-devlet hizmetlerinin amacına yönelik birtakım bilgiler vermektedir. Deklarasyonda, dijitalleşmenin getirdiği yeni ihtiyaç ve beklentileri karşılamanın ve ortaya çıkacak zorlukları tahmin etmenin ve aşmanın devletin görevi olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca devletler, e-devlet hizmetlerini geliştirmek; ifade özgürlüğü, mahremiyet ve kişisel verilerin korunması gibi temel haklara saygı duymak, desteklemek ve geliştirmek ve özellikle de *Genel Veri Koruma Tüzüğü* gibi ilgili AB regülasyonlarına uymak zorundadır⁴⁸³.

⁴⁷⁸ Bryan REECE, “E-Government Literature Review”, Journal of E-Government, 3(1), 2006, s. 81.

⁴⁷⁹ DAVID, s. 77.

⁴⁸⁰ Julie FIRMSTONE/Stephan COLEMAN, “Public Engagement in Local Government: The Voice and Influence of Citizens in Online Communicative Spaces”, Information, Communication and Society, 18 (6), 2015, s. 19.

⁴⁸¹ Åke GRÖNLUND, “ICT Is Not Participation Is Not Democracy – eParticipation Development Models Revisited”, in, *Electronic Participation: First International Conference, ePart 2009 Linz, Austria, September 1-3, 2009 Proceedings*, Eds: Ann MACINTOSH/Efthimios TAMBOURIS, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2009, s.14.

⁴⁸² DAVID, s. 78

⁴⁸³ Tallinn Declaration on eGovernment, at the ministerial meeting during Estonian Presidency of the Council of the EU on 6 October 2017, s. 2-3.

Kamu hizmetlerinin elektronik ortamda sunulması gelişen teknoloji ile birlikte tüm dünyada oldukça yaygın bir hale gelmiştir. Dünyada ve ülkemizde elektronik ortamda sunulan kamu hizmetlerinin sayısı gün geçtikçe artmaktadır ve zamanla bütün kamu hizmetlerinin elektronik ortamda sunulmasını artık ihtimal dahilindedir. Elektronik kamu hizmetlerinin toplamına ya da sunuldukları platforma literatürde “*e-government service*”, Türkçe’de ise “*e-devlet hizmetleri*” denebilir. Bununla birlikte, kamu yönetimine katılma imkanları da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Çünkü hizmet sağlamak amacıyla oluşturulan online platformlar, yöneticilere görüş iletme ya da çeşitli anketlere katılma fonksiyonlarına da sahiptirler. Ancak katılımın, e-devleti aşan boyutları da mevcuttur. Örneğin e-siyasi partiler, sosyal medya üzerinden yaratılan katılımlar ya da e-oy kullanımı sadece e-devlet hizmetleri perspektifinden açıklanamaz. Bu yüzden bu başlıkta sadece e-devlet portalları kapsamında kalan e-katılım durumlarına değinilecektir. Diğer hususlar ilgili başlıklar altında detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

Konuyla ilgili yapılması gereken bir diğer ayırım ise merkezi ve yerel yönetimler arasındadır. Çünkü teknoloji, siyaset yapmanın biçimlerini hem ülke ölçeğinde hem de yerel ölçekte değiştirmektedir. Elektronik siyasi partilerin ortaya çıkması ve zaman içinde etkilerini artırması yukarıdaki başlıkta açıklanmıştır. Bununla birlikte kamu hizmetleri de dijital teknolojiler ile birlikte bir dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşüm hem merkezi hem de yerel yönetimin işleyişinde kendisini göstermektedir. Merkezi yönetimde bu dönüşüm daha çok kamu hizmetlerindeki bürokratik aşamaları kaldırmaya odaklanmıştır. Örneğin devletlerin merkezi yönetimlerinin bir portal üzerinden yurttaş taleplerini değerlendirmeye alması bu kapsamda kalmaktadır. Yerel yönetimlerde ise daha çok yurttaş katılımı unsuru ön plana çıkmaktadır. Çünkü, merkezi yönetim ülkenin genel siyasi gidişatıyla ilgilenirken; yerel yönetimler ülke geneline göre daha yerel düzeyde sorunlara çözüm bulmaya odaklanmıştır. Bu yüzden yurttaş ile yerel yönetimin bağı daha doğrudan bir niteliktedir. Nüfusun az olduğu yerlerde bu doğrudan bağ daha belirgin hale gelmektedir. Yerel yönetimler, merkezi yönetimin alanına girmeyen konularda ve yerel dinamiklerin menfaatlerine uygun çözümler geliştirmek amacıyla örgütlenmişlerdir.

Yerel yönetimler, dijital demokrasinin katılım boyutunun uygulanması açısından daha elverişli bir ortama sahiptir. Çünkü ülke çapında çözüm aranan sorunların ülke çapında tartışılması gerekmektedir. Dijital demokrasi araçlarıyla makro sorunlara, sayıca daha büyük kitleleri örgütleyerek çözüm aramak nispeten daha zordur. Ancak yerelde ve görece daha basit sorunlar için örgütlenmek kuşkusuz daha kolaydır. Bu yüzden dijital demokrasi araçlarının yerel düzeyde kullanımı da önem arz etmektedir. Ayrıca, yerel düzeyde test edilen yöntemler, daha sonra ulusal düzeyde de denenebilir. Bu yönüyle yerel ölçekte bu araçlar bir deney sahasına sahip olmakta ve yerel yönetimler, daha az risk taşıyan bir deneme alanı oluşturmaktadır.

Günümüzde yerel yönetimler, dijital olanakları kullanarak birçok hizmet sağlamaktadır. Duyuruların yapılmasından, anketlere birçok hizmet bu kapsamdadır. Sayıları her geçen gün artan bu hizmetler, hem halkı dijital katılım araçlarının kullanımına teşvik etmekte hem de demokrasi konusunda bir bilinç oluşturarak, demokratik gelişimin önünü açmaktadır. Kuşkusuz yerel yönetimlerde dijital demokrasi araçlarının kullanımı belirli aşamalardan geçmektedir. Bu durumda ilk olarak, yerel yönetim internet siteleri, yönetim hakkında yurttaşlara tek taraflı bilgiler sağlar. Yurttaşlara yapılacak basit duyuruların yerini internet siteleri almaktadır. Daha sonra ikinci aşamada, yurttaşların ve işletmelerin yerel yönetimler ile yerel yönetim içindeki farklı birimlerle entegre olan çift yönlü işlemler yapılmaya başlanır. Bu aşamada yurttaş sadece pasif anlamda bilgi edinmekle kalmaz ve yerel yönetimler ile işlem yapabilir hale gelir. Bu duruma örnek olarak, çeşitli ödeme, izin gibi işlemlerin internet üzerinden yapılabilmesi gösterilebilir. Bu aşamalarının başarıyla tamamlanmasının ardından, yerel hizmetlerin en ileri aşaması, ilgili tüm paydaşların karar alma sürecine katılmalarını ve karar verme süreçlerini şekillendirmelerini sağlayan katılımcı demokrasiyi hayata geçirmektir. Ancak belirtmek gerekir ki karar alma süreci henüz çok yaygın bir yerel yönetim uygulaması değildir. Araştırmalar, internetin yerel yönetimde kullanılmasının, siyasi tartışmalar ve bireylerin yerel gruplara katılımı açısından sivil katılımları arttırdığını ve yurttaş-devlet bağlantılarını geliştirdiğini göstermiştir. E-devlet hizmetlerinin yurttaşların katılımını artırma ve demokrasiyi ya da dijital demokrasiyi

kolaylaştırma yolunda yerel yönetimlerle daha güçlü bir bağlantı yaratılabilmesi mümkündür⁴⁸⁴.

Yerel yönetim temsilcilerinin, seçim bölgelerine daha yakın olduklarını ve dolayısıyla seçmenlerinin ihtiyaçlarını daha iyi değerlendirecek bir konumda olduklarını kabul etmek gerekmektedir. Bu durumdan dolayı yerel yönetimler yeni iletişim yollarını deneme konusunda daha fazla potansiyele sahiptir⁴⁸⁵. Ancak nüfusu düşük olan yerel yönetim birimlerinde bu yöntemlere ihtiyaç olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur. Çünkü, az nüfuslu yerel yönetim birimlerinde yurttaşların yerel yönetime fiziken ulaşması da zor değildir. Bu durum, yurttaşların kendi rutinlerini değiştirme ihtiyacı duymamalarına da sebep olabilir. Dolayısıyla, yerel yönetimlerde katılım imkanlarının çeşitlenmesi bir yönden daha kolay olarak görülebilirken bir yönden de fiili bir zorluk içermektedir. Nitekim günümüzde dünya üzerindeki genel eğilim incelendiğinde, e-devlet hizmetleri konusunda merkezi yönetimler daha ön plana çıkmaktadır.

Merkezi yönetimlerin e-devlet hizmetlerinde ön plana çıkmasında, yukarıda belirtilen sebepler ile birlikte, mali unsurlar ve tüm yurttaşlara ayırım göstermeden eşit hizmet sunma gibi etkenlerin rol oynadığı da düşünülebilir. Sonuç olarak merkezi yönetimler hem bütçe hem de iş gücü açısından daha geniş imkanlara sahiptir. Bu başlıkta dünyada dijital araçları etkin bir şekilde kullanan belirli e-devlet hizmetleri örnekleri incelenerek bu konuda genel bir eğilim ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca dünyada, dijital kimliğiyle ön plana çıkan yerel yönetim örneklerine de yer verilecektir.

a. Amerika Birleşik Devletleri

ABD *Yönetim ve Bütçe Ofisi (OMB)*, yurttaşlara, işletmelere, hükümetlere ve devlet çalışanlarına hizmet kalitesini ve federal hükümetin etkinliğini ve verimliliğini artırmak amacıyla 2001 yılında “*E-Devlet Görev Gücü (E-Government Task Force)*”nü

⁴⁸⁴ Tony E. WOHLERS/Lynne Louise BERNIER, *Setting Sail into the Age of Digital Local Government*, Springer Publishing, New York, 2016, s. 17.

⁴⁸⁵ WOHLERS/BERNIER, s. 15.

kurmuştur. Bu strateji, dört e-devlet varyasyonunu içermektedir: *Government to Citizen (Devletten Yurttaş)* (G2C), *Government to Business (Devletten İş Dünyasına)* (G2B), *Government to Government (Devletten Devlete)* (G2G) ve *Internal Efficiency and Effectiveness (İç Verimlilik ve Etkinlik (IEE))*. Federal devletin yaptığı bu girişim hem merkezi hem de yerel yönetimlerin bilgi teknolojisi alanında stratejilerini hızlandırmalarını sağlamıştır⁴⁸⁶. ABD’de yerel yönetimlerin internet siteleri, 1990’lı yılların ortalarında kurulmaya başlanmıştır. Günümüzde yerel yönetimlerin yaklaşık %95’i internet sitesine sahiptir. Kuşkusuz yerel yönetimlerin internet siteleri de zaman içinde dönüşüm geçirmiştir. İlk ortaya çıktıkları yıllarda siteler, daha çok tek taraflı bir bilgilendirme fonksiyonunu yerine getirmekteydi. Bunlar, iletişim bilgileri, toplantı programları, seçim sonuçları, turizm bilgileri ve iş ilanları olarak sıralanabilir. Ancak teknolojinin gelişmesiyle internet siteleri, iki yönlü bir hizmet alanına sahip olmuştur. Fatura ve vergi ödemeleri başta olmak üzere hizmetler ve finansal olmayan işlemler internet sitelerinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra yerel yönetimlere yapılan başvurular, inşaat ruhsatları, ruhsat yenilemeleri ve iş başvurusunda bulunmak gibi hizmetler de sadece internet siteleri üzerinden yapılabilir hale gelmiştir⁴⁸⁷.

ABD özelinde bakarsak, nüfusu az olan yerel yönetim birimleri, genellikle düşük e-devlet işlevselliğine sahiptir. Her ne kadar az nüfuslu yerel yönetim birimleri, yayınlanan haberler ve bildirimler, belediye meclisi toplantı tutanakları ve gündemleri, seçilen yetkililere e-posta erişimi gibi imkanları sağlasa da yurttaşların belediyeye fiziksel ulaşımının da büyük nüfuslu yerel yönetimlere göre daha kolay olması online katılım, forum gibi imkanlara duyulan ihtiyacı azaltmaktadır. Bu yüzden düşük nüfuslu yerel yönetim birimlerinde bu uygulamalar yaygın değildir⁴⁸⁸. Nüfus yoğunluğu fazla olan şehirler ise bazı denemelere gitmektedirler. Örneğin, ABD’nin yüksek nüfuslu bölgelerinden olan New York eyaletinde ve New York City’de mali anlamda şeffaflığı

⁴⁸⁶ WOHLERS/BERNIER, s. 39.

⁴⁸⁷ WOHLERS/BERNIER, s. 17.

⁴⁸⁸ WOHLERS/BERNIER, s. 41.

sağlamak amacıyla, bütçe üzerinde online tartışma yürütme amacıyla kurulan online platformlar mevcuttur⁴⁸⁹.

Federal bazda ise, yurttaşların Beyaz Saray'a talep iletebilmeleri için ABD Anayasasının başlangıcından esinlenerek, “*We the People*” adında bir platform kurulmuştur⁴⁹⁰. Yurttaşlar, kendi dileklerini yazarak, site üzerinden diğer yurttaşların imzasına açmaktadırlar. Bu durum yurttaşların kendi başlarına talep oluşturmaları açısından önemli bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. ABD, platformun Anayasa'nın ilk ek maddesi ile güvence altına alınan dilekçe hakkının bir gereği olarak kurulduğunu belirtmiştir. Platform bu yönüyle, dilekçe hakkını daha önce olduğundan daha etkin bir şekilde uygulama amacı taşımaktadır. Bu sayede, yurttaşlar yer ya da zaman kısıtlaması olmaksızın doğrudan hükümete beklentilerini ve taleplerini iletebilmektedir. Bu talepler eğer 30 gün içinde 100.000 imzaya ulaşırsa, Beyaz Saray'ın gündemine alınmakta ve 60 gün içinde konuyla ilgili resmi bir cevap verilmektedir⁴⁹¹. Site üzerinden dilekçelere online olarak imza vermek mümkündür. Bu amaçla dilekçeler açık bir şekilde site üzerinden yayınlanmaktadır. Site üzerindeki dilekçeler incelendiğinde ilginç örneklerle rastlamak mümkündür. Örneğin yöneltilen taleplerin bir kısmı bazı oluşumların terörist olarak ilan edilmesi ya da bazı kişilerin mal varlığına el konulması gibi hukukun temel ilkelerine aykırı taleplerdir. Böylesi taleplerin yargı kararı olmadan, masumiyet karinesi başta olmak üzere birçok temel hukuk ilkesini ihlal edeceği açıktır. Kuşkusuz hukukun üstünlüğüne önem veren ülkelerde böyle taleplerin imzaya açılabilmesi söz konusu olmamalıdır. Burada ifade özgürlüğünün belirli sınırlar dahilinde olması gerekmektedir. Kuşkusuz böyle taleplerin sınırsız bir şekilde ifade edilebilmesi ve oylanabilmesi, bunun sonucunda da kamu tarafından bu konuda yanıt verilmesi şu aşamada bir tehlike taşımamaktadır. Ancak gelecekte örneğin yurttaşların karar verme süreçlerinde daha aktif bir şekilde yer alması halinde ortada bir tehlike olacağı açıktır. Bu şekildeki popülist

⁴⁸⁹ <https://council.nyc.gov/pb/>

<https://openbudget.ny.gov>

⁴⁹⁰ <https://petitions.whitehouse.gov>

⁴⁹¹ <https://petitions.whitehouse.gov/about>

talepler sadece toplum talebi üzerine kabul edilebilir hale gelirse bu durum, çoğunlukçu bir demokrasi modeline ortam hazırlayabilir. Dolayısıyla bu imkanlar geliştikçe, taleplere bir sınır koymak amacıyla düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir.

b. Birleşik Krallık

Avrupa ülkelerine gelindiğinde ise Avrupa Birliği olgusunun etkili olduğunu görürüz. AB, 2002'de çevrimiçi uygulayıcılar topluluğu ve 2006'da ilk Avrupa yıllık “*E-Devlet Eylem Planı (E-Government Action Plan)*”nın yayınlanmasına dayanan uzun bir e-devlet ve e-demokrasi planına sahip olmuştur. AB genel yönelimleri, stratejik hedefleri ve teknik standartları belirlemek için üye devletlerle birlikte çalışmış ve AB hibe fonları ile araştırma ve geliştirme, pilot projeler, iş birliğine dayalı bilgi gelişimi ve bilginin piyasaya aktarılması için kaynaklar sağlamıştır. AB'nin temel rolü, maliyetleri sınırlayarak uygulama geliştirmek ve bunu yaparken de aynı zamanda üye devletleri destekleyen koşullar yaratmak olarak ortaya çıkmıştır⁴⁹².

Avrupa'nın önemli ülkelerinden olan Birleşik Krallık, 2000 yılında “*e-Government: A Strategic Framework for Public Services in the Information Age*” isimli ilk ulusal bilgi iletişim teknolojisi stratejisi ile kamu sektörünün modernizasyonunda ve hem ulusal hem yerel bağlamda yurttaş odaklı yönetim anlayışını ortaya çıkartmıştır⁴⁹³. Yakın zamanlarda ise bu çaba daha da hızlanmıştır. Özellikle 2012 yılında yayınlanan “*2012 Hükümet Dijital Stratejisi (2012 Government Digital Strategy)*”nin ardından online hizmetler konusunda ileriye doğru bir atılım başlamıştır. Günümüzde Birleşik Krallık merkezi hükümetinin kendi platformundan sunduğu e-hizmetler üç ayrı başlık altında gruplanmıştır. Bunlar *Doğrulama (Verify)*, *Ödeme (Pay)* ve *Bildirim (Notify)* olarak gruplanmıştır. Doğrulama başlığında yurttaşlar iş başvurusu, araç kullanımı ile ilgili lisans işlemleri ve vergi miktarı kontrolü gibi işlemleri gerçekleştirmektedir⁴⁹⁴.

⁴⁹² WOHLERS/BERNIER, s. 18.

⁴⁹³ WOHLERS/BERNIER, s. 18.

⁴⁹⁴ <https://www.signin.service.gov.uk/start> Erişim Tarihi: 25.04.2019.

Ödeme başlığı ise, 2016 yılından itibaren yurttaşların vergi ve benzeri devlet ödemeleri yapabilmesi için oluşturulmuştur⁴⁹⁵. Bildirim başlığı ise, yurttaşlar ile kamu birimlerinin iletişimini güçlendirmek için oluşturulmuştur. Bu başlık sayesinde, kamu birimlerinin yurttaşları mesaj, e-posta ya da mektup yoluyla bilgilendirerek fiziki yoğunluğu azaltması hedeflenmektedir⁴⁹⁶.

Birleşik Krallık, 2016'da ilk sırada yer almasına rağmen 2018 *BM EGDI(E-Government Development Index)*'de dördüncü sırada yer almaktadır. Bu düşüş, insan sermayesi ve online hizmet endekslerinin sıralamasında yaşanan düşüşten kaynaklanmıştır. Birleşik Krallık, 2017'de yayınlanan "*Hükümet Dönüşüm Stratejisi*"nde, online hizmetler sağladığı *GOV.UK* platformu alanındaki hedeflerine yer vermiştir⁴⁹⁷.

c. Fransa

Fransa'nın ulusal düzeydeki dijital politikaları ise, devletin *Bilgi Toplumu için Hükümet Eylem Programı*'nı oluşturduğu ve tüm ulusal bakanlıkları online gelişimi sağlamakla yükümlü kıldığı 1997 yılına kadar dayanmaktadır. 2000 yılında, merkezi yönetim, yurttaşlara kimlik kartları, pasaportlar, doğum sertifikaları gibi idari işlemleri kolaylaştırmak için online bir hizmet portalı kurmuştur⁴⁹⁸. Site ayda sekiz milyon ziyaretçiye hizmet vermektedir. Birçok kamu hizmetine ilişkin başvuru ve takip işlemleri bu site üzerinden gerçekleştirilmektedir. Ayrıca 1998'den 2005'e kadar devlet, herkese internet erişimini sağlamak için *Kamusal Dijital Alanlar (EPN-Espace Public Numérique)* kurmaları amacıyla yerel yönetimlere dolaylı yardımlar yapmıştır⁴⁹⁹.

⁴⁹⁵ <https://www.payments.service.gov.uk> Erişim Tarihi: 25.04.2019.

⁴⁹⁶ <https://www.notifications.service.gov.uk> Erişim Tarihi: 25.04.2019.

⁴⁹⁷ *UN E-Government Survey 2018*, s. 91.

⁴⁹⁸ Portal için bkz. www.service-public.fr

Erişim Tarihi: 23.04.2019.

⁴⁹⁹ **WOHLERS/BERNIER**, s. 71.

Fransa, dijital demokrasi politikasını tüm nüfusa bilgi vermek ve devlet ile yurttaşları bir araya getirmek üzerine kurmuştur. Kamu internet sitelerinin çoğu, ulusal politikaya ilişkin bilgilerin yayılmasına odaklanmaktadır. Bazı yerel kamu internet siteleri ise yurttaşların tartışma forumlarında kendilerini ifade etmelerini sağlar. Ancak ulusal düzeyde, az sayıda site yurttaşların aktif katılımına izin vermektedir. Aktif yurttaş katılım politikası yerel düzeyde daha gelişmiştir. Dijital demokrasi stratejisi, bilginin erişilebilirliğine odaklanmaktadır. Bu bağlamda iki hedef ortaya çıkmaktadır. Bunlar, sitenin ziyaretçileri arasında toplumun ana konularında bilgi paylaşımını teşvik etmek ve yönetime dair konularda herkese açık bir forum imkanı sağlamaktır. Bütün bunlar, katılımcı demokrasiye yurttaşların dijital katılımını teşvik etmektedir. Böylelikle internet ağları, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki engelleri kırmaktadır⁵⁰⁰. 2014 Kasım ayında ise *Fransız Ulusal Meclisi (Assemblée Nationale)* açık veri uygulamasını yürürlüğe koymuştur. Bu durum şeffaflığı da beraberinde getirmektedir. Yurttaşlar bu verilere internet üzerinden ücretsiz bir şekilde ulaşabilmektedir⁵⁰¹.

Ayrıca Fransa'da dijital toplumun bir gereği olarak 2014 yılında "*Ulusal Dijital Konsey (Le Conseil National du Numérique)*"⁵⁰² isimli bir internet sitesi kurulmuştur. Bu site, hükümetin yurttaşları dijital dönüşümle ilgili toplumsal ve ekonomik konularda daha fazla danışmak istemesinin bir sonucu olarak kurulmuştur. Böylece yurttaş ve hükümet arasında dijital bir iletişim alanı ortaya çıkmıştır. *Ulusal Dijital Konsey*, dijital teknolojinin toplum ve ekonomi üzerindeki etkisine ilişkin görüş ve önerileri gözden geçirecektir. Ancak bu görüşleri nasıl değerlendirileceğine ilişkin bir yöntem benimsenmemiştir. Dolayısıyla ortaya atılan fikirler subjektif bir şekilde dikkate alınmaktadır⁵⁰³.

⁵⁰⁰ ZIEGLER, s. 160.

⁵⁰¹ ZIEGLER, s. 161.

⁵⁰² <https://cnnumerique.fr> Erişim Tarihi: 25.08.2019.

⁵⁰³ ZIEGLER, s. 170.

Fransa'da ayrıca yerel yönetimlerin de online hizmet sunumu konusunda rolü büyüktür. Özellikle 2003 yılında yapılan yerel yönetim değişikliklerinin ardından, bilgi teknolojisi planlaması yerel yönetimlere verilmiştir. Merkezi devlet bu projelerde koordinatör ve finansör görevini üstlenmektedir. Ayrıca yerel yönetimlere rehberlik edecek ulusal bir stratejik dijital çerçeve de yoktur. İnternet sitelerini, e-devlet hizmetlerini ve dijital demokrasi uygulamalarını geliştirmek için belediyelerin her biri bağımsız bir şekilde hareket etmektedir⁵⁰⁴. Fransa'da güncel duruma bakıldığında yerel yönetimlerin online alanda varlığının nüfusla doğru orantılı olduğu görülmektedir. Çünkü nüfusu fazla olan şehirler hem daha çok kaynağa sahiptir hem de yurttaşlarla elektronik olarak ilişki kurmaya daha fazla ihtiyaçları vardır. Kentleşmiş bir nüfus aynı zamanda interneti de yoğun olarak kullandığı için talepleri bu yönde olmaktadır. Bu yüzden Fransa'da nüfusu fazla olan şehirlerin neredeyse tamamı online alanda da kendini var etmektedir⁵⁰⁵.

Yurttaş katılımını artırmak için Fransa'nın yerel yönetim internet sitelerinde bulunan en yaygın yöntem e-yorum formlarıdır. Bu formlarda, özel isteklerden, politika hakkındaki görüşlere kadar her alanda kamuya açık uçlu geri bildirimde bulunma imkanı sağlanmaktadır. Bu durum yurttaş ve devlet arasındaki doğrudan bağlara önem veren ve organların rolünü en aza indirmeye çalışan Fransız cumhuriyetçi geleneğinin bir parçası olarak görülebilir. Buna rağmen Fransa'da yerel yönetimlerin yalnızca% 4,5'i online tartışma imkanı sunmaktadır⁵⁰⁶.

Yerel e-devlet hizmetleri konusunda Fransa'da öne çıkan örneklerden biri Bordeaux şehridir. Bordeaux şehir uzun yıllardır bir dijital şehir olma yolunda çalışmalar yürütmekte ve bu yönüyle diğer Fransa şehirlerinden ayrılmaktadır. Bordeaux'nun bu alandaki stratejik planının kamusal görünümü, "*La Cité Digitale (Dijital Şehir)*" adıyla anılmaktadır. Bordeaux Belediye Başkanı Alain Juppé'nin 2008 seçim kampanyasında

⁵⁰⁴ WOHLERS/BERNIER, s. 72.

⁵⁰⁵ WOHLERS/BERNIER, s. 73.

⁵⁰⁶ WOHLERS/BERNIER, s. 76.

bu proje ortaya atılmıştır. Juppé'ye göre bu projenin üç amacı vardır; yurttaşlar arasındaki dijital bölünmeyi ortadan kaldırmak, daha geniş yurttaş katılımını teşvik etmek için bilgi iletişim teknolojilerinin kullanılması ve Bordeaux'nun yenilikçi bir örnek olarak ulusal ününü geliştirmek⁵⁰⁷. Seçimlerin ardından bu amaçları hayata geçirmek için somut öneriler ortaya atılmıştır. 2014 yılında yapılan yeni seçimlerin ardından ise bu somut öneriler güncellenmiştir. 2014 planı on kısımdan oluşmaktadır. Kısaca değinmek gerekirse, bunlar;

“1. Yüksek Hızlı İnternet Erişimi: Her yurttaşı 2015 yılına kadar yüksek hızlı internet erişimine kavuşturmak. Yeni bina projeleri için tüm planlara fiber optik kablo oluşturmak için çalışmak. Halka açık alanlarda Wi-Fi erişimini birkaç ortak alana genişletmek ve 4G erişimi sağlamak.

2. Dijital Dayanışma: Dijital bölünmeyi ortadan kaldırmak için yerel derneklerle çalışarak yurttaşların bilgi iletişim teknolojileri kullanımını artırmak.

3. E-Eğitim: Tüm ilköğretim okulları için yazılım eğitimi oluşturmak. Bu amaçla sekiz şehirle yapılan pilot proje de mevcuttur.

4. Çevrimiçi Hizmetler: Ödemeler için 7/24 hizmet verilmesi ve resmi belgeler için talepler, seçmen kaydı da dahil olmak üzere, portalın zenginleştirilmesine odaklanan çevrimiçi hizmetler. Ayrıca, yurttaşların doğrudan dijital katkı

⁵⁰⁷ WOHLERS/BERNIER, s. 83.

yapmalarını sağlayan bir “dijital yurttaşlık” sistemi de geliştirilmek istenmektedir. Bu katılımcı platform, şehirdeki etkinlikleri duyurmak, kamusal altyapıda yaşanan sorunlar ya da faaliyetlerden yurttaşları haberdar edecek araçları içinde barındırmaktadır.

5. Dijital Kültür Politikası: Kentin kültürel mirasını ve servetini, örneğin dijitalleştirilmiş müze koleksiyonları ve evrimii kütüphaneye erişim yoluyla, bölge sakinleri ve ziyaretçiler için daha erişilebilir ve görünür kılmayı amaçlamaktadır.

6. “Cebinizde Bordeaux” adında, mobil erişim ve iletişim ile ilgili tüm projeleri ilgilendiren bir uygulamanın hayata geçirilmesi. Ayrıca, ulaşım için cep telefonu kullanımını ve ayrıca kamu tesislerine ve turistik bilgilere erişimi genişletmek için yakın alan iletişimi (NFC) teknolojisini uygulanacaktır.

7. Açık şehir: Açık verilere öncelik vererek yurttaş katılımını zenginleştirmek ve ekonomik kalkınmayı desteklemek amacını taşır. Bu durum şehrin ekonomik kalkınmasına katkı sağlama amacını taşımaktadır.

8. İnovasyon Merkezi Bordeaux: Kentin hem kendi bilgi teknoloji girişimleri hem de özel sektörün tanıtımını geliştirmedeki rolüne odaklanmaktadır. Örneğin, belediye tarafından yeni fikirleri paylaşmak üzere hem profesyonelleri hem de halkı bir araya

getirmek için yıllık “Dijital Hafta” etkinliğini düzenlemektedir.

9. Dijital Belediye Binası: Hizmet kalitesini iyileştirmek ve zaman kazanmak, kayıtları dijitalleştirmek ve işlemleri kolaylaştırmak ve şehrin dijital altyapısını iyileştirmek için bilgi iletişim teknolojileri kullanımını içerir. Bu aynı zamanda belediyenin “Bulut” ve üç boyutlu modelleme, “Büyük Veri” ile çalışarak yazılım güvenliğini arttırma, kamu hizmetleri ve trafik yönetimi için acil durum belediye yazılım planlamasını iyileştirme için “Akıllı Şebekeler” geliştirme planlarını da içermektedir.

10. Bununla birlikte Bordeaux belediyesi, bu yatırımları çevreye saygılı bir şekilde yapacağını taahhüt etmiştir⁵⁰⁸.

Bordeaux şehri günümüzde online araçları kullanarak yurttaşlar ile dikey iletişim yani bilgi yayma konusunda uzmanlaşmıştır. Örneğin yerel meclis toplantıları belediye internet sitesinden canlı olarak yayınlanmaktadır. Yurttaşlar seçilen yetkililerle siteden e-posta yoluyla iletişim kurabilmekte ve Bordeaux'daki büyük altyapı projelerinin ayrıntılarını içeren bütçe ve kamu politikası bilgilerini edinebilmektedirler. Bununla birlikte belediyenin internet sitesi, internet kullanıcılarına belediye ile yazışma imkanı da sağlamaktadır. Böylelikle katılımcı demokrasi internet araçlarıyla etkin bir şekilde sağlanmaktadır⁵⁰⁹. Ayrıca yurttaşlar ile daha mikro düzeyde iletişim kurabilmek için Facebook ya da daha alt portallar da kullanılmaktadır. Bordeaux'da, online danışma ve

⁵⁰⁸ WOHLERS/BERNIER, s. 84-85.

⁵⁰⁹ ZIEGLER, s. 162.

katılım yerine, daha geleneksel fiziksel toplantıları katılım sağlanarak melez bir demokratik süreç oluşturulmuştur. Bazılarına göre bu melez format mevcutlar içinde en iyisi olarak görülmektedir. Bu durum neden birçok şehrin doğrudan e-müzakere mekanizmaları kullanmadığını da açıklamaktadır⁵¹⁰.

Bordeaux şehri ayrıca, açık veri politikasına sahiptir. Şehir yönetimi kamu ve yazılım geliştirenlerin kullanımına sunmak üzere verilerini kamu ile paylaşmaktadır. Bu durum aynı zamanda diğer yerel yönetim birimlerinin de hizmet geliştirme faaliyetlerine destek olmaktadır. Online katılım konusunda da Bordeaux şehri çeşitli uygulamaları hayata geçirmeye çalışmıştır. Bunlardan ilki 2010 yılında kullanıma giren “*Jeparticipe*” uygulamasıdır. “*Katılıyorum*” anlamına gelen bu uygulama, genel anlamda başarı elde edememiştir. Platform Bordeaux’da ikamet edenlerin fikirlerini iletmesi için oluşturulmuştur. Ancak yaklaşık 236.000 kişinin yaşadığı şehirde, uygulamaya kayıtlı kişi sayısı sadece 1.500’de kalmıştır. Dahası şehir sakinlerinin hatta bazı şehir yöneticilerin uygulamadan haberi olmadığı da görülmüştür. Geliştiriciler açısından da yöneltilen eleştiriler mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, platformun nasıl işleyeceği konusunda bir netlik olmadığıdır. Elde edilen taleplerin nasıl değerlendirileceği, platformdan kimin sorumlu olduğu gibi konularda yaşanan boşluklar, platformun etkisiz kalmasına yol açmıştır⁵¹¹. Ancak son zamanlarda, bu platform daha etkili olmaya başlamıştır. Platform, projelerden önceki tartışmalar için online anketler veya forumlar aracılığıyla somut projeler hakkında yurttaş görüşü elde etmenin bir yolu olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu durumda platform, fiziki toplantıdan önce online bir toplantı gerçekleştirme aracı olarak kullanılmaktadır. Henüz bu aşamada platform, katılımcıların karar vermesine imkan sağlamamaktadır. Sistemin hiçbir zaman bu imkanı sağlamaması gerektiğini savunanlar da mevcuttur. Çünkü Fransa özelinde temsili demokrasiyi içselleştirmiş bir cumhuriyet geleneği mevcuttur. Buna göre, doğrudan demokrasiye dönüşme potansiyeli olan yöntemler resmi müzakere süreçleri zedeleme ihtimalinden

⁵¹⁰ WOHLERS/BERNIER, s. 88.

⁵¹¹ WOHLERS/BERNIER, s. 90.

dolayı temsilciler tarafından uygun görülmemektedir. Seçilmiş görevlilerin bir kısmı, yaygınlaşan teknolojik araçlarla birlikte kontrolü yitireceklerini düşünmektedir. Ancak Bordeaux'nun söz sahibi yerel yöneticileri, e-katılım imkanlarının artırılmasını, yönetimde şeffaflık ve verimlilik olarak görmektedir. Bu konuda yapılan sınırlı denemeler, en iyi sonuçların, küçük ölçekli fiziksel toplantılar öncesinde, arasında veya sonrasında belirli projelerin kamuoyunda tartışılmasını teşvik etmek için online platformları kullanmak olduğunu göstermektedir. Önceden sanal kamuoyu tartışmaları yurttaşların daha aktif katılımını sağlamaktadır. Ancak, yüz yüze iletişim hala Fransa'daki yerel siyaset geleneğinin, uygulamasının ve dokusunun bir parçasıdır. Bu yüzden bilişim teknolojilerinin gelecekte de katılım için geleneksel kanalları tamamlayıcı olarak kalacağı iddia edilmektedir⁵¹².

Yerel anlamda değinilmesi gereken bir diğer uygulama ise Paris Belediyesi tarafından uygulanan “*Katılımcı Bütçe (Budget Participatif)*” uygulamasıdır. Paris'te yaşayanlar yurttaşlık statüsü gerekmeksizin, yılın belirli dönemlerinde internet üzerinden proje önerisinde bulunmaktadır. Daha sonra bu projeler belediye tarafından dört aşamada değerlendirilmektedir. İlk aşama, bir platform⁵¹³ üzerinden önerilerin sunulmasıdır. Bu değerlendirmenin ardından ikinci aşama olarak teknik ve mali analiz gerçekleştirilmektedir. Bu analizlerin ardından uygulanabilir görülen projeler bir bütünlük içinde tekrar ele alınmaktadır. Örneğin birbirini tamamlayan projeler birleştirilmekte ve oylamaya sunulmak üzere ilan edilmektedir. Üçüncü aşamada ise belediye tarafından oylamaya sunulan projelerin duyurulmakta ve en sonunda da projelerin oylanması işlemi gerçekleştirilmektedir⁵¹⁴. İlan edilen projeler kağıt pusulular ya da internet üzerinden oylanmaktadır. Bu süreçte belediye makamları, proje önerenlere propaganda desteği de sunmaktadır. Oylama sonucunda seçilen projeler ise belediye

⁵¹² WOHLERS/BERNIER, s. 92.

⁵¹³ Platform için bkz.

<https://idee.paris.fr> Erişim Tarihi: 31.10.2019.

⁵¹⁴ Cédric GAYDU, *La démocratie participative locale: L'institution du budget participatif de la ville de Paris*, L'Harmattan, Paris, 2016, s. 125.

tarafından gerçekleştirilmektedir⁵¹⁵. Paris Belediyesi, 2014-2020 arasındaki yatırım bütçesinin %5'ini bu yolla seçilen projelere ayırmıştır. Bu rakam yaklaşık 500 milyon Euro'ya tekabül etmektedir⁵¹⁶. Katılımcı bütçe uygulamasının modern yanı, genç bir kitleye ulaşmasında ve kamu işleriyle ilgilenmeyi mümkün kılan yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmasında yatmaktadır. Bu platform, Parisliler ile Paris Belediyesi arasında, mikro-yerel projelerde fikir alışverişinde bulunmalarını sağlayan bir diyalog aracı olarak öne çıkmaktadır⁵¹⁷.

Ulusal düzeyde ise Fransa, *BM EGDI*'sinde 2016'da onuncu sırada yer almaktayken 2018'de dokuzuncu sıraya yükselmiştir. Puanların artmasına katkıda bulunan faktörler arasında, devletlerin 2022'ye kadar tamamen demateriyalize edilmiş kamu hizmeti ile kamu hizmetinin dijital dönüşümünü sağlama hedefi olduğu görülmektedir. Ekim 2017'de yayınlanan "*Fransa'nın Kamu Eylemi 2022*" idari süreçleri basitleştirmeyi ve dijital hale getirmeyi amaçlayan kamu hizmetinin dönüştürülmesini ve diğer hedefleri ortaya koymaktadır. Fransa hükümeti, dijital dönüşümü hızlandırmak ve dijital dönüşümü arttırmak için "*Dijital Bölgesel İdarenin Koordineli Geliştirme Programını* " da başlatmıştır⁵¹⁸.

d. Danimarka

Danimarka, e-devlet hizmetleri ve dijital alanda yaptığı atılımlarla, uluslararası endekslerde yukarı sıralarda yer almaktadır. Örneğin Danimarka, 2018 yılı *BM EGDI* endeksinde en üst sırada yer almaktadır. Danimarka, 1990'lı yıllardan beri e-devlet hizmetleri konusunda çalışmalar yürütmektedir. Dahası, Danimarka'nın idari ve politik yapısı da e-devlet gelişmelerine uyum sağlamak ve uygulanmasını kolaylaştırmak için

⁵¹⁵ <https://budgetparticipatif.paris.fr/bp/la-demarche-sommaire.html> Erişim Tarihi: 20.06.2019.

⁵¹⁶ <https://budgetparticipatif.paris.fr/bp/> Erişim Tarihi: 20.06.2019.

⁵¹⁷ GAYDU, s. 252.

⁵¹⁸ *UN E-Government Survey*, 2018, s. 92.

yıllar içinde değişmiştir. Örneğin 2007 yılında yapılan yerel yönetim reformu ile, bölgelerin ve belediyelerin sayısı azaltılarak, daha büyük yerel yönetim birimleri oluşturulmuştur. Bu değişim siyasi yapıyı basitleştirmiş ve birimlerin bütçesini artırarak e-devlet uygulamalarına daha uygun bir altyapı hazırlamıştır⁵¹⁹.

Danimarka, 2016'dan bu yana kamu sektörünü dijitalleştirme çabalarının yanı sıra özel sektörle de gerekli etkileşimi sağlamak için “2016-2020 Dijital Stratejisi”ni uygulamaktadır. Bu strateji, dijital alanda güçlü ve güvenli bir Danimarka için temel oluşturmayı amaçlamaktadır. Danimarka, dijital hizmetleri kullanamayanları hariç tutmadan, dijital devlet-yurttaş etkileşimlerini zorunlu kılmıştır. Özel sektörün yanı sıra, yerel, bölgesel ve merkezi yönetim seviyelerindeki kamu kurumları dijitalleştirme tarafından sağlanan fırsatlardan yararlanmaktadır⁵²⁰.

Danimarka'nın dijitalleşmede bu derece ileride olmasını sağlayan bazı uygulamalar vardır. Bu uygulamalar Danimarka'nın 2002'den bu yana geliştirdiği ve başlattığı dijital politikalar ve yasal düzenlemelerle gerçekleşmektedir. 1990'lı yıllarda başlayan dijitalleşme süreci 2002 yılında yurttaş ile devlet arasında bir dijital bağ yaratır hale gelmiştir. Yurttaşlar bu tarihte resmi makamlara e-posta göndermeye başlamıştır. 2004 yılında ise e-fatura ve ödeme hizmetlerini de kapsayan dijital bir portal ortaya çıkmıştır. 2007'de oluşturulan strateji ile o zamana kadar yapılan girişimlerin ortak bir altyapı kullanması sağlanmıştır. Resmi makamların yurttaşlara erişebilmesi için ise internet ve SMS tabanlı projeler geliştirilmiştir. Ek olarak, strateji yetkililerin ortak bir altyapı kullanmaları için yol gösterici uygulamalar gerçekleştirmiştir. Daha sonraki stratejilerde hem iş dünyası hem de yurttaşlar için zorunlu olan e-posta ve online hizmet çözümleri gibi online çözümler yaparak kamu makamları, yurttaşlar ve iş dünyası arasındaki iş birliğini daha da güçlendirilmiştir. Kamu sektörünün dijitalleşmesi için

⁵¹⁹ Ada SCUPOLA, “Digital Transformation of Public Administration Services in Denmark”, Nordic and Baltic Journal of Information and Communication Technologies, Vol: 2018, Issue: 1, 2018, s. 273.

⁵²⁰ UN E-Government Survey, s. 90

yürütülen çabaların ardından, sağlık yönetimi, eğitim, siber güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerine yoğunlaşmıştır⁵²¹.

Avrupa Birliği'nin Danimarka'da e-devlet hizmetlerine ilişkin raporuna göre, günümüzde Danimarka'da online olarak sunulan hizmetler; vergi bildirim ve ödemeleri, iş arama servisi, yurttaşları yeni hukuki düzenlemelerden haberdar eden bilgi sistemi, yabancı çalışanların yeterliliklerini tanıtmaları için oluşturulmuş bir sistem, polise ihbar, taşınma bildirimi, halk kütüphanelerine erişim, üniversite ve burs başvuruları ve sağlıkla ilgili hizmetler olarak sayılabilir⁵²².

Kuşkusuz Danimarka'nın e-devlet konusunda bu denli ileride olmasının ve endekslerde yukarı sıralarda yer almasının sebebi sadece sunduğu hizmetler değildir. Danimarka toplumunun büyük bir çoğunluğu interneti aktif bir şekilde kullanmaktadır. Ayrıca ülke, internet altyapısı konusunda da ileri bir konumdadır. Bu unsurların bir araya gelmesi, Danimarka'yı elektronik kamu hizmetleri konusunda ön sıralara taşımaktadır.

e. Estonya

Estonya devleti, kuruluşundan itibaren dijitalleşmeye büyük önem vermektedir. Estonya'da 1998 yılında tüm okullara internet bağlantısı sağlanmış, 2000 yılında ise internet erişimi bir insan hakkı olarak tanınmıştır⁵²³. Dünya üzerinde e-residency ve e-oy gibi birçok yenilik içeren dijital hamleler Estonya tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden e-devlet hizmetleri konusunda Estonya örneğini incelemek gerekmektedir.

Estonya, 2002 yılında elektronik kimlik kartlarını yaygınlaştırmaya başlamıştır. Bu kimlik kartları ile yurttaşlar kendilerini dijital alanda tanıtmaya ve belge imzalama imkanlarına kavuşmuşlardır. Bu durum kişisel verilerin korunmasını düzenleyen

⁵²¹ SCUPOLA, s. 279.

⁵²² *eGovernment in Denmark*, May 2018, European Union, 2018, s. 25-30.

⁵²³ Miguel GOEDE, "E-Estonia: The e-Government Cases of Estonia, Singapore and Curaçao", *Archives of Business Research*, 7(2), 2019, s. 216.

yasalarla da güvenli bir hale getirilmiştir. Ardından bu sayede toplanan veriler, elektronik kamu hizmetlerinin geliştirilmesinde kullanılmıştır. Daha sonra *X-Road* adı altında farklı birimlerin veri değişimi ve iletişim kurmasını sağlayan güvenli bir veri değişim sistemi kurulmuştur. Bu sistemin dijital güvenliği ise bir blockchain teknolojisiyle sağlanmıştır. Sistemin fiziki güvenliği için de Lüksemburg’da bir dijital diplomatik misyon oluşturulmuş ve sunucular burada yedeklenmiştir⁵²⁴.

Günümüzde Estonya’da kamu hizmetlerinin neredeyse tamamı online olarak sağlanmaktadır. Online olarak sunulmayan hizmetler ise evlenme, boşanma ve emlak işlemleridir⁵²⁵. Avrupa Birliği’nin Estonya ile ilgili olarak yayınladığı rapora göre, Estonya’da yurttaşlar için online olarak sunulan kamu hizmetlerinden bazıları; kimlik kartı, pasaport, sağlık kartı talebi, vergi iadesi talebi, iş arama servisi, vergi bildirim, işsizlik ödemesi talebi, taşınma bildirim, polise ihbar, seçimlere katılma, üniversite ve burs başvuruları, halk kütüphanelerine erişim, sağlık hizmetlerine erişim olarak sıralanabilir⁵²⁶. Bu hizmetler Estonya devleti için hem zaman hem de bütçe tasarrufu sağlamaktadır. Örneğin, online olarak vergi bildirim yapmak ortalama beş dakika sürmektedir⁵²⁷.

Estonya’nın dijital alanda ön plana çıkmasında en önemli amaçlardan birisi yabancı yatırımcıları ülkeye çekmektir. Bu amaçla Estonya, kurumlar vergisini de makul bir düzeye çekmiştir. Özellikle e-residency programı bu amacı gerçekleştirmek için ortaya çıkmıştır. Estonya bu şekilde ekonomisini büyütmeyi hedeflemektedir⁵²⁸. Ayrıca

⁵²⁴ GOEDE, s. 217.

⁵²⁵ Nathan HELLER, “Estonia, The Digital Republic”, The New Yorker Magazine, December 11, 2017. <https://www.newyorker.com/magazine/2017/12/18/estonia-the-digital-republic> Erişim Tarihi: 02.05.2019. Konuyla ilgili Estonya hükümeti internet sitesi için bkz.

<https://e-estonia.com/solutions/e-governance/> Erişim Tarihi: 02.05.2019.

⁵²⁶ *eGovernment in Estonia*, May 2018, European Union, 2018, s. 27-33.

⁵²⁷ GOEDE, s. 218.

⁵²⁸ Estonya’nın e-residency ile birlikte önemli olan bir diğer kamu hizmeti ise e-oy’dur. Ancak bu konular geniş kapsamda ele alınmak durumunda olduğu için farklı başlıklarda ayrıca ele alınmıştır.

Estonya'nın nüfusu yaklaşık olarak 1.2 milyondur. Bu durum Estonya'nın dijital politikalar konusunda daha çabuk hareket etmesini sağlamaktadır.

2. Dijital Yurttaşlık

Dijital yurttaşlık, topluma online olarak katılma yeteneği olarak tanımlanmaktadır⁵²⁹. Bu yönüyle dijital yurttaşlık, devletle birey arasındaki bağın temelini oluşturan yurttaş kavramının teknoloji ile birlikte kazandığı yeni boyutları tanımlar. Bu özelliklerle yurttaşlık, dijital alanda birtakım farklı özellikler kazanmaktadır. Merkezi devlet, ulusal sınırlar, fiziki mekanlar, zorunlu aidiyetlerin yerine küresel aidiyet, adem-i merkezîyet, sanal mekanlar, iradi aidiyetler bu yeni dijital varoluşun temellerini oluşturur⁵³⁰. Dijital yurttaşlık kavramı, katılım olanaklarını artırması bakımından dijital demokrasi kavramıyla kesişmektedir. Çünkü dijital demokrasi, katılımcılar arasında kişisel iletişim, diyalog ve istişare oluşturma amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak dijital yurttaşlığı geliştirme amacı taşımaktadır⁵³¹.

Dijital yurttaşlık “*net*” ve “*citizen*” kelimelerinin harmanlanmasıyla oluşan “*netizen*” tabiriyle ifade edilmektedir. Bazı yazarlar, dijital teknolojileri doğrudan demokrasinin ve yurttaşlığın güçlendirilmesinin ve yenilenmesinin anahtarı olarak görmektedir. İnsanların ya da “*netizen*”ların yeni sosyal bağlar kurarak, merkezi olmayan etkileşimli bir kamusal alan yaratacağı düşünülmektedir. Ancak bu görüşe karşı çıkanlar ise yeni teknolojilerin mevcut yönetim mekanizmasını tamamen değiştirmeyeceğini ve bu mekanizmaları iyileştireceğini ya da azaltacağını söylemektedir⁵³².

⁵²⁹ Karen MOSSBERGER/Caroline J. TOLBERT/Ramona S. MCNEAL, *Digital Citizenship: The Internet, Society and Participation*, The MIT Press, 2008, s. 1.

⁵³⁰ Haldun NARMANLIOĞLU, “Yurttaşın Netleşmesi”, in, “*Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler*”, Yay. Haz: Nilüfer TİMİSİ, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016, s. 66.

⁵³¹ Femi OLOKESUSI/Femi Ola AIYEGBAJEJE, “*E-Democracy for Smart City Lagos*”, in, “*E-Democracy for Smart Cities*”, Ed: Vinod KUMAR, Springer Nature, Singapore, 2017, s. 52.

⁵³² Bu görüşler için bkz.

Bununla birlikte dijital yurttaşlık kavramını sosyolojik açıdan ele alanlar dijital yurttaş olmanın belirli nitelikler gerektirdiğini kabul ederler. Bunlardan en önemlisi dijital okur-yazar olmaktır. Dijital okur-yazarlığın yanında dijital yurttaşlar dijital kültürü idrak etmiş, güvenli iletişim yollarını bilen, sosyal medya kullanan ve katılımcı demokrasiyi destekleyen kişiler olmalıdır⁵³³. Dijital yurttaşlık, kamusal alanı ve sivil toplumu geliştiren bir niteliğe sahiptir. Özellikle internet üzerinden anonim kalmayı başarabilen aktivistlerin daha rahat hareket edebilmesi, korkusuzca eleştirebilme özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu durum bir adem-i merkeziyet sürecini de doğurmaktadır⁵³⁴. Özellikle sosyal medya ile bilginin geleneksel medya araçlarının tekelden çıkması siyasi iktidarın otoritesi üzerinde de benzer bir etki yapmaktadır.

3. Dijital Yerleşim: E-Residency ve ID-Card Uygulamaları (Estonya Örneği)

Estonya devleti, dijitalleşmeyi bir devlet politikası olarak benimsemiş ve bu amaçla belirli yenilikler geliştirmiştir. Kendi yurttaşlarına dönük olarak başlattığı dijital kimlik uygulaması olan *ID-Card* (Kimlik Kartı) ve yabancıların Estonya’da belirli birtakım haklara sahip olmasını düzenleyen dijital yerleşim sistemi e-residency (e-yerleşim) bunlardan ikisidir.

ID-Card, dünyadaki en gelişmiş ulusal kimlik kartı sistemlerinden biridir. Bu kart, bir kimlik kartının gördüğü tüm işlemleri görmesinin yanı sıra, Estonya’daki tüm güvenli e-hizmetlere dijital erişim sağlamaktadır. Kart, çip ve şifreleme tekniği sayesinde elektronik ortamda kimliğin kesin kanıtı olarak kullanılmaktadır. Estonya devletinin iddiasına göre, bu kart sayesinde kullanılan dijital imzalar yılda 5 günlük bir tasarruf yaratmaktadır. *ID-Card* aynı zamanda, AB içinde seyahat eden Estonya yurttaşları için

Sarah OATES/Rachel K. GIBSON, “*The Internet, Civil Society and Democracy*”, in, “*The Internet and Politics; Citizens, Voters and Activists*”, Eds: **Sarah OATES/Diana OWEN/Rachel K. GIBSON**, Routledge, New York, 2006, s. 3.

⁵³³ **İŞIKLI**, s. 150-152.

⁵³⁴ **İŞIKLI**, s. 156.

yasal seyahat kimliği, ulusal sağlık sigortası kartı, banka hesaplarına giriş yaparken kimlik kanıtı olarak kullanılabilir. Söz konusu kart, dijital imzalar, e-oylama, tıbbi kayıtları kontrol etmek, vergi işlemleri ve e-reçeteler için de bir anahtar niteliğindedir⁵³⁵. Estonya'nın kendi yurttaşlarına yönelik olarak getirdiği bu kolaylıkların yanı sıra, yurttaş olmayan kişiler için geliştirdiği bir sistem daha mevcuttur. Bu sistem, dünyada dijital yerleşimin ilk örneği olarak görölmektedir.

Dünyada dijital olarak oturum izni veren ilk ülke Estonya'dır. Estonya, Sovyetler Birliğinden bağımsızlığı kazandığı 1991 yılından beri demokrasiyi ve dijitalleşmeyi bir devlet politikası olarak benimsemektedir. Teknolojik altyapısını sürekli geliştiren Estonya, dijital yerleşim kavramı denince akla gelen ilk ülkedir. Estonya'nın oluşturduğu e-residency adı verilen bu statü, Estonya üzerinden ticari faaliyetlerin yürütülmesini sağlar. Şimdiye kadar bu yolla, 154 ülkeden 33.438 kullanıcı Estonya'da 5033 şirket kurmuştur⁵³⁶. Bu statüyü elde etmek, tamamen internet üzerinden yürütölen süreçlerle mümkündür.

Dijital yerleşenler, Estonya'da şirket kurabilmekte ve ticari faaliyetlerini Estonya devletinin güvencesinde gerçekleştirmektedir. Her ne kadar yalnızca şirket kurulumu gibi alanlarla sınırlı olsa da dijital yerleşim hakkı gelecekte önem kazanacaktır. Günümüzde sahip olunan birçok temel hakkın burjuva sınıfının hak mücadelesi ve desteğiyle elde edildiği unutulmamalıdır. Hakların gelişiminde serbest ticaretin önündeki engellerin kaldırılması düşüncesi etkili olmuştur. Dolayısıyla ticari faaliyetle sınırlı olarak başlayan bu uygulamanın ileride daha da yaygınlaşması sürpriz olmayacaktır.

Estonya'nın kurmuş olduğu bu sistemin altyapısı aslında Estonya'nın "*isikukood*" adı verilen kişisel kimlik kodu sistemine dayanmaktadır. Sovyetler Birliğine karşı Estonya nüfusunu kayıt altına almak amacıyla kurulan bu sistem daha sonra fiziksel

⁵³⁵ Bilgiler için bkz.

<https://e-estonia.com/solutions/e-identity/id-card> Erişim Tarihi: 24.03.2019.

⁵³⁶ <https://e-resident.gov.ee> Erişim Tarihi: 04.04.2018.

olarak ülkede olmayan kişileri de kapsar hale gelmiş ve bugünkü sistemin temelini oluşturmuştur. “*isikukood*”, kuruluşundan bu yana yurttaşların ve dijital yerleşenlerin tüm elektronik devlet hizmetlerine, bankacılık işlemlerine ve ticari işlemlere erişimlerinin en önemli aracı olmuştur. Sistem ayrıca aynı kullanıcılar arasında birden fazla dijital kimliğin varlığından kaynaklanan karışıklığı önleme özelliğine de sahiptir⁵³⁷.

Dijital yerleşim sisteminin gelişmesinde etkili olan bir diğer faktör, sağlam bir yasal altyapı ve politik ortamın ortaya çıkmasıdır. Estonya'nın mevcut e-devlet altyapısını kurmaya yönelik yasal hamle, 1997 yılında dijital veri tabanlarının oluşturulması ve bakımı konusunda düzenlenmiş olan “*Database Act (Veritabanı Yasası)*”nın kabulüdür. Bir yıl sonra çıkarılan, “*The Principles of the Estonian Information Policy (Estonya Bilgi Politikasının Prensipleri)*” ülkenin ilk genel dijital stratejisi olmuştur. Bununla birlikte, internete erişim 2000 yılında Estonya’da temel bir insan hakkı haline gelmiştir. Böylelikle hükümetin yurttaşlar arasında online hizmetleri daha geniş ve eşit bir şekilde geliştirmesini ve sunmasını sağlayarak kırsal alanlara olan bağlantıyı genişletme çabalarının yoğunlaştırılmasına yol açmıştır. 2001 yılının sonunda, Estonya e-devletinin dayanaklarından biri olan “*X-Road*”, devlet bilgi sistemleri arasında güvenli bağlantılar sağlayan güvenli bir platform olarak devreye girmiştir. Bu platform çeşitli devlet veri tabanlarının birbirleriyle iletişim kurmak için kullandığı bir dijital platformdur ve tüm Estonya dijital hizmetleri buna bağlıdır. Bu platforma güvenli bir şekilde erişim ihtiyacı ise dijital kimliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁵³⁸.

Daha sonra dijital kimliklerin kullanılmasını sağlamak için bir dijital imza sistemi devreye sokulmuştur. Dijital imzayı yaygınlaştırmak üzere faaliyetler yürüten Estonya devleti bunun ardından, 2010 yılında Estonya Bilişim Merkezi adını Estonya Bilgi Sistemi Kurumu olarak değiştirmiş ve kamu ve özel sektör için güvenlik sistemlerini

⁵³⁷ Taavi KOTKA/Carlos Ivan Vargas Alvarez del CASTILLO/Kaspar KORJUS, “*Estonian e-Residency: Redefining the Nation-State in the Digital Era*”, University of Oxford Cyber Studies Programme, Working Paper Series-3, September, 2015, s. 3.

⁵³⁸ KOTKA/CASTILLO/KORJUS, s. 3.

genişletmeye başlamıştır. Bir diğer yeni platform olan “*Taslak Bilgi Sistemi Kurumu (Draft Information System Authority)*” halkın, yasaları ve politik belgeleri incelemesini sağlayarak devlet içlerinde açıklığı ve Şeffaflığı teşvik etmiřtir⁵³⁹.

Dijital yerleşenler, Estonya yurttaşlarının kullandığı eID'ye benzeyen bir eID alırlar. Bu karta sahip olanlar, yasal olarak bağlayıcı sözleşmeler dahil, belgeleri dijital olarak imzalayabilir, imzalı belgelerin doğruluğunu onaylayabilir ve hassas belgeleri, belirli bir kişiye veya gruba yönlendirebilmek için Őifreleyebilir. Ayrıca, eID Estonya merkezli bir Şirket kurmak ve dünyanın herhangi bir yerinden bu Őirketi yönetmek için kullanılabilir. Dijital yerleşim hizmet sağlayıcılara ve online vergi beyanına ve dijital ödemelere de olanak tanır. Ancak dijital yerleşim, sağladığı geniş imkanlara rağmen Estonya yurttaşlığı veya Estonya ya da Avrupa Birliği'ne fiziki erişim sağlamamakta dolayısıyla sahibine Estonya'da yasal olarak ikamet etme hakkı vermemektedir⁵⁴⁰.

Estonya'nın kurmuş olduğu bu sistemin hem kullanıcılara hem de Estonya devletine belirli katkıları ve riskleri de mevcuttur. Kullanıcılar açısından bakıldığında geniş bir internet ve ifade özgürlüğünden faydalanmak sistemin en önemli faydalarından birisidir. Ticari faaliyet yürütmek için bu sistemi kullanan ve fiziken Estonya'da yerleşik olmayan kişiler ise yoğun bir bürokratik süreçten kurtulmakta ve bütün ticari faaliyetlerini ve bunun uzantısı olan hukuki işlemlerini uzaktan yürütebilmektedir. Estonya'nın dijital yerleşim projesini genişletmek istemesinin ana nedeni, dijital yerleşenlere uygulanan doğrudan vergilendirme yoluyla değil, ürün ve hizmet sunan Estonya Şirketleri tarafından elde edilen ekstra gelir yoluyla ülkenin ekonomik boyutunu artırmaktır. Bununla birlikte Estonya'nın dijital yerleşim projesi sonucunda Estonya herhangi bir pazarlama maliyeti olmadan sürekli olarak olumlu ilgi uyandıran bir lke

⁵³⁹ KOTKA/CASTILLO/KORJUS, s. 3.

⁵⁴⁰ KOTKA/CASTILLO/KORJUS, s. 4.

haline gelmeye başlamıştır. Bu durum ileride tek başına dış ticaret yatırımlarını, turizm ve ihracat faaliyetlerini artırma potansiyeline sahiptir⁵⁴¹.

Kuşkusuz bu sistemin Estonya için belirli riskler taşıdığını da belirtmek gerekir. Öncelikle söz konusu proje bir devlet projesidir. Ama projenin hacmine baktığımızda projenin evrensel olma iddiası vardır. Çünkü dünyanın herhangi bir yerinden herhangi bir kişi Estonya'nın dijital yerleşeni olabilir. Böyle bir evrensel katılım, bir devlet yatırımının değil daha çok küresel şirketlerin denemek isteyeceği türden bir girişimdir. Bu sebepten dolayı, Estonya'nın denemiş olduğu dijital yerleşim projesi, devlet bürokrasisi ile yürütülmesi kolay olmayan bir projedir. Her ne kadar Estonya dijitalleşmeyi bir devlet politikası olarak benimsemiş olsa da hesap vermesi gereken şeffaf bir demokrasiye sahiptir. Dolayısıyla atacağı her adımda yurttaşların örtülü de olsa onayını alması gerekmektedir. Küresel şirketlerin de ortaklarına karşı buna benzer sorumlulukları olduğu düşünülebilirse de arada derin bir fark vardır. Bu yüzden söz konusu proje hem teknolojinin hızına ayak uydurmak hem de aynı zamanda yaptığı girişimlerin ve eylemlerin hesabını yurttaşlarına ve hatta aynı zamanda vergi mükellefi de olan dijital yerleşenlerine vermek zorundadır.

Ayrıca sistemin teknolojik açıdan da belirli riskler taşıdığını belirtmek gerekir. Kullanıcıların kimlik, ödeme, şifre gibi verilerin güvenliği sistemin olmazsa olmaz bir niteliğidir. Dolayısıyla Estonya devleti, sistemin güvenilirliğini sağlamak için bu verilerin gizliliğini sağlamak konusunda son derece titiz davranmalı ve katılımcıları bu konuda ikna etmelidir. Estonya aldığı pek çok güvenlik önlemine rağmen, 2007 yılının Nisan ayında ciddi bir siber saldırı tehdidi yaşamıştır. Estonya'nın başkenti Tallinn'de bulunan bir Sovyet savaş anıtının yerinin değiştirilmesine tepki göstermek isteyen Rus saldırganlar Estonya'ya karşı bir siber saldırı başlatmışlardır. Saldırıları, kamusal ve ticari internet altyapısı ve Cumhurbaşkanı, Başbakan, Parlamento, Devlet Denetim Bürosu, bakanlıklar, siyasi partiler, bankalar, haberler gibi bilgi iletişim sistemlerini de kapsayan

⁵⁴¹ KOTKA/CASTILLO/KORJUS, s. 11.

geniş bir alana yayılmıştır⁵⁴². Saldırıların ardından Estonya bu konuda aldığı önlemleri tekrar gözden geçirmiştir ve NATO'dan yardım istemiştir⁵⁴³. Avrupa ülkelerinin de devreye girmesiyle 2008 yılında Tallinn'de *NATO Kooperatif Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi* kurulmuştur. Merkezde 21 ülkeden⁵⁴⁴ çok çeşitli uzmanlar görev almaktadır. Bu merkez siber savunma alanında öncü bir kuruluştur⁵⁴⁵. Bu durum bize, siber güvenliğin de artık ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Dijital yerleşim konusu yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi son derece farklı bileşenlerden oluşan bir niteliğe sahiptir. Bunun yanı sıra yurttaşlık gibi klasik olarak kan esası ya da soy bağı esası ile kurulabilen bağı da farklı bir düzleme taşıma potansiyeli bulunmaktadır. Her ne kadar Estonya'nın geliştirmiş olduğu bu sistem katılanlarına yurttaşlık ya da fiziki yerleşim hakkı sunmasa da gelecekte bu hakların tanınıp tanınmayacağı konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Estonya'nın kurduğu bu model sadece iş kurma ve temel ticaret faaliyetlerini yürütme olarak ortaya çıksa da dijital yerleşimin bize düşündürdükleri, yeni bir iş modelinden daha fazlasıdır. Elbette bu durumu sadece Estonya'nın gerçekleştirdikleri üzerinden görmemek gerekmektedir. İleride başka ülkeler daha gelişmiş modelleri uygulamaya sokabilirler. Çünkü küreselleşme olgusu, seyahat olanaklarını artırarak devletleri ve ulusları birbirine yaklaştırmıştır. Günümüzde internet ile birlikte bu imkan daha da genişlemektedir. Dolayısıyla artık devletlerin birbirine yaklaşmasından ziyade devletlerin faaliyet alanlarını genişlemesi ve kendi topraklarının ötesinde hukuklarını uygulamaları söz konusu olabilecektir. Estonya'nın geliştirdiği bu model, her ne kadar çeşitli riskler barındırsa da bu konuda öncü bir girişim olarak görülmektedir. Her ne kadar dijital

⁵⁴² Detaylı bilgi için bkz.

Michael N. SCHMITT, "*Cyber Operations and the Jud Ad Bellum Revisited*", Villanova Law Review, Vol: 56, 2011, s. 569 vd.

⁵⁴³ **Kriangsak KITTICHAISAREE**, *Public International Law of Cyberspace*, Springer International Publishing, Switzerland, 2017, s. 164.

⁵⁴⁴ Bu ülkeler; Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Letonya, Litvanya, Hollanda, Polonya, Portekiz, Slovakya, İspanya, İsveç, Türkiye, İngiltere ve ABD'dir. <https://ccdcoe.org/about-us/> Erişim Tarihi: 24.03.2019.

⁵⁴⁵ **KOTKA/CASTILLO/KORJUS**, s. 12.

yerleşim, fiziki olmayan bir yerleşim türünü ifade etse de kavramın içinde, fiziken olmasa da, bir yerleşim unsuru mevcuttur. Bu durum hak sahibi kişilerin fiziken o ülkede olmamakla birlikte, bu sıfatla yürüttüğü faaliyetlerinde o ülkenin kurallarına tabi olması şeklinde gerçekleşmektedir. Kuşkusuz dijital yerleşim faaliyeti ülkeler için dünyaya açılmak anlamına gelmektedir. Sermayenin sınır tanımadan serbestçe dolaşması günümüzde oldukça yaygınlaşmıştır. Başlarda sadece büyük sermaye bu imkandan faydalanırken günümüzde daha küçük sermaye sahibi girişimcilerin ülkelerle sınırlı olsa da böyle bir hakka sahip olmaları önemli bir gelişmedir. Dijital yerleşim devletler açısından yabancı yatırımlardan faydalanmanın bir yoludur. Dolayısıyla yabancı yatırımlar yoluyla kalkınmayı amaçlayan ülkelerin gelecekte bu uygulamalara daha çok imkan sağlayacağını öngörmek zor değildir. İlerleyen yıllarda ise bireylerin de böyle bir imkandan faydalanması da imkan dahilinde olarak görülmelidir.

II. Dijital Demokrasi Altyapısını Ölçen Endeksler

Dijital demokrasi araçları her toplumda ve devlette çeşitlilik göstermektedir. Dijital demokrasi araçlarının sahip olduğu bu çeşitlilik dijital demokrasinin ne olduğu sorusuna cevap bulmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bir ülkede dijital demokrasi araçlarının etkinliği ve bu konuda yapılan planlamalar ve yatırımlar, dijital demokrasinin varlığı ya da yokluğundan ziyade, düzeyini belirlememiz açısından yol gösterici niteliktedir. Ancak bu başlıkta ele alınan endeksler doğrudan dijital demokrasi düzeyini ölçen endeksler değildir. Söz konusu endeksler daha ziyade e-devlet etkinlikleri ve internet erişimine odaklanmaktadır. Kuşkusuz endeksler, bu yanı sıra da dijital demokrasi kavramına hizmet etmektedir. Çünkü endekslerin değerlendirdiği bu kavramlar kuşkusuz dijital demokrasi araçlarının etkinlik alanına giren kavramlardır. Ancak yine de sadece dijital demokrasi düzeyini ölçme amacı taşıyan bir dijital demokrasi endeksine ihtiyaç olduğu açıktır. Endekslerin ortaya çıkartmış olduğu veriler bize, bir ülkenin dijital demokrasi alanındaki olumlu ve olumsuz yönlerini belirleme

imkanı vermektedir. Bu endeksler ve dikkate aldıkları kriterlere bu başlık altında yer verilecektir.

A. Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler

1. BM E-Devlet Gelişim Endeksi (E-Government Development Index)

Birleşmiş Milletler, devletlerin dijital gelişmişliklerini belirlemek amacıyla 2001 yılından itibaren *UN E-Government Development Index (EGDI)*'i yayınlamaya başlamıştır. Söz konusu endeks, 2008 yılından itibaren her iki yılda bir yayınlanmaya başlamıştır. Son rapor 2018 yılında yayınlanmıştır ancak bu rapor sadece endeks araştırmasından oluşmamaktadır. Bununla birlikte e-devlet hizmetlerinin neyi amaçladığı da tartışılmaktadır. Bu amaçlardan birisi de dijital bölünmüşlükte mücadele edilerek, kimseyi dijital dünyanın dışında bırakmamaktır. Dünya üzerinde internet erişiminde yaşanan farklılıklar ortaya dijital bölünmüşlük kavramını çıkartmıştır. Dolayısıyla e-devlet hizmetlerinin de etkin bir şekilde sunulabilmesi için internet erişimini yaygınlaştırmak temel bir gereksinimdir⁵⁴⁶.

Endeksin oluşturulmasında 3 alt endeks puanının ortalaması alınmaktadır. Bunlardan ilki online hizmetlerin kapsamı ve kalitesini ölçen *Online Hizmet Endeksi (Online Service Index-OSI)*'dir. OSI, genel olarak kamu kurumlarının internet sitelerine yoğunlaşan bir endekstir. Bu endeks aşağıda ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Telekomünikasyon altyapısının gelişimi ise, *Telekomünikasyon Altyapısı Endeksi (Telecommunication Infrastructure Index-TII)* verileri ile sağlanmaktadır. *TII*'de, *Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU-International Telecommunication Union)* tarafından yayınlanan veriler kullanılmaktadır. Bu endeks bilgi iletişim teknolojileri yaygınlığı ile ilgili veriler baz alınarak oluşturulmaktadır (Mobil abone sayısı, internet bant genişliği gibi). Ülkemizde bu verileri *Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)* ve *Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK)* tarafından hazırlanıp *ITU* ile

⁵⁴⁶ *United Nations E-Government Survey 2018*, United Nations, New York, 2018, s. 34.

paylaşılmaktadır. Altyapı endeksinin toplam hesaplaması için, 100 kişi başına düşen; tahmini internet kullanıcısı, sabit telefon hattı, cep telefonu aboneliği, sabit geniş bant aboneliği, kablosuz geniş bant aboneliği sayılarının ortalama değeri alınmaktadır. Kablosuz geniş bant aboneliği kriteri 2014 raporunda ilk kez kullanılmıştır. 2012 raporunda bu parametre yerine sabit internet aboneliği kriteri kullanılmıştır. Son olarak ülkede yaşayan insanlara ilişkin nitelikler ise, “*İnsan Sermayesi Endeksi (Human Capital Index-HCI)*” ile elde edilmiştir. Bu endekslerin her biri kendi başına bağımsız olarak verilerini elde etmiştir. Her bir bileşen endeksinin değeri daha sonra 0 ila 1 aralığında olmak üzere standart hale getirilmiştir ve üç endeksin aritmetik ortalaması alınarak sıralama elde edilmiştir⁵⁴⁷. Puanları 1-0.75 arasında olan ülkeler “*Çok Yüksek (Very High)*”, 0.75-0.50 arasında olan ülkeler “*Yüksek (High)*”, 0.50-0.25 arasında olan ülkeler “*Orta (Middle)*”, 0.25 altında olan ülkeler ise “*Düşük (Low)*” olarak tanımlanmaktadır. Önceki yıllarla kıyaslama yapıldığında “*Düşük*” konumda bulunan ülkelerin sayısında azalma ve “*Çok Yüksek*” konumda bulunan ülkelerin sayısında ise artma görülmektedir⁵⁴⁸. Bu durum dünya üzerinde e-devlet hizmetlerinin genel olarak artma eğiliminde olduğu anlamına gelir.

Endeksin son yayımlanan raporu 2018 yılındadır. Bu rapora göre oluşturulan sıralamada ilk sırada Danimarka yer almaktadır. İkinci sırada Avustralya, üçüncü sırada ise Güney Kore bulunmaktadır. 2016 yılında endekste birinci sırada olan Birleşik Krallık listede dördüncü sıraya gerilemiştir. 2018 yılında ilk sırada olan Danimarka ise 2016 yılında dokuzuncu sıradadır. Kuşkusuz Danimarka, son yıllarda kaydettiği değişim ile e-devlet gelişiminde önemli bir konuma yükselmiştir.

2. Online Servis Endeksi (Online Service Index)

Online Servis Endeksi (OSI)'nde, ülkelerden talep edilen bilgiler ve internet taramalarında elde edilen bilgiler kullanılmaktadır. Ülkelerin ulusal portalı ile Eğitim,

⁵⁴⁷ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 84.

⁵⁴⁸ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 84-85.

Sağlık, Sosyal Güvenlik, Çalışma ve Maliye Bakanlıklarının kurumsal internet siteleri üzerinden yapılan değerlendirmeler esas alınmaktadır.

OSI, 193 BM üyesi devletin online varlığının kapsamlı bir araştırmasına dayanmaktadır. Anket, ulusal internet sitelerinin teknik özelliklerini, hizmet sunumundaki etkinliklerini dikkate almaktadır. Endeks değerleri mutlak ölçümler olarak tasarlanmamıştır. Aksine, belirli bir zamanda birbirlerine göre ülkelerin online performansını kıyaslamaktadır. Endeks karşılaştırmalı bir yöntem izlediğinden, yüksek bir puan mükemmellik yerine en iyi mevcut uygulamanın bir göstergesidir⁵⁴⁹.

OSI, *Online Hizmet Anketi* 'ne dayanarak oluşturulur. 2018 yılında yapılan Anket, 140 sorudan oluşmaktadır. Bu sorular, üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar, bilgilenme, bazı özelliklerin varlığı ve nelerin yapılabildiği olarak gruplanmaktadır. Yasalar, politikalar, mevzuat veya harcamalar gibi konular hakkında bilgi edinmenin mümkün olup olmaması; sosyal ağ gibi özelliklerin var olup olmadığı ve internet sitesinde hangi işlemlerin yapılıp yapılmadığı, anketin yanıt aradığı sorulardır⁵⁵⁰. Bu soruların yanıtlarından yola çıkarak ülkeler puanlanmakta ve ülkelerin puanları 0-1 arasında bir değere dönüştürülmektedir. En iyi durumda olan ülkenin puanı ise 1 olarak kabul edilmektedir. 2018 yılı endeksine göre listede Danimarka ilk sırada yer almaktadır.

3. Yerel Online Servis Endeksi (Local Online Service Index-LOSI)

Local Online Service Index (LOSI), yerel yönetimlerin yurttaşlara resmi internet siteleri aracılığıyla sağladığı bilgi ve hizmetleri değerlendirerek, yerel düzeyde e-devlet gelişimini değerlendiren çok kriterli bir endekstir. *LOSI* dört başlık altında toplanan 60 kritere göre oluşur. Bunlar;

1) Teknoloji

⁵⁴⁹ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 96.

⁵⁵⁰ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 206.

2) *İçerik sunumu*

3) *Hizmet sunumu*

4) *Katılım*'dır.

Teknoloji kriteri yerel yönetim internet sitesinde toplanmış ve kullanıma sunulan içerik ve hizmetlere odaklanmaktadır. Gezinme kolaylığı, internet sitesi kalitesi, görsellik, işlevsellik ve güvenilirlik ile ilgili konuları ele alır. İçerik sunumu kriterinin odak noktası, yurttaşlara verilen bilgilerin önemidir. Dolayısıyla bu başlıkta internet sitesinden verilen bilgilerin kalitesi, kullanılabilirliği, ilgi düzeyi değerlendirmeye alınır. Bu kriter aynı zamanda yerel yönetimin örgütsel yapısı hakkında iletişim bilgilerine erişim gibi konuları da değerlendirir. Ayrıca kamuya açık belgelere erişim, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, ekonomi gibi sektörel bilgilere erişim de bu kriterin inceleme konularındandır. Üçüncü kriter olan hizmet sunumu kriterinde temel elektronik hizmetlerin sunulması üzerinde durulmaktadır. Bu kriter, online başvuru, iş arama, elektronik ödemeler ve kullanıcıların yerel yönetim etkinliklerine veya hizmetlerine online başvuruda bulunma veya kayıt olma imkanı gibi elektronik hizmet sunumlarını içerir. Elektronik kimlik doğrulama ile ilgili konular da aynı şekilde bu kriterde ele alınmaktadır. Son kriter olan katılım kriteri, online katılım mekanizmalarının, forumların, şikayet formlarının ve online anketler gibi girişimlerin varlığını inceler. Bu kriterde ele alınan diğer özellikler arasında sosyal medya özelliklerinin mevcudiyeti ve ilgili yerel yönetime yorum, öneri, şikayet gönderme imkanı ve katılımcı bütçe, kamu politikaları ve hizmetleri ile ilgili online müzakerelere katılım gibi daha ileri düzeyde katılımcılık örnekleri ve politika seçeneklerinin birlikte tasarlanması gibi hususlar örnek olarak verilebilir⁵⁵¹.

Son *LOSI* araştırmasına göre yalnızca 14 şehir, çok yüksek kategorisine girebilmiştir. Bu şehirler; Moskova, Cape Town, Tallinn, Londra, Paris, Sidney,

⁵⁵¹ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 216-217.

Amsterdam, Seul, Roma, Varşova, Helsinki, İstanbul, Şanghay, Madrid ve New York City'dir⁵⁵².

4. BM E-Katılım Endeksi (E-Participation Index)

*BM E-Katılım Endeksi*⁵⁵³ BM tarafından e-katılım düzeyini ölçmek amacıyla oluşturulmuştur. Orijinal adı “*UN E-Participation Index*”tir. E-katılım BM'nin 2013 yılında yaptığı tanıma göre “*yurttaşları, katılımcı, kapsayıcı ve müzakereci kılmak üzere politika, karar alma ve hizmet tasarımı ve dağıtımına bilgi iletişim teknolojileri yoluyla dahil etme süreci olarak*” olarak tanımlanmaktadır. Bu endeks üç ayaktan oluşmaktadır;

- 1) e-bilgi (Online bilgilerin mevcudiyeti)
- 2) e-danışma (Halka online danışma)
- 3) e-karar alma (Yurttaşları doğrudan karar süreçlerine dahil etme)

Endeks, yukarıdaki kriterlerin her biri için e-katılım araçlarının ulusal devlet portallarında olup olmadığını değerlendirir⁵⁵⁴.

İlk e-katılım seviyesi e-bilgidir. Devletler, yurttaşların karar verme aşamasında daha bilinçli seçimler yapmalarına yardımcı olmak için bilgi iletişim teknolojileri kanalları aracılığıyla bilgi sağlarlar. Çünkü halka açık bilgilere erişim olmadan sağlanan katılım demokratik açıdan uygun değildir. E-katılım modelinin ikinci seviyesi e-danışma niteliğindedir. İnsanlara danışmak, yeni politikalar oluşturma, yeni hizmetler veya projeler tasarlama sürecinin bir parçasıdır. Ancak danışmanın sonucunda, hükümet alınan girdileri kullanmak zorunda değildir. Daha ziyade, belirli bir konudaki kamuya duyarlılıklara daha iyi yanıt vermek için elde edilen bilgileri kullanma ihtimali vardır. E-

⁵⁵² *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 159.

⁵⁵³ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/E-Participation> Erişim Tarihi: 07.01.2019.

⁵⁵⁴ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 112.

katılım modelinin üçüncü seviyesi olan e-karar alma ise ciddi zorluklar içermekte ve tartışmalara sebep olmaktadır⁵⁵⁵.

Bu endekste 2018 yılında 3 ülke tam puan olarak ilk sırada yer almıştır. Bunlar; Danimarka, Finlandiya ve Güney Kore'dir. Ülkelerin tam puan almaları, sistemlerinin kusursuz olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durum diğer devletlere kıyasla en iyi sisteme sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.

5. AB E-Devlet Eylem Planı 2016-2020 ve eGovernment Kıyaslama Raporu

Avrupa Birliği'nde ölçüleme çalışmaları 2010 yılı öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılmaktadır. Avrupa Birliği'nin 2010 yılından önceki politikalarına uygun olarak yürütülen ölçüleme çalışmaları 2010 yılında yayınlanan 9. rapor⁵⁵⁶ ile sonlanmıştır. Avrupa Birliği bu rapor sonrasında bir metodoloji değişikliğine gitmiştir. "Dijital Ajanda 2020" ve "e-Devlet Eylem Planı 2011 – 2015" ile uyumlu olarak yeni bir çerçeve geliştirilmiştir. Bu çerçeveye göre bazı pilot çalışmalar sonrasında ilk rapor Mayıs 2013'te yayınlamıştır. Belirlenen yeni çerçeveye göre daha da iyileştirilen ikinci rapor, 2014 Mayıs ayı içerisinde yayınlanmıştır⁵⁵⁷. Söz konusu rapor AB üyesi 28 ülke ile birlikte, İzlanda, İsviçre, Norveç, Sırbistan ve Türkiye'yi kapsamaktadır. Aynı metodoloji takip edilerek 2015, 2016 yıllarında da değerlendirme raporları yayınlanmıştır⁵⁵⁸. Avrupa Birliği ölçüleme çalışmalarında, e-dönüşüm süreci yaşam döngüsü içerisinde ağırlıklı olarak çıktılara ve kullanım düzeyine bakılmaktadır. Ayrıca dört yıllık planlardan oluşan eylem planları da Avrupa Birliğinde e-devletin diğer önemli

⁵⁵⁵ *United Nations E-Government Survey 2018*, s. 118-120.

⁵⁵⁶ Rapor için bkz.

http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/document.cfm?action=display&doc_id=747 Erişim Tarihi: 04.01.2019.

⁵⁵⁷ Rapor için bkz.

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/news/eu-egovernment-report-2014-shows-usability-online-public-services-improving-not-fast> Erişim Tarihi: 04.01.2019.

⁵⁵⁸ Rapor için bkz.

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/eu-egovernment-report-2016-shows-online-public-services-improved-unevenly> Erişim Tarihi: 07.01.2019.

ayağını oluşturmaktadır. Bu raporlar şimdiye kadar 2006-2010, 2011-2015 ve 2016-2020 arasını kapsamaktadır.

2006-2010 ve 2011-2015 Eylem Planlarının ardından, 2016 yılında, “2016-2020 E-Devlet Eylem Planı” yürürlüğe girmiştir. Bu plan, dijital ortak pazarda mevcut olan dijital engelleri kaldırmak ve kamu yönetiminin modernizasyonu bağlamında daha fazla parçalanmayı önlemeyi amaçlamaktadır⁵⁵⁹. Planın vizyonu 2020 yılına kadar, Avrupa Birliği'ndeki kamu idareleri ve kamu kurumlarının, açık, verimli ve kapsayıcı bir şekilde, AB'deki tüm yurttaşlara sınırsız, kişiselleştirilmiş, kullanıcı dostu, uçtan uca dijital kamu hizmetleri sağlamasıdır⁵⁶⁰.

Eylem Planları ülkelerin e-devlet konusundaki gelişmişlikleri üzerinde herhangi bir tespitte bulunmazlar. Ülkelerin e-devlet konusunda kat ettikleri değişim, AB tarafından dönemsel olarak yayınlanan e-devlet kıyaslama raporları ile belirlenmektedir. Bu konuda son yayınlanan rapor “eGovernment Benchmark 2018” raporudur. Bu rapor, dört temel alan konusunda AB üyesi ülkelerin ve İzlanda, Karadağ, Sırbistan, İsviçre ve Türkiye'nin bu alanlardaki durumunu analiz etmektedir. Bu dört alan; kullanıcı odaklılık, şeffaf yönetim, sınır ötesi hareketlilik, erişim sağlayıcılardır. İncelenen devletlerin genel olarak en başarılı olduğu alan kullanıcı odaklılıktır. Devletler bu kategoride %82'lik bir gelişmişlik oranına sahiptir. Diğer alanlarda ise başarı oranları sırasıyla %59, %54 ve %54'tür⁵⁶¹.

Kıyaslamada ilk beş sırada Malta, Estonya, Avusturya, Letonya ve Danimarka vardır. Bu ülkeler, kamu hizmetlerini online olarak, mobil bir şekilde ve yurttaş ve iş dünyası üzerine odaklanarak erişilebilir kılmayı başaran ülkelerdir. Aynı zamanda, bu ülkeler hizmet sunumu ve kişisel veri işleme konusunda şeffaftır ve kullanıcılara akıllı

⁵⁵⁹ EU eGovernment Action Plan 2016-2020, European Commission, Brussels, 19.4.2016 COM (2016)179 final, s. 2.

⁵⁶⁰ EU eGovernment Action Plan 2016-2020, s. 3.

⁵⁶¹ eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018, s. 5-6.

erişim teknolojileri (eID'ler ve e-posta gibi) sağlarlar. Malta tüm kriterlerde en yüksek puanı almıştır. Estonya, akıllı erişim, yurttaş hareketliliği ve şeffaflık konusunda iyi bir durumdadır. Avusturya ayrıca yurttaş hareketliliği; Letonya iş dünyası hareketliliği ve Danimarka, iş dünyası hareketliliği ve kullanıcı odaklılık konularında başarılı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁶².

B. Özel Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler

1. World Economic Forum (Networked Readiness Index)

Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum-WEF) tarafından son 13 yıldır yayınlanan Küresel Bilgi Teknolojileri Raporu'nda yer alan “*Ağ Toplumu Hazır Olma Endeksi (Networked Readiness Index- NRI)*”, ülkelerin internet tabanlı bilgi ekonomisine hazır olma durumunu ölçmektedir⁵⁶³. Son rapor 2016 yılında yayınlanmıştır. *WEF* ölçümleme çalışmalarında, e-dönüşüm süreci yaşam döngüsü içerisinde ağırlıklı olarak duruma, girdilere, çıktılara, kullanım düzeyi ve etkiye bakılmaktadır. Ancak genel ölçümleme odağı e-devlet değildir. Bilgi ekonomisi ve ağ toplumu olma hedefi etrafında çok çeşitli başlıklardan derlenerek oluşturulmaktadır. Ölçümleme çerçevesi 4 ana bileşenden oluşmaktadır. Bunlar; *Çevre Alt Endeksi (Environment Subindex)*, *Hazır Olma Alt Endeksi (Readiness Subindex)*, *Kullanım Alt Endeksi (Usage Subindex)*, *Etki Alt Endeksi (Impact Subindex)* olarak belirlenmiştir. Bu alt endekslerin de kendi içinde alt ayrımları vardır. Bunlardan ilki, çevre endeksi; iş dünyası ve yenilik çevresi ile siyasi düzenleyici çevre alt başlıklarından oluşmaktadır. İkinci sıradaki hazır olma endeksi; altyapı ve dijital içerik, teknolojik alım gücü ve insan kaynağı alt başlıklarından oluşmaktadır. Üçüncü bileşen ise kullanım bileşenidir ve birey kullanımı, özel sektör

⁵⁶² *eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all*, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018, s. 19.

⁵⁶³ <http://reports.weforum.org/global-information-technology-report-2016/networked-readiness-index/>
Erişim Tarihi: 07.01.2019.

kullanımı ve kamu kurumları kullanımı alt başlıklardan oluşmaktadır. Son bileşen olan etki endeksi; ekonomik etki ve sosyal etki alt başlıklarından oluşmaktadır.

10 alt başlık altında yer alan toplam 54 ölçüt söz konusudur. 27 ölçüt için uluslararası kuruluşlardan elde edilen veriler esas alınmaktadır. Diğer 27 ölçüt için *WEF* ülkelerindeki yöneticiler ile gerçekleştirilen anket verileri esas alınmaktadır. İncelenen devletlerin tümünün, bütün alt başlıklarda ayrı bir sıralaması yapılmaktadır. Bununla birlikte incelenen tüm devletlerin genel bir sıralaması da yapılmaktadır. 2016 yılının raporunda genel sıralamada Singapur, Finlandiya ve İsveç ilk üç sırada yer almaktadır. Değerlendirme kriterlerinden biri de bilgi iletişim teknolojileriyle ilgili yasalardır. Bu konuda ilk üç sırada Lüksemburg, Estonya ve Katar yer almaktadır. Ancak bu kriter daha ziyade elektronik ticaret, dijital imza ve tüketicinin korunmasına ilişkin düzenlemeleri baz almaktadır. E-devlet hizmetleri konusu da endeksin ayrı bir kriteri olarak göze çarpmaktadır. Buradaki sıralamada ise Fransa, Singapur ve Güney Kore örnekleri öne çıkmaktadır. Son olarak alt kriterlerden biri de e-katılım'dır. E-katılım konusunda ise 6 devlet tam puan almıştır. Bunlardan Güney Kore ve Hollanda ilk sırada yer alırken; Uruguay üçüncü; Fransa, Japonya ve Birleşik Krallık dördüncü sırada yer almaktadır⁵⁶⁴.

WEF'in yaptığı bu ölçüm, sonuçları itibariyle BM'nin ölçümlerinden farklılık göstermektedir. Kuşkusuz bu durum, BM ve *WEF*'in farklı bakış açıları ve kriterlerinden kaynaklanmaktadır. *WEF*, kriterlerinde ekonomi temelli bir bakış açısına sahiptir. Bu yüzden araştırdığı konular ve değer verdiği kriterler dijital ekonomi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak yine de ölçüm konusunu farklı bir yaklaşım getirmesi, *WEF*'in ölçümünü değerli kılmaktadır.

⁵⁶⁴ Sıralama için bkz.

<http://reports.weforum.org/global-information-technology-report-2016/networked-readiness-index/>

Erişim Tarihi: 30.04.2019.

2. Waseda Üniversitesi Dijital Devlet Endeksi

Waseda Üniversitesi e-Devlet Araştırmaları Merkezi ve Uluslararası CIO Akademisi (IAC) tarafından Prof. Toshio OBI önderliğinde *Uluslararası Dijital Devlet Sıralaması (International Digital Government Ranking)* çalışması gerçekleştirilmektedir. Devletlerin elektronik kamu hizmetleri konusunda kat ettikleri yolları ölçmek için Waseda Üniversitesi bünyesindeki “*Institute of Digital Government*”, her yıl bir rapor yayınlamaktadır. İlk rapor 2005 yılında yayınlanmıştır. 2018 yılında ise 14. rapor yayınlanmıştır. 2018 yılı raporunda ilk sırada Danimarka, ikinci sırada Singapur, üçüncü sırada ise Birleşik Krallık gelmektedir⁵⁶⁵. Raporla değerlendirilen toplam ülke sayısı ise 65 ülkeye ulaşmıştır.

Uluslararası Dijital Devlet Sıralaması ölçümleme çalışması, on ana ve 35 alt kriterden oluşmaktadır. Bu kriterler; Ağ Altyapısı Hazırlığı, Yönetim Optimizasyonu, Online Hizmetler, Ulusal Portal, Kamu Bilişim Üst Yöneticiliği, Dijital Devlete Teşvik, E-Katılım, Açık Devlet Verileri, Siber Güvenlik, Gelişmekte Olan Bilgi İletişim Teknolojilerinin Kullanımı olarak belirlenmiştir. E-Katılım bu kriterler arasına 2010 yılında; Siber Güvenlik ve Açık Devlet 2014 yılında, Gelişmekte Olan Bilgi İletişim Teknolojilerinin Kullanımı ise 2017 yılında eklenmiştir⁵⁶⁶.

Ayrıca 2018 yılı raporuna dijital devlet konusunda ortaya çıkan yeni eğilimlerden de bahsedilmiştir. Buna göre; dijital hükümet için yapay zeka ve eşyaların internetinin kullanılması, akıllı şehir kapsamının ve e-yerel yönetimin genişletilmesi, dijital hükümet için blockchain teknolojisi ve yolsuzlukla mücadele için dijital hükümet kavramları öne

⁵⁶⁵ *The 14th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2018 Report October 2018, Tokyo, Japan, Ed: Toshio OBI, Tokyo, 2018.*

http://www.e-gov.waseda.ac.jp/pdf/The_2018_Waseda-IAC_Digital_Government_Rankings_Report.pdf
Erişim Tarihi: 07.01.2019.

⁵⁶⁶ *The 14th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2018 Report October 2018, Tokyo, Japan, s. 76.*

çıkılmaktadır⁵⁶⁷. Waseda Üniversitesi ortaya attığı bu ölçüm kriterleri ve yeni eğilimleri analiz etmesiyle diğer ölçümlerden farklılaşmaktadır. Ayrıca raporda incelenen tüm ülkelerin, bütün kriterlere göre kısa bir analizi yer almaktadır. Raporun her yıl düzenli olarak yayınlanması ise önemli bir noktadır. Bütün bu yönleriyle Waseda Üniversitesi'nin oluşturmuş olduğu bu sıralama, dijital devlet konusundaki gelişme düzeyini ölçme açısından önemlidir.

3. Bilgi İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi (ICT Development Index)

Merkezi Cenevre'de bulunan, *Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (International Telecommunication Union-ITU)* tarafından her yıl “*Measuring the Information Society Report (Bilgi Toplumunun Ölçülmesi Raporu)*” isimli bir rapor yayınlanmaktadır⁵⁶⁸. Bu raporda ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanım düzeyleri hakkında kıyaslamalı analizler paylaşılmaktadır. *ITU* ayrıca *Bilgi İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi (ICT Development Index)* adında da bir endeks hazırlamaktadır. Bu endeks bilgi toplumu olma yolunda altyapı ve teknolojilere yönelik en çok referans gösterilen endeks çalışmasıdır⁵⁶⁹.

Endeks erişim, kullanım ve beceriler olarak 3 ana başlığa ayrılmaktadır. Bu başlıklar incelendiğinde endeksin bilgi iletişim teknolojileri altyapısını incelediği görülmektedir. Bu yüzden doğrudan olarak e-devlet hizmetleri ya da dijital demokrasi raporun inceleme alanına girmemektedir. Ancak devletlerin bilgi iletişim teknolojileri alanında güçlü gelişim göstermesi, dolaylı yoldan dijital demokrasi düzeyine de katkı

⁵⁶⁷ *The 14th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2018 Report October 2018, Tokyo, Japan*, s. 28.

⁵⁶⁸ *Measuring the Information Society Report, Volume 1*, International Telecommunication Union, Geneva, 2018.

Rapora ulaşmak için bkz.

<https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2018/MISR-2018-Vol-1-E.pdf>

Erişim Tarihi: 07.01.2019.

⁵⁶⁹ <https://www.dijitaldonusum.gov.tr/itu-calismalari/> Erişim Tarihi: 30.04.2019.

sunmaktadır. 2017 yılında yayınlanan son sıralama verilerine göre ise, İzlanda, Güney Kore ve İsviçre bu alanda ilk üç sırada yer alan devletler olarak öne çıkmaktadırlar⁵⁷⁰.

4. Dijital Evrim Endeksi

Dijital Evrim Endeksi, 2014 ve 2017 yılında yayınlanmıştır. Tufts Üniversitesi ve Dünya Ekonomik Forumu ortak çalışmasıyla hazırlanan bu endeks, 60 ülkenin dijital dönüşümünü, 4 ana başlığa ayrılan 170 değişkene göre incelemektedir⁵⁷¹. Bu ana başlıklar; Arz Koşulları, Talep Koşulları, Kurumsal Çevre ve İnovasyon ve Dönüşüm olarak gruplanmıştır. Arz koşulları, ülkelerin dijital altyapılarını odaklanmaktadır. Talep koşulları ise yurttaşların bu altyapıya katılma durumlarını inceler. Üçüncü grup olan kurumsal çevre ise dijital altyapıya doğrudan yatırım yapmanın yanı sıra yasal düzenlemeler, hükümet politikaları gibi faktörlere odaklanmaktadır. İnovasyon ve dönüşüm başlığı ise üniversite ve endüstri iş birliği gibi süreçler, yaratılan yeni dijital ürünler ve hizmetler gibi yenilikleri dikkate almaktadır⁵⁷².

Dijital Evrim Endeksi'nin temel hipotezi bir ülkenin dijitalleşmesidir. Dijitalleşme ise “her gün devletle, işletmelerle ve diğer insanlarla gerçekleştirilen insan etkileşimlerinin ve işlemlerinin internet ve internet tabanlı teknolojiler ve hizmetler kullanılarak yürütülmesi” olarak tanımlanmıştır⁵⁷³. Endeksin ölçüm metodu ise; yukarıda belirtilen 4 ana başlık altında yer alan 108 adet kritere dayanmaktadır. 2017 raporuna göre ilk üç sırada, Norveç, İsveç ve İsviçre bulunmaktadır⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰ Sıralama için bkz.

<http://www.itu.int/net4/itu-d/idi/2017/index.html#idi2017rank-tab> Erişim Tarihi: 30.04.2019.

⁵⁷¹ *Digital Planet 2017, How Competitiveness And Trust in Digital Economies Vary Across The World*, July, 2017.

Rapor metnine ulaşmak için bkz. https://sites.tufts.edu/digitalplanet/files/2017/05/Digital_Planet_2017_FINAL.pdf Erişim Tarihi: 09.01.2019.

⁵⁷² *Digital Planet 2017*, s. 17.

⁵⁷³ *Digital Planet 2017*, s. 54.

⁵⁷⁴ *Digital Planet 2017*, s. 21.

Dijital Evrim Endeksi, istikrarlı olarak yayınlanan bir endeks değildir. Yalnızca 2014 ve 2017 yıllarında yayınlanmıştır. Bu açıdan sürekli olarak başvurulacak bir kaynak olmaktan uzaktır. Ayrıca incelemeye aldığı ülke sayısı da diğer endekslere göre sayıca azdır. Bu durum yapılacak sıralamanın güvenilirliğini düşürmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİJİTAL DEMOKRASİ VE TÜRKİYE

I. Türkiye’de Dijital Demokrasi Araçları

A. Türkiye’de Demokrasi ve İnternetin Gelişimi

1. Türkiye’de Demokrasinin Gelişimi

Türkiye’de dijital demokrasi araçlarına değinmeden önce şüphesiz öncelikle Türkiye’de demokrasinin tarihsel gelişimini ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye ve Osmanlı Devleti’nde demokrasinin ortaya çıkışı ve kırılma noktaları önem taşımaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, 1299 yılında kurulmuş ve kuruluşundan⁵⁷⁵ itibaren 1876 yılına kadar katı merkeziyetçi bir mutlak monarşiyle yönetilmiştir⁵⁷⁶. Padişahın devletin tek söz sahibi kişisi olduğu bu düzen, Osmanlı Devleti’nin zamanla Batı devletleri karşısında üstünlüğünü yitirmesinden dolayı revize edilmiştir. Batılılaşma hareketleri 17. Yüzyılda filizlenmeye başlamıştır. Ancak III. Selim’in tahta çıkmasına kadar atılan adımlar kalıcı etkiler doğurmamıştır. III. Selim zamanında *Nizam-ı Cedit* adında yeni bir ordunun kurulması, kapıkulu ve tımar örgütünün ıslahı, askeri sanayi ve eğitim ile ilgili eserlerin yabancı dilden çevrilmesi gibi projeler ortaya atılmıştır⁵⁷⁷.

Batılılaşma çalışmaları II. Mahmut döneminde de hız kazanmıştır. Sonrasında 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte, Osmanlı Devleti, anayasal bir düzene ve parlamentoya kavuşmuştur. Ancak meclisin açılması, sistemin temel özelliği olan,

⁵⁷⁵ Osman Gazi 1302 yılında İznik kuşatması sırasında Bizans imparatorunun gönderdiği orduyu Koyunhisar’da bozguna uğratmış ve bir imparatorluk ordusunu yenerek ününü yaymıştır. İnalçık, Osmanlı Beyliği’nin gerçek anlamda kuruluşunu 1302 yılında alınan bu zaferle başlatır. **Halil İNALCIK**, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, 22. Baskı, **Çev: Ruşen SEZER**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 12.

⁵⁷⁶ **AKAD/VURAL/DİNÇKOL**, s. 357.

⁵⁷⁷ **Niyazi BERKES**, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93.

padişahın yetkilerini etkilememiştir. Çoğu faaliyet padişahın iznine bağlıdır, meclisin hükümeti denetleme yetkisi yoktur ve padişah meclisi fesih ve siyasileri sürgün yetkilerine sahiptir. Sistemin temel dinamiklerinde köklü bir değişim yaratmayan bu sistem uzun ömürlü olmamıştır. İki genel seçim yapıldıktan sonra 1878 yılında padişah meclisi tatil etmiş ve üyelerine seçim bölgelerine dönme emri vermiştir⁵⁷⁸. Söz konusu tatil, 30 yıl sonra ilan edilen II. Meşrutiyet ile sona ermiştir. 1908 yılında başlayan bu dönemde Anayasa'da da köklü değişiklikler yapılmış ve rejimin temel dinamikleri değişmiştir. *Kanun-i Esasi*'nin eksiklikleri, 8 Ağustos 1909 tarihinde yapılan değişikliklerinin ardından önemli ölçüde giderilmiştir. Bu değişikliklerle, *Kanun-i Esasi*'nin 21 maddesi değiştirilmiş, bir maddesi kaldırılmış ve üç yeni madde eklenmiştir. Hatta doktrinde bazı yazarlar, bu köklü değişimi ifade etmek için *1909 Anayasası* terimini kullanmaktadır⁵⁷⁹. Bu değişikliklerden en önemlileri; kanun dışı tutuklama yasağı, haberleşmenin gizliliği, toplanma özgürlüğü, dernek kurma hakkı, sansür yasağı, padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması olarak sayılabilir⁵⁸⁰. Ayrıca bu değişiklikler, gerçekten sınırlı bir monarşi rejiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılan Osmanlı Devleti, savaşı kaybetmiş ve *Sevr Antlaşması*'ni imzalayarak teslim olmuştur. Ancak bu durumu kabul etmeyen Osmanlı subayları, Mustafa Kemal'in önderliğinde Milli Kurtuluş Savaşı'ni başlatmış, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak saltanatı kaldırmış ve Batı ölçeğinde bir ulus-devlet kurmuşlardır. Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yaşanan köklü değişimler, Türkiye'de demokrasi fikrinin yeşermesine zemin hazırlamıştır. Özellikle saltanatın kaldırılması, hakimiyetin ulusta olduğunu tescillemiş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni iktidarın tek sahibi haline getirmiştir. Bu dönemde yaşanan meclis tartışmaları ve varılan sonuçlar, ulusun kendi kararlarını kendisinin aldığı yeni bir dönemin ilk işaretleridir. Daha sonra

⁵⁷⁸ **Bernard LEWIS**, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, 4. Baskı, **Çev: Hamdi AYDOĞAN/Esra ERMERT**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 12

⁵⁷⁹ **Bülent TANÖR**, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 192.

⁵⁸⁰ **Nihat BULUT**, "Türkiye'de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: XII, S: 1-2, 2008, s. 8

hilafetin de kaldırılmasıyla yeni cumhuriyetin laik karakteri ortaya çıkacak ve demokrasinin kurumsallaşması için atılan adımlara hız verilecektir. Ortaya bir ulus-devlet çıkartmak isteyen Mustafa Kemal Atatürk, çeşitli reformları uygulamaya koymuştur. Bu dönemde yeni kurulan devletin gerçekleştirmek istedikleri hedefler, çok partili demokrasiyi geciktirmiştir. Çok partili demokrasiye geçiş amacıyla yapılan denemelerden de kısa sürede vazgeçilmiştir. Bu döneme kadar yapılan reformlar, ulus bilincinin oluşmasına odaklanmıştır.

Bu dönemde oluşturulan ilk anayasa olan *1921 Anayasası* 23 maddelik kısa bir anayasadır. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin doğrudan bir hüküm içermeyen *1921 Anayasası*'nın, il şuralarına yer vererek birçok konuda il meclislerine yetki vermesi günümüzden bakıldığında bile ileri ve demokratik bir anlayışı yansıtır⁵⁸¹. *1921 Anayasası* üç yıl yürürlükte kaldıktan sonra yerini *1924 Anayasası*'na bırakmıştır. *1924 Anayasası*, *1921 Anayasası*'ndan daha uzun ömürlü olmuş ve 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesine kadar yürürlükte kalmıştır. *1924 Anayasası*, hakimiyetin milletle olduğu esasını benimsemiş ancak çoğunluk iradesine sınır çizecek kurumlara yer vermemiştir. Dolayısıyla, yönetimle ilgili bütün kararlar, tek parti ve onun TBMM'deki temsilcileri tarafından alınmış ve uygulanmıştır. Örneğin her ne kadar, Anayasa Mahkemesi kurulmadan önce, anayasal denetim alanında birtakım girişimler olmuşsa da bir anayasa yargısı geleneği oluşturmak mümkün olmamıştır. Kanunların anayasaya aykırılığı konusunda, mahkemelere denetim yetkisi tanınması konusunda *1876 Kanun-i Esasisi*'nden *1961 Anayasası* dönemine kadar çeşitli defalar kanun teklifleri sunulmuş ancak söz konusu teklifler kanunlaşmamıştır⁵⁸². İdari tasarruflardan dolayı iptal davası açılabilmekte ama yasama organı tarafından yapılan tasarruflara karşı doğrudan bir iptal davası açma yolu bulunmamaktadır⁵⁸³.

⁵⁸¹ AKAD/VURAL DİNÇKOL/BULUT, s. 365.

⁵⁸² Erdal ONAR, *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler*, Ankara, 2003, s. 163, 188 vd.

⁵⁸³ Turhan FEYZİOĞLU, *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakabesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1951, s. 253.

1928 yılında 1222 sayılı Kanunla Anayasa'dan “*Devletin dini İslam'dır*” ifadesi başta olmak üzere bütün dini referanslar çıkartılmıştır. 1928 değişikliğinde laik kelimesi kullanılmamasına rağmen laik bir devlet düzeninin tesis edildiği söylenebilir⁵⁸⁴. 1937 yılında yapılan anayasa değişikliği ile CHP'nin altı oku olarak ifade edilen ve laikliği de kapsayan altı ilke anayasanın 2. Maddesine⁵⁸⁵ eklenmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa'da faşist rejimlerin ortadan kalkması ve sonrasında yaşanan gelişmeler, tek partili demokrasinin devamını zorlaştırmıştır. Bu durumdan Türkiye Cumhuriyeti de gereken dersleri çıkartmış, savaşı kazanan demokratik Batı devletleriyle diyalogunu kuvvetlendirmek ve *Milletler Cemiyeti*'ne kabul edilmek için çok partili demokrasiye kalıcı olarak geçmiştir. İsmet İnönü, 1 Kasım 1944'te yaptığı TBMM açılış konuşmasında Türk politik sisteminin demokratik parlamenter karakterine vurgu yapmış, 19 Mayıs 1945'te ise rejimi daha demokratik hala getirmek için gerekli adımları atma sözü vermiştir⁵⁸⁶. Neticede 1945 yılında Demokrat Parti'nin kurulmasıyla Türkiye, ılımlı bir şekilde de olsa, çok partili rejime geçmiştir.

1950 yılında yapılan seçimlerin sonucunda, Demokrat Parti'nin seçimi kazanmasıyla iktidar el değiştirmiştir. DP döneminde yapılan uygulamalar, özellikle anayasa yargısının olmamasıyla da birleşince, ortaya denetimsiz bir çoğunluk iktidarı çıkmıştır. Demokrat Parti iktidarının baskıcı politikaları ve çoğunluk despotizmine varan uygulamaları, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesine zemin oluşturmuştur. Askeri hiyerarşi içinde olmayan ve alt rütbeli subaylar tarafından yapılan bu müdahale sonucunda, 1924 Anayasasının bazı hükümlerinde değişikliğe gidilmiş ve TBMM'nin yetkileri Milli Birlik Komitesi'ne devredilmiştir. MBK, ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir anayasa için Prof. Sıddık Sami Onar başkanlığında, öğretim üyelerinden oluşan bir komisyon kurmuştur. Komisyonun çalışmalarının ardından MBK, 157 ve 158 sayılı kararlarıyla bir

⁵⁸⁴ Ergun ÖZBUDUN, *1924 Anayasası*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9.

⁵⁸⁵ “*Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir*”.

⁵⁸⁶ Erik Jan ZÜRCHER, *Turkey: A Modern History*, Third Edition, I. B. Tauris, London, 2003, s. 210.

kurucu meclis kurulmasına karar vermiştir. Söz konusu meclis, kendisine tanınan süre içinde yeni Anayasayı hazırlayarak referanduma sunmuştur⁵⁸⁷. Böylelikle *1961 Anayasası* referandumda kabul edilerek yürürlüğe konmuştur. *1961 Anayasası*, içerdiği hükümlerle çoğulcu bir demokrasinin kurulması için gereken hukuki altyapıyı sağlamaktadır. *1961 Anayasası*, örgütlenme özgürlüğü, yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi ve sosyal haklar gibi alanlarda döneminin anayasalarına göre oldukça ileri düzenlemelere sahiptir.

Özellikle Anayasa Mahkemesi'nin kurulması *1961 Anayasası*'nı, önceki anayasalarımızdan keskin bir biçimde ayırmaktadır. Yukarıda kısa bir tarihçesi verilen yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, *1961 Anayasası*'yla kurulan Anayasa Mahkemesi'nin görevleri arasında sayılmıştır. Böylelikle anayasal tarihimizde geçmişten beri var olan bir boşluk doldurulmuştur. Yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimini yerine getirecek bir organ olması kamusal özgürlüklerin temel bir güvencesi olmuştur⁵⁸⁸. Bu durum çoğunlukçu demokrasiden çoğulcu demokrasiye doğru önemli bir geçiş noktası olarak görülmelidir. *1961 Anayasası*'nın getirdiği önemli yeniliklerden bir diğeri de hukuk devleti ilkesini, anayasal bir ilke olarak ele almasıdır.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 12 Eylül 1980 tarihinde, emir komuta zinciri içinde gerçekleştirdiği askeri müdahalenin ardından hazırlanan *1982 Anayasası*, çoğulcu demokrasi modelini dışlamamakla birlikte, ilk halinde demokrasiyi kısıtlayan düzenlemelere sahiptir. Milli Güvenlik Konseyi, 29 Haziran 1981 tarihinde kabul ettiği "2485 Sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun" ile anayasa yapım sürecini başlatmıştır. Bu kanuna göre, bir kurucu meclis tesis edilmiş ve yeni anayasayı hazırlamakla görevlendirilmiştir. Halk oyuyla kabul edilen *1982 Anayasası*, hak ve özgürlükler üzerinde son derece kısıtlayıcı hükümler içermektedir. Bu kısıtlamalar özellikle kolektif siyasal katılım alanındadır. Dernek, sendika, kooperatif, vakıf, kamu kurumu

⁵⁸⁷ Ergun ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, 15. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara, 2014, s. 36.

⁵⁸⁸ Erdoğan TEZİÇ, *La Seconde République Turque*, Thèse pour le doctorat de l'Université de Paris, Faculté de Droit et des Sciences Économiques, Paris, 1965, s. 134.

niteliğindeki meslek kuruluşları gibi tüzel kişilere getirilen siyasal faaliyet yasakları bu kısıtlamalarını tipik örneğidir. Bu durum 1982 Anayasası'nı katılımcı demokrasiyi zorlaştıran bir karaktere büründürmektedir⁵⁸⁹. 1982 Anayasası hukuk devleti ilkesine yer vermekle beraber getirdiği istisna hükümleriyle bu ilkeyi de zayıflatmıştır. Bu durumun en önemli göstergesi, anayasanın hukuk devleti ilkesinin en temel gereklerinden olan idari işlemlerin yargı denetimine açık olması konusunda birçok istisna içermesidir. Ancak 1982 Anayasası, ilk halinden oldukça uzaklaşmış ve birçok kez değişikliğe uğramıştır. Askeri vesayet ve temel hak ve özgürlüklerin korunması konularında zaman içinde temel değişiklikler olmuştur. Özellikle 1995, 2001, 2004 yıllarında yapılan değişiklikler demokratikleşme, sivilleşme ve liberalleşme yolunda önemli adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁹⁰. 2010 yılında yapılan değişiklikle hukukumuza giren, *Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikayeti)* imkanı ise hak ihlallerinin önüne geçilmesinde önemli bir adımdır. Ancak günümüzde hala bazı idari işlemlerin yargı denetimine kapalı olması, anayasanın en temel eksikliklerinden biri kabul edilmektedir. Son olarak 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum ile kabul edilen ve 24 Haziran 2018 seçimleri ile birlikte yürürlüğe giren yeni anayasal düzenlemeler, Meclis'in işlevinin azaltılması, kuvvetler ayrılığı ve bunun bir uzantısı olarak yargı bağımsızlığı konularında yeni tartışmalara yol açmaktadır.

2. Türkiye'de İnternetin Gelişimi

Türkiye'de dijital demokrasi araçlarının gelişimi, internet kullanımının yaygınlaşmasıyla da yakından ilgilidir. Türkiye'ye internet erişimi altyapısının oluşmasında öncü olarak Ege Üniversitesi aracılığıyla 1986'da kurulan TÜVEKA (*Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı*)'dan bahsedilmektedir. Bu ağ henüz internet olarak tanımlanmayan ancak geniş bir alan ağı olarak Avrupa'daki EARN (*European Academic and Research Network*)/BITNET (*Because It's Time Network*) ağlarına Türkiye'deki bazı üniversiteleri ve akademik kuruluşları bağlayan bir ağ olarak

⁵⁸⁹ Bülent TANÖR, *İki Anayasa 1961-1982*, 5. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 129-130.

⁵⁹⁰ ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 71.

ortaya çıkmıştır. İlerleyen yıllarda bu ağın yetersiz kalması üzerine, 1991 yılı sonlarına doğru ODTÜ ve TÜBİTAK, internet teknolojilerini kullanan yeni bir ağın tesis edilmesi yönünde bir proje başlatmışlardır⁵⁹¹. Türkiye’den uluslararası alana ilk deneysel bağlantı ise 1992 yılının Ekim ayında Hollanda’ya gerçekleşmiştir. Bu bağlantıyı takiben ODTÜ 12 Nisan 1993 tarihinde ODTÜ üzerinden ABD’deki *Ulusal Bilim Vakfı Ağı’na (NSFNET)* bağlantı sağlanmıştır. Bu bağlantı Türkiye’nin ilk internet bağlantısı olarak kabul edilmektedir⁵⁹². 1996 yılında itibaren ise internet, ticari bir ürün olarak yurttaşların kullanımına sunulmuş ve bu andan itibaren gelişme göstermiştir.

Türkiye’de internet hizmetleri, hukuki açıdan evrensel hizmet kategorisindedir. 2005 yılında kabul edilen 5369 Sayılı *Evrensel Hizmet Kanunu* bu durumu düzenlemektedir. Kanun’a göre evrensel hizmet;

“Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde coğrafi konumlarından bağımsız olarak herkes tarafından erişilebilir, önceden belirlenmiş kalitede ve herkesin karşılayabileceği makul bir bedel karşılığında asgari standartlarda sunulacak olan, internet erişimi de dahil elektronik haberleşme hizmetleri ile bu Kanun kapsamında belirlenecek olan diğer hizmetleri kapsar”.

Buradan anlaşılacağı üzere Türkiye’de internet erişimi, devletin pozitif yükümlülüklerle sahip olduğu bir alandır. Ancak Kanun’un bütününden çıkan bir sonuç bu hizmeti işletmecilerin yüklenecidir. Dolayısıyla bu hizmetin olağan görülüş usulü sadece özel hukuk tüzel kişileri üzerindedir. Doktrinde bu durum haklı olarak

⁵⁹¹ Erkan SAKA, “Türkiye’de İnternet”, in, *Türkiye İnternet Tarihi*, Der: Erkan SAKA, Alternatif Bilişim Derneği, İstanbul, 2019, s. 6.

⁵⁹² SAKA, s. 7.

eleştirilmektedir⁵⁹³. Ancak bu durum Türkiye’de internetin yaygınlaşmasını engellememiştir.

Geleneksel medya ve devlet de internette yer almaya başlamıştır. Bununla birlikte internette bu grupların tekelinden söz etmek zordur. Çünkü sadece internet üzerinde var olan bazı platformlar da kamuoyu oluşturma bağlamında bu gruplarla denk seviyede bulunmaktadır⁵⁹⁴. Türkiye’de güncel internet kullanıcı sayısı 56 milyon olarak tahmin edilmektedir⁵⁹⁵. Sayının nüfusu göre oldukça yüksek oluşu, internet ile demokrasi arasında bir ilişki kurulmasını da kaçınılmaz kılmaktadır. İnternetin sunmuş olduğu imkanlar, yurttaşların devlet yönetiminde daha aktif olarak yer alması, iktidarı siyasi açıdan denetlemesi ya da kendi aralarında örgütlenmesi açısından çeşitli imkanlar yaratmaktadır.

B. Siyasal Katılım Alanında Dijital Demokrasi Araçları

Siyasal katılım kavramına ilişkin olarak ikinci bölümde yapılan açıklamalar Türkiye özelinde de geçerlidir. Bu bağlamda *BM E-Katılım Endeksi*’nde yapılan üçlü ayırım bu kısımda da dikkate alınacaktır. Söz konusu endekse göre e-katılım; e-bilgi, e-danışma ve e-karar alma olarak üçlü bir ayırma tabi tutulmaktadır. İkinci bölümde bu ayırma ve konuların genişliğine dayanarak oluşturulan sistematik burada da korunacaktır. Ancak Türkiye’de siyasal katılımın gelişimine de konumuzla ilgili olarak değinmek gerekmektedir. Bundan dolayı ilk olarak Türkiye’de siyasal katılımın gelişimi ana hatlarıyla açıklanacaktır. Daha sonrasında Türkiye’de teknolojiyle birlikte gelişen siyasal katılım araçlarının bir dökümü ve değerlendirmesi yapılacaktır. Bu araçlar internet üzerinden siyasal katılım araçları, e-oy uygulamasının Türkiye’deki durumu olarak tasnif edilecektir. Her ne kadar *BM E-Katılım Endeksi*’nin inceleme alanı dışında yer alsada

⁵⁹³ Aydın GÜLAN, “Elektronik Haberleşme Kanunu Taslağında Yer Alan Evrensel Hizmet Kavramı”, Kamu Hukuku Arşivi, Eylül 2004, s. 174.

⁵⁹⁴ SAKA, s. 20.

⁵⁹⁵ <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> Erişim Tarihi: 12.03.2018.

sosyal medyanın siyasal örgütlenme bağlamında kullanımı ve kamuoyu araştırmaları da siyasal katılım açısından taşıdıkları önem sebebiyle bu başlıkta altında ele alınacaktır.

1. Türkiye’de Dijitalleşme Öncesi Siyasal Katılım

Türkiye’de siyasal katılım kavramının, Osmanlı mirasıyla beraber ele alındığında, yıllar içinde büyük değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik döneminde padişahın sahip olduğu mutlak yetkiler, devşirme sistemi, aşırı merkezîyetçilik, gibi durumlar Anadolu halkının toplumsal-siyasal örgütlenme olanaklarını son derece kısıtlamıştır⁵⁹⁶. Dinsel kökenli mutlak itaat kültürü de buna eklenince pasifizm-edilgenlik semptomu toplumsal bilinçaltına yerleşmiştir. Dolayısıyla Tanzimat öncesi halk, siyasal sistemden hiçbir şey bekleyemeyecek hale gelmiştir⁵⁹⁷. Tanzimat dönemiyle birlikte taşra yönetiminde yapılan reformlar ilk katılım örneklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Vergi toplanmasını sağlamak amacıyla merkezden gönderilen bir Muhassıl başkanlığında yerel halkın seçeceği temsilcilerden oluşan bir meclis kurulması ülke tarihinde halka sınırlı da olsa tercihini beyan etme hakkı tanıyan ilk örnek olarak görülmektedir⁵⁹⁸. Seçim usulü de oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir ve seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanunnamesine göre cezalandırılmaktadır⁵⁹⁹.

Sonraki süreçte, bu meclislerden beklenen başarılı sonuçlar elde edilemeyince, valilere eski otoriteleri yeniden iade edilmiş ancak yerel halktan seçilen üyelerin de bulunduğu bazı meclislerin kuruluşuna ve çalışmalarına devam edilmiştir. *1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri* ile de bu kurulların varlığı devam etmiştir. *Islahat Fermanı* hükümlerinden dolayı, yerel temsilciler mahkemelere ve bazı hizmetleri görmek için

⁵⁹⁶ **Maksut MUMCUOĞLU**, *ağdaş Demokrasi Kuramlarında Katılma ve Türkiye’de Katılmanın Gelişimi*, Ankara, 1982, s. 94.

⁵⁹⁷ **MUMCUOĞLU**, s. 103

⁵⁹⁸ **MUMCUOĞLU**, s. 107.

⁵⁹⁹ **Halil İNALCIK**, “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*”, in, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. Basım, **Editörler: Halil İNALCIK/Mehmet SEYİTDANLIOĞLU**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 181.

kurulan ihtisas komisyonlarına da girmişlerdir⁶⁰⁰. *1876 Kanun-i Esasisi* de siyasal katılım alanında *Meclis-i Mebusan*'ı ortaya çıkarmasıyla önemli bir atılım olarak görülmelidir. Bu dönemin ardından II. Meşrutiyet döneminde ise siyasi partiler ortaya çıkmış ve seçimlerin anlamını artırarak siyasal katılıma yeni bir boyut kazandırmıştır⁶⁰¹. Ancak Osmanlı Devleti'nde siyasal katılımı ile ilgili olarak yapılan reformlar toplumsal bir talep olmaktan ziyade dönemin aydınlarının isteği ve devlet yönetiminin bir lütfu olarak ortaya çıkmıştır⁶⁰².

Cumhuriyet dönemi ise egemenliği kayıtsız, şartsız ulusa ait kılarak siyasal katılım alanında keskin bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu dönemde ilk yürürlükte olan anayasa olan *1921 Anayasası*, milletvekillerinin vilayet seçim çevrelerinden seçileceğini hükme bağlamıştır. Olağanüstü bir dönemin ürünü olan *1921 Anayasası*'nın bu konuda detaylı hükümler içermemesi dönemin şartları gereği normal karşılanmalıdır⁶⁰³.

1924 Anayasası ise 10. ve 11. Maddelerinde seçme ve seçilme haklarına yer vermiştir. İlk halinde sadece erkeklere tanınan bu hak 1934 yılında kadınlara da tanınmıştır. Böylelikle katılım alanında eşitlik sağlanmıştır⁶⁰⁴. Bu dönemde yürürlüğe giren *Köy Kanunu*'nda yer verilen ve köyde yaşayan her seçmenin üyesi olduğu *Köy Dernekleri*, Türkiye'de katılımcı demokrasinin ilk nüvesi olarak görülmektedir⁶⁰⁵. Bu kanuna göre *Köy Derneği*, muhtarı seçmek başta olmak üzere köyün yasama organı gibi hareket etmektedir. Bu gelişmelere rağmen Türkiye'de tek partili dönemde genel olarak halkın fiili bir katılımından söz etmek zordur. Ancak yapılan reformlar katılımın toplumsal ve yasal altyapısını oluşturdukları için önemlidir⁶⁰⁶.

⁶⁰⁰ Ortaylı'ya göre bu kurulları, içlerinde seçimle gelen yerel temsilciler bulunsa da yerel idare kuruluşları olarak nitelenemez. **İlber ORTAYLI**, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 408.

⁶⁰¹ **MUMCUOĞLU**, s. 119.

⁶⁰² **Nihat BULUT**, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye'de Siyasal Katılım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 118.

⁶⁰³ **MUMCUOĞLU**, s. 128.

⁶⁰⁴ **MUMCUOĞLU**, s. 129.

⁶⁰⁵ **MUMCUOĞLU**, s. 135.

⁶⁰⁶ **BULUT**, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye'de Siyasal Katılım*, s. 118.

1946 yılında Türkiye'nin *Batı Bloku*'na dahil olmak için çok partili siyasal hayata geçişiyle birlikte siyasal katılım imkanları da farklılaşmıştır. Yeni siyasi partilerin kurulmasının önünün açılması tek başına siyasal katılım imkanlarına önemli ölçüde katkı yapan bir gelişmedir. Ayrıca *Seçim Kanunu*'nda yapılan değişikliklerle seçimlerin tek dereceli olarak yapılması hükme bağlanmıştır. *Cemiyetler Kanunu*'nda yapılan değişikliklerle, sınıf esaslı dernek kurulması yönündeki yasak kaldırılmıştır. Bu durum işçi sendikalarının hızlı bir şekilde örgütlenmesini sağlamıştır. Basına yönelik olarak da bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Gazete kapatma yetkisinin hükümetten alınıp mahkemelere verilmesi ve gazete kurma konusundaki kısıtlamaların esnetilmesi, tek sesli bir toplumdan sıyrılma isteğinin göstergeleridir⁶⁰⁷. 1950 yılında seçim yoluyla iktidarın değişmesi ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi siyasal katılım imkanlarının etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu seçime çok yüksek bir oranla katılan halk, 1954 seçimlerinde de bu tavrını devam ettirmiştir. Ancak sonrasında Demokrat Parti'nin baskıcı bir karaktere bürünerek muhalefet yapma imkanlarını kısıtlamasıyla halkın bilinçaltında eskiden beri var olan siyasal etkisizlik duygusu yeniden canlanmış ve seçimlere katılım oranları düşmeye başlamıştır⁶⁰⁸.

1961 Anayasası ise siyasal katılımı Batı anayasaları düzeyinde genişletmiştir. *1961 Anayasası* genişlettiği hak ve özgürlükler ve tanıdığı sosyal haklarla birlikte özgürlükçü bir ortam yaratmıştır. Yaratılan bu ortam Türkiye'nin demokratik siyasal kültürüne de katkı sağlamıştır⁶⁰⁹. Ancak 1970'li yıllarda ortaya çıkan siyasal çatışmalar sonucunda verilen 12 Mart 1971 Muhtırası, bu özgürlük ortamına negatif etki etmiştir. Bu dönemde sıkıyönetim ilan edilerek özgürlükler üzerinde yoğun bir baskı kurulmuştur. Baskılar sonucunda halkın siyasal katılıma ilgisi azalmış ve 1973 yılında yapılan seçimlere katılım ciddi oranda düşmüştür⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ MUMCUOĞLU, s. 147.

⁶⁰⁸ MUMCUOĞLU, s. 197.

⁶⁰⁹ BULUT, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye'de Siyasal Katılım*, s. 108.

⁶¹⁰ BULUT, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye'de Siyasal Katılım*, s. 113.

1982 Anayasası ise siyasal katılım alanında yoğun bir kısıtlama ile yürürlüğe girmiştir. Askeri müdahale sonrası Mayıs 1983'te siyasi parti kurulması serbest bırakılmış ancak seçimlere sadece üç partinin katılmasına izin verilmiştir. 1987 tarihinde ise askeri müdahaleden sonra siyaset yasağı getirilen siyasetçilerin yasakları referandum yoluyla kaldırılmıştır⁶¹¹. Türkiye'de gelişimi bu şekilde özetlenebilecek siyasal katılım olgusu dönem dönem askeri müdahalelerle kesintiye uğramıştır. Ancak askeri müdahaleler de kendilerini meşrulaştırmak için en kısa sürede demokratik düzenin tesis edileceğini belirtmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla çok partili siyasal hayatın başından itibaren demokratik katılım imkanları askeri müdahalelerle kesintiye uğrasa da genel olarak açık kalmıştır. Günümüzde teknolojide ortaya çıkan gelişmeler ise yeni katılım imkanları yaratmaktadır. Bir sonraki başlıkta bu katılım araçlarına değinilecektir.

2. İnternet Üzerinden Siyasal Katılım

a. Türkiye'de İnternet Üzerinden Tek Taraflı Bilgilenme

Türkiye'de siyasal katılımın ilk boyutunu, internet üzerinden tek taraflı bilgilenme oluşturmaktadır. Kamu kurumlarının internet sayfaları ya da yöneticilerin kişisel sosyal medya hesapları tek taraflı bilgilenmeyi oluştururlar. Bu bağlamda Türkiye'de kamu kurumlarının internet sayfaları tek taraflı bir bilgilenmeyi mümkün kılmaktadır. Günümüzde özellikle Twitter üzerinde Cumhurbaşkanı ve diğer siyasi aktörlerin sahip oldukları hesaplar da bu işlevi görmektedir. Bu yolla ifade edilen görüşler hem iç hem de dış politikada geniş yankılar uyandırmakta ve siyaseti dijital bir zemine doğru çekmektedir.

Tek taraflı bilgilenmenin bir diğer yönünü ise yasama sürecini takip edebilmek oluşturmaktadır. *2954 Sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu*'nun 21. Maddesi, TBMM faaliyetlerini yansıtma görevini, TBMM TV'ye vermektedir. Söz konusu faaliyetlerin ne ölçüde yansıtılacağı ise, TRT Genel Müdürlüğü ile TBMM Başkanlığı

⁶¹¹ BULUT, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye'de Siyasal Katılım*, s. 115-117.

arasında yapılan protokol ile belirleneceği hükme bağlanmıştır. Mevcut durumda TBMM Genel Kurulu toplantıları Salı, Çarşamba ve Perşembe günleri 14:00-19:00 saatleri arasında devlet kanalı olan TRT-3 kanalından ve internet üzerinden; bunun dışındaki gün ve saatlerde çalışma yapılması durumunda ise sadece internet üzerinden canlı olarak yayınlanmaktadır. Ayrıca TBMM’de grubu bulunan siyasi partilerin TBMM’de gerçekleştirdikleri grup toplantıları, 1'er saat süreyle sınırlı olmak üzere, internet üzerinden canlı olarak yayınlanmaktadır⁶¹². Söz konusu uygulamalar TBMM faaliyetlerinin takibi ve tek taraflı bilgilenme için internetin önemini göstermektedir. Yerel düzeyde de benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Son dönemlerde İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediyeleri’nin Belediye Meclisi toplantılarını internet üzerinden canlı yayınlamaları da internet üzerinden tek taraflı bilgilenme örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür uygulamalar aynı zamanda şeffaflığın sağlanmasına da katkıda bulunmaktadır.

Ayrıca tek taraflı bilgilenmenin bir diğer örneğini oluşturan yasal düzenlemelere ve belgelere erişim de internet üzerinden sağlanmaktadır. Özellikle Resmi Gazete’nin 2018 Eylül ayında kağıt olarak basılmasına son verilmesinden sonra, internet yasal düzenlemelere erişimin tek yolu haline gelmiştir. Bununla birlikte TBMM gündemi başta olmak üzere, Genel Kurul ve Komisyon tutanaklarına da TBMM internet sitesi üzerinden erişilmektedir. Ayrıca yürürlüğe giren mevzuat hükümlerinin ilgili kanunlara eklenerek bir bütün halinde incelenebilmesi için bir internet sitesi kurulmuştur⁶¹³. Çünkü idarenin ve yurttaşların mevzuatta yer alan kanun hükümlerine ve bunlara dayanılarak yürürlüğe konulmuş hukuk kurallarına erişebilmesi ve açık, düzenli ve güvenli bir şekilde mevzuat metinlerinin kolayca bulunabilecek bir sistem içinde yurttaşlara ulaştırılabilmesi hukuk devleti olmanın önemli unsurlarından biridir. Aynı şekilde Anayasa Mahkemesi kararları da mahkeme sitesi üzerinden yayınlanmaktadır. Anayasa Mahkemesi’nin norm denetimi ve bireysel başvuru incelemeleri yaptığı düşünüldüğünde, verdiği kararların tüm toplumu

⁶¹² <http://tv.tbmm.gov.tr> Erişim Tarihi: 31.10.2019.

⁶¹³ Site için bkz.

<https://www.mevzuat.gov.tr/#> Erişim Tarihi: 31.10.2019.

ilgilendirdiği açıktır. Bu yüzden Anayasa Mahkemesi kararlarına erişim, mevzuata erişimle aynı öneme sahiptir. Bu tür hizmetin internet üzerinden sunulması internetin tek taraflı bilgilenme sürecindeki önemini göstermesi bakımından önemlidir.

b. Türkiye’de İnternet Üzerinden Talep İletme

aa. CİMER

20 Kasım 2006 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak faaliyete geçen bu sistem, yurttaşların talep, ihbar ve şikâyetlerini doğrudan ilgili makamlara iletebilmesi amacıyla kurulan bir web servisidir. Kurulduğu dönemde başbakanlığa bağlı olan ve *BİMER* (*Başbakanlık İletişim Merkezi*) adını taşıyan portal, 9 Temmuz 2018 tarihinden itibaren Cumhurbaşkanlığına bağlı olan *CİMER* (*Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi*) ile birleşerek bu adı almıştır. Bu portal aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları 4982 sayılı *Bilgi Edinme Hakkı Kanunu* ve 3071 sayılı *Dilekçe Hakkı Kanunu* kapsamındaki haklarını kullanabilmektedir. Yapılan başvuruların değerlendirilmeye alınması için Türkiye Cumhuriyeti kimlik numarası, ad-soyad ve adres bilgilerinin eksiksiz ve doğru bir şekilde belirtilmesi gerekmektedir. *CİMER*'e telefon ve mektupla da başvuru yapılması mümkündür. Yapılan başvurular sistem tarafından otomatik olarak üretilen başvuru numarası ile takip edilebilmektedir.

CİMER'e yapılan başvurularla ilgili istatistikleri uzun zamandır kamuya paylaşılmamaktadır. Daha önce sistem *BİMER* adı altında hizmet verirken, başvuru sayısı, taleplerin niteliği, ne şekilde çözümlendiğini ilişkin veriler kamuya düzenli olarak paylaşılmaktaydı. Ancak *CİMER* ile ilgili olarak benzer veriler henüz bilinmemektedir. Sadece TBMM üzerinden Cumhurbaşkanı yardımcısına sorulan bir soru önergesine cevap olarak 1 Ocak-18 Ekim 2018 tarihleri arasında 2.784.220 başvurunun sisteme ulaştığı ve 2.433.628 başvurunun sevk ve cevaplama işlemi yapıldığı belirtilmiştir⁶¹⁴.

⁶¹⁴ Açıklama için bkz.

<https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-yardimcisi-oktay-on-ayda-cimere-2-milyon-784-bin-220-basvuru-ulasti/1299264> Erişim Tarihi: 19.05.2019.

Kuşkusuz kamu yönetiminde şeffaflık sağlama amacıyla kurulan bir sistemin verilerinin de belirli periyotlarla toplumla paylaşılması önemlidir. Bu yüzden CİMER üzerinden yapılan başvuruların sayısının, taleplerin niteliğinin ve ne şekilde sonuçlandırıldığıının yıllık ya da altı aylık olarak raporlanması ve toplumla paylaşılması hususu önem arz etmektedir.

CİMER başvuruları yurttaşların hak arama ve bilgi edinme özgürlüğünün bir uzantısı olarak görülmektedir. Yurttaşlar karşılaştıkları sorunları bu şekilde doğrudan idareye iletme imkanına sahip olmaktadır. İdarenin ilgili birimlerinin de bu şekilde sorunlardan haberdar olması sağlanmaktadır. CİMER üzerinden başvuru yapmak günümüzde oldukça yaygınlaşmıştır.

bb. Kamu Denetçiliği (Ombudsman) Başvuruları

Anayasamızın 74. Maddesine göre, “Herkes, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına sahiptir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bağlı olarak kurulan Kamu Denetçiliği Kurumu idarenin işleyişiyle ilgili şikâyetleri inceler”. Bu maddeye dayanılarak çıkarılan 6328 Sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu’nun 5. Maddesine göre ise “Kurum, idarenin işleyişi ile ilgili şikâyet üzerine, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmakla” görevlendirilmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında ise kurumun görev alanının istisnaları belirtilmiştir. Bu istisnalar; yasama yetkisinin kullanılmasına ilişkin işlemler, yargı yetkisinin kullanılmasına ilişkin kararlar ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin sırf askerî nitelikteki faaliyetleridir. Kamu Denetçiliği Kurumu Kanununun Uygulanmasına İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’in 6. Maddesine göre de

kurum araştırma ve inceleme yaparken iyi yönetim ilkelerine⁶¹⁵ uygun işlem ve eylem ile tutum veya davranışta bulunup bulunmadığını gözetir ve iyi yönetim ilkelerine uyar⁶¹⁶.

Kamu Denetçiliği Kurumu'nun dijital demokrasi açısından önemi ise online olarak başvuru almasından kaynaklanmaktadır. Kurumun sitesinden ya da e-devlet sistemi üzerinden online olarak yurttaşlar idarenin işleyişi ile ilgili şikayetlerini kuruma iletebilmektedirler. *Kamu Denetçiliği Kurumu*'nun internet sayfası incelendiğinde, Kurum'a en hızlı ve en kolay başvuru yolunun e-başvuru olduğu belirtilmektedir. Kurum'a en çok bu yolla başvuru olduğu belirtilmiştir. E-başvuru, *Kamu Denetçiliği Kurumu*'nun da hızlı ve sağlıklı başvuru için önerdiği yöntemdir⁶¹⁷. Kurum'a 2018 yılında toplam 17.585 başvuru yapılmıştır. Bu başvuruların 13.489'u ise e-başvuru olarak gerçekleştirilmiştir. Oran olarak bakıldığında 2018 yılında yapılan başvuruların %76,71'ini e-başvurular oluşturmaktadır. Önceki yıllarda da e-başvuruların oranı yaklaşık olarak benzer yüzdelerdedir. 2018 yılında yapılan şikâyet başvuruları konu bazlı değerlendirildiğinde en fazla başvuru kamu personel rejimi, çalışma ve sosyal güvenlik, eğitim-öğretim, gençlik-spor alanlarında yapılmıştır⁶¹⁸.

Ülkemizde *Kamu Denetçiliği Kurumu*'nun etkinliği, kurulduğundan beri tartışmalı bir konudur. Kurum'un kararlarının tavsiye niteliğinde olması ve bağlayıcı olmaması, yurttaşları bu yola başvurudan alıkoyan bir husus olarak görülmektedir. Dolayısıyla yurttaşlar haklarını *Kamu Denetçiliği Kurumu*'na başvurmak yerine dava yoluna giderek aramayı tercih etmektedirler. Ancak bütün bu tartışmaları bir kenara bırakarak *Kamu Denetçiliği Kurumu*'nun e-başvuru sistemi ile başvuru almasını idarenin

⁶¹⁵ İyi yönetim ilkeleri konusunda detaylı bilgi için bkz.

Selman KARAKUL, “*Hukuki ve İdari Denetim Ölçütü Olarak İyi Yönetim İlkeleri*”, Ombudsman Akademik Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 3, Temmuz-Aralık 2015.

⁶¹⁶ Kanunun 5. Maddesinin 2. Fıkrasında Kamu Denetçiliği Kurumu'nun görev alanının dışında kalan kurumların da kendi faaliyet alanlarına uygun iç denetim yollarıyla iyi yönetim ilkelerine uyumu gözetmeleri gerektiği konusunda bkz.

Selman KARAKUL, “*İyi Yönetim ve İnsan Hakları İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler*”, Ombudsman Akademik, Özel Sayı 1, Kamu Hizmetlerinde İyi Yönetim İlkeleri, Aralık 2018, s. 30

⁶¹⁷ <https://ebasvuru.ombudsman.gov.tr/Home/SSS> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

⁶¹⁸ *T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) 2018 Yıllık Raporu*, Ankara, Ocak 2019, s. 51.

denetimi konusunda olumlu bir adım olarak görmek gerekmektedir. Yurttaşların belirli bürokratik zorunluluklardan kurtararak, uğradıkları menfaat ihlallerini online olarak iletme imkanına sahip olmaları, dijital demokrasi açısından değerli bir uygulama olarak görülmektedir. Bu tip uygulamalar, gelecekte online olarak hak arama fırsatlarının daha da artmasına ve idarenin eylem ve işlemlerinin yurttaşlar tarafından online olarak denetlenmesine kapı aralayacak adımlar olarak görülmelidir.

cc. Bilgi Edinme Başvuruları ve Dilekçe Hakkı

Türk hukukunda bilgi edinme hakkının temellerini Anayasamızın 74. Maddesinde yer alan “*Herkes, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkına sahiptir*” hükmü ve “*4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu*” oluşturmaktadır. Türkiye’de bilgi edinme hakkının gündeme gelmesi ise yasal düzenlemelerden daha öncesine gitmektedir. İlk olarak 1990’lı yıllarda yoğun olarak tartışma konusu olan yolsuzluk, Susurluk kazası gibi olaylar, mevcut hükümet açısından bir meşruiyet krizi doğurmuştur. Bu meşruiyet krizini aşmak için devleti şeffaflaştırma yolunda adımlar atılmak istenmiştir. Bu adımların sonucu olarak hesap verebilir bir yönetim ve demokratikleşme hedefinin gereği olarak bilgi edinme hakkına ilişkin yasal düzenleme çalışmaları gündeme gelmiştir⁶¹⁹. Ancak yürütülen çalışmalar bu dönemde sonuçlanmamıştır. Avrupa Birliği’ne uyum yasaları çerçevesinde gerekli yasal düzenleme 2003 yılı Ekim ayında çıkartılmış ve 2004 yılı Nisan ayında yürürlüğe girmiştir⁶²⁰.

Demokratik açıdan şeffaflığın bir gereği olarak yürürlüğe giren kanun, elektronik alanda yapılacak başvurulara da yer vermesi açısından, dijital demokrasiyi ilgilendiren bir boyuta sahiptir. Kanunun başvuru usulünü düzenleyen 6. Maddesi, “*başvuru, kişinin kimliğinin ve imzasının veya yazının kimden neşet ettiğinin tespitine yarayacak başka bilgilerin yasal olarak belirlenebilir olması kaydıyla elektronik ortamda veya diğer*

⁶¹⁹ **Tuğba ASRAK HASDEMİR**, “*Türkiye’de Kamusal İletişim ve Bilgi Edinme: 10 Yılın Ardından Panoramik Bir İnceleme*”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 47, Sayı 3, Eylül 2014, s. 117.

⁶²⁰ Kanun metni için bkz.

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/10/20031024.htm#1> Erişim Tarihi: 24.09.2019.

iletişim araçlarıyla da yapılabilir” hükmünü içermektedir. Dolayısıyla, teknolojik altyapının müsait olduğu durumlarda, elektronik başvuru yapmanın önünde bir engel yoktur. *Bilgi Edinme Hakkı Kanunu*’nda yer alan bu hüküm, Türk hukukunda bütün elektronik bilgi edinme başvurularının temelini oluşturmaktadır.

Bilgi edinme hakkının sınırları, Kanun’da belirtilmiştir. Bunlar;

- “*Yargı denetimi dışında kalan işlemler,*
- *Devlet sırrına ilişkin bilgi veya belgeler,*
- *Ülkenin ekonomik çıkarlarına ilişkin bilgi veya belgeler,*
- *İstihbarata ilişkin bilgi veya belgeler,*
- *İdari soruşturmaya ilişkin bilgi veya belgeler,*
- *Adli soruşturma ve kovuşturmaya ilişkin bilgi veya belgeler,*
- *Özel hayatın gizliliğini ihlal eden eden bilgi veya belgeler,*
- *Haberleşmenin gizliliğini ihlal eden bilgi veya belgeler,*
- *Ticari sır niteliğindeki bilgi veya belgeler,*
- *Fikir ve sanat eserlerine ilişkin olarak talep edilen bilgi veya belgeler,*
- *Kurum içi düzenlemeler,*
- *Kurum içi görüş, bilgi notu ve tavsiyeler,*
- *Tavsiye ve mütalaa talepleri*” olarak sıralanmıştır.

İstisnalar arasında yer alan devlet sırrı ve ticari sır istisnaları, açıklanmaya muhtaç kavramlardır. Özellikle devlet sırrı kavramı paylaşılmak istenmeyen bilgi ve belgelerin önünde bir kalkan vazifesi görmektedir. Anayasamızın 26. ve 28. Maddeleri, devlet sırrını düşünce özgürlüğünün bir sınırı ve bir ceza kriteri olarak ele almıştır. Ancak Anayasamızda devlet sırrı kapsamına giren bilgi ya da belgelerin nasıl ve hangi nedenlerle belirleneceği belirtilmemiştir⁶²¹. Devlet sırrı kavramı sadece *Ceza*

⁶²¹ **Rukiye AKKAYA KİA**, “*Devlet Sırrı, Kimin Sırrı?*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel’e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013, s. 752.

Muhakemesi Kanunu'nun 47. Maddesinde tanımlanmıştır. Buna göre; “açıklanması, Devletin dış ilişkilerine, milli savunmasına ve milli güvenliğine zarar verebilecek; anayasal düzeni ve dış ilişkilerinde tehlike yaratabilecek nitelikteki bilgiler, devlet sırrı sayılır”. Konuyla ilgili bir kanun tasarısı⁶²² mevcut olsa da devlet sırrına ilişkin ayrı bir yasal düzenleme henüz yapılmamıştır. Ticari sır kavramı da benzer şekilde tanımlanmaya muhtaçtır.

Ayrıca Kanun ile *Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu (BEDK)* kurulmuştur. Kurul, bilgi edinme talebinin kısmen veya tamamen reddi halinde başvurulabilecek bir üst itiraz merciidir. Bilgi edinme istemi hangi gerekçeyle olursa olsun reddedilen gerçek ve tüzel kişilerin tümü *BEDK*'ye başvurma hakkına sahiptirler. *2017 Yılı Bilgi Edinme Genel Raporu*⁶²³na göre, yapılan toplam bilgi edinme başvurusu sayısı 1.806.958'dir. Bu başvurulardan, olumlu cevaplanarak bilgi veya belgelere erişim sağlanan başvuruların sayısı ise 1.459.234'dür.

Dilekçe hakkını düzenleyen, Anayasamızın 74. Maddesi; “*Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir*” şeklindedir. Bu maddeye göre Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları ve mütakabiliyet olması halinde Türkiye’de ikamet eden yabancılar dilekçe hakkına sahiptir. Dilekçe hakkı ile ilgili yasal düzenleme ise “*3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun*”dur. Ayrıca TCK'nın 121. Maddesi, dilekçe hakkının kullanılmasının engellenmesini cezai yaptırıma bağlamaktadır. Dilekçe hakkının kullanılmasının engellenmesi suçunun koruduğu hukuki değer, bireylerin

⁶²² *Devlet Sırrı Kanunu Tasarısı* için bkz.

<http://www.kgm.adalet.gov.tr/Tasariasamaları/Tbmmgmk/devletsirri.pdf> Erişim Tarihi: 16.05.2019.

⁶²³ 2018 ve 2019 raporları henüz yayımlanmamıştır.

2017 Yılı Bilgi Edinme Genel Raporu için bkz.

https://www.tbmm.gov.tr/bilgiedinme/2017_yili_degerlendirme_raporu.pdf Erişim Tarihi: 16.05.2019.

Anayasa ve yasalar tarafından tanınan dilekçe hakkının engellenmesine yönelik fiillerin önlenmesi olarak ifade edilmektedir⁶²⁴.

Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun'un kapsamı, TBMM ile idari makamlara yapılan dilek ve şikayetler hakkındaki başvurulardır. Ancak kanun elektronik başvuruya imkan tanıyan bir düzenleme içermemektedir. Buna rağmen TBMM sitesinden e-dilekçe ile başvuru yaparak dilekçe hakkını kullanmak mümkündür⁶²⁵. Ayrıca *CİMER* üzerinden yapılacak elektronik başvurular da dilekçe hakkı kapsamında değerlendirilmektedir. Dijital imkanların dilekçe hakkı kapsamında yapılacak başvurularda da kullanılmasının, yurttaşların idareyle aralarındaki duvarları kaldıracağı açıktır. Bu sebeple dijital imkanların bilgi edinme alanında yapılacak başvurularda kullanılırken, dilekçe hakkı kapsamında yapılacak başvurularda kullanılmasına, fiiliyatta durum tam tersi olsa da, kanun metninde yer verilmemesi bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. E-Oy ve Seçim

E-oy hem oy kullanma araçlarının elektronik olmasını hem de uzaktan oy kullanılabilmesini kapsar. Türkiye’de yapılan seçimlerde her iki türde de e-oy kullanılmamaktadır. Ancak “298 Sayılı Seçim Kanunu”, seçmenlerin uzaktan oy kullanabilmesine izin veren düzenlemeler içermektedir. *Seçim Kanunu*’nun 94/D maddesi, bu konuda *Yüksek Seçim Kurulunu (YSK)* yetkili kılmıştır. Buna göre *YSK*, yurtdışında bulunan seçmenlerin Türkiye Cumhuriyeti kimlik numarası aracılığıyla elektronik ortamda oy kullanabilmeleri amacıyla gerekli teknik alt yapıyı kurmaya; güvenli oy kullanılabilmesi amacıyla seçmenler için şifre veya benzeri güvenlik tedbirleri ile mükerrer oy kullanılmasını engelleyecek önlemleri almaya yetkilidir. Yurtdışı seçmenler, seçimin yapılacağı tarihten otuz gün önce başlamak üzere belirlenen süre

⁶²⁴ **Özlem YENERER ÇAKMUT**, “*Dilekçe Hakkının Kullanılmasının Engellenmesi Suçu (TCK M. 121)*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 23, Sayı 1, 2017, s. 47.

⁶²⁵ <https://edilekce.tbmm.gov.tr> Erişim Tarihi: 19.05.2019.

içerisinde seçim günü Türkiye saati ile 17:00'a kadar elektronik ortamda oy kullanabilirler. Elektronik ortamda kullanılan bu oylar, seçimin yapıldığı gün saat 17:00'dan sonra Yurtdışı İlçe Seçim Kurulunca tespit edilecektir. Daha sonra bu oyların sayım, döküm ve birleştirme işlemleri yapılacaktır. Ankara İl Seçim Kuruluna iletilecek olan sonuçlar, birleştirme tutanağı düzenlenerek Yüksek Seçim Kuruluna gönderilecektir. Maddenin son fıkrası, elektronik ortamda kullanılan oyların değerlendirilmesinin aynı kanunun, 94/B maddesinin ilgili hükümlerine göre yapılacağını hüküm altına almıştır. 94/B maddesi ise yurtdışında kayıtlı seçmenlerin mektupla oy kullanma durumlarını düzenlemektedir. Ancak bu madde, Anayasa Mahkemesinin 9/5/2008 tarihli, E.: 2008/33, K.: 2008/113 sayılı kararıyla mektupla oy kullanma yönünden iptal edilmiştir⁶²⁶. Dolayısıyla maddenin değerlendirmeye ilişkin hükümleri hala yürürlükte ve uygulanmaktadır.

Yurtdışındaki seçmenlerce elektronik yöntemlerle kullanılacak oyların değerlendirilme usulü yurtdışında kullanılan fiziki oylardan farklı değildir. Ancak yasayla düzenlenmiş olmasına rağmen Türkiye'de yurtdışı seçim çevresinde bulunan seçmenler için elektronik oy henüz uygulanmamaktadır. Ancak Anayasa Mahkemesi mektup ile oy kullanmaya ilişkin verdiği kararı;

“mektupla oy kullanma yöntemi, seçmenin oyunu kullanırken aile üyelerinden ve sosyal çevresinden gelebilecek her türlü etkiye açık olması nedeniyle seçmenin iradesini korumaya elverişli bulunmamaktadır. Seçimin serbestliği ilkesi, seçmenin oyunu her türlü etkiden uzak ve gizlilik içinde kullanmasının tam olarak güvence altına alınması halinde gerçekleşebilir. Bu güvencenin ise

⁶²⁶ Karar metni için bkz.

<http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5dd26b71-191d-47f6-aa2c-9753ae322f05?excludeGercece=False&wordsOnly=False> Erişim Tarihi: 08.04.2019.

kuralda öngörülen mektupla oy verme yöntemi ile gerçekleştirilmiş olduğundan söz edilemez. Bu nedenle seçim için aranan serbestlik ve gizlilik ilkelerini sağlamaya elverişli bulunmayan mektup yöntemiyle oy kullanılmasına ilişkin yasa kuralları Anayasa'nın 67. maddesine aykırıdır.”

şeklinde gerekçelendirmektedir. Dolayısıyla mektup ile oy kullanma, seçmenlerin oyunu her türlü etkiden uzak ve gizlilik içinde kullanmasını tam olarak güvence altına almamaktadır. Anayasa Mahkemesi'nin, mektup ile oy kullanmanın seçimin serbestliği ilkesine aykırı olduğunu belirtmek için öne sürdüğü gerekçeler, elektronik oylama için de tartışılması gereken durumlardır. Dolayısıyla, elektronik oylamanın Türkiye'de yürürlüğe girmesi halinde, Anayasa Mahkemesi, seçmenlerin aile üyeleri ve sosyal çevrelerinden gelecek etkileri gerekçe göstererek elektronik oylama düzenlemesini iptal edebilir. Elektronik oy düzenlemesi, 2008 yılında yürürlüğe girmiştir. Dolayısıyla soyut norm denetimi yoluyla iptal davası açmak artık mümkün değildir. Türkiye'nin yaptığı seçimlerde bir elektronik oylama uygulaması olmadığı için maddenin somut norm denetimi yoluyla Anayasa Mahkemesi önüne gelmesi de mümkün değildir. Fakat Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı dikkate alındığında, Türkiye'de elektronik oylama kurumunun kısa vadede yerleşmesi güç görünmektedir.

4. Siyasal Örgütlenme Bağlamında Sosyal Medya ve E-Siyasi Partiler

a. Sosyal Medya

Sosyal medya araçlarının dünya üzerinde siyasete etkisine tezin ikinci bölümünün ilgili başlığında değinilmiştir. Bu bağlamda sosyal medya araçlarının temsili demokrasi araçlarını aşarak yurttaşların taleplerini doğrudan iletmelerine imkan sağladığını söylemek mümkündür. Türkiye özelinde bakıldığında da dünya üzerindeki genel eğilimin geçerli olduğu söylenebilir. *2019 Küresel Dijital Raporu*'na göre Türkiye'de sosyal medya toplumun %63'ü tarafından kullanılmaktadır. Bu konuda dünya ortalaması ise

%45'tir⁶²⁷. Dolayısıyla Türkiye'de sosyal medya kullanımı dünya ortalamasının üzerindedir. Bu yüzden Türkiye'de sosyal medya ile siyaset ilişkisi artan bir şekilde devam etmektedir. Hem yurttaşlar hem de siyaset aktörleri sosyal medyayı yoğun olarak kullanmaktadır. Özellikle seçim dönemlerinde sosyal medya üzerinden etkileşim artmaktadır. Bu konuda örnek olarak 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde adayların sosyal medya kullanımlarını inceleyen bir araştırma mevcuttur. Adayların sosyal medya kullanımlarının ve etkileşimlerinin araştırılması amacıyla yapılan bu araştırmada adayların resmi Twitter hesaplarından paylaşılan; metin, fotoğraf, bağlantı, yanıt içeren iletilerin ve bu iletilerin aldığı etkileşimlerin sayısal değerleri yer almaktadır⁶²⁸. Araştırmaya genel olarak bakıldığında sosyal medya üzerinden yürütülen seçim çalışmalarının, geleneksel seçim çalışmalarının yerini almaya başladığı görülmektedir.

Türkiye'de sosyal medyanın siyasette kullanımı, kurumsal siyaset dışında yeni alternatif yöntemleri de ortaya çıkartmıştır. Yapılan bir araştırmaya göre gençler sosyal medya kullanımıyla parti içi siyasette güç elde etmeye başlamışlardır⁶²⁹. Yine aynı araştırma, sosyal medyanın gençlerin siyasal katılımındaki etkisini de ortaya koymaktadır. Sosyal medyanın sağladığı imkanlar, gençlerin siyasi partilerle arasındaki duvarı kaldırmasının yanı sıra daha hızlı örgütlenmelerini de sağlamaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak da sosyal medya siyasi mücadelenin yeni bir alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle gündemdeki olaylara ilişkin tepki vermek, fiziki eylemleri sosyal medyada örgütlemek, online ortamlarda rakip partilere yanıt vermek, etiketlerle gündem

⁶²⁷ Veriler için bkz.

<https://wearesocial.com/global-digital-report-2019> Erişim Tarihi: 16.10.2019.

⁶²⁸ “*Adayların Sosyal Medya Etkileşimleri Araştırması*” isimli araştırma İstanbul Ekonomi Araştırma tarafından Marketing Türkiye için gerçekleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler için bkz.

<https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/siyasette-yeni-donem-dijital-propaganda/> Erişim Tarihi: 16.10.2019.

⁶²⁹ *Siyasi Parti Üyesi Gençlerin Sosyal Medya Kullanımı Araştırması*, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ve TÜSES, **Hazırlayanlar: Gülüm ŞENER/Hakan YÜCEL/Umur YEDİKARDEŞ**, İstanbul, Aralık 2018, s. 31

belirleme çalışmaları yapmak dijital siyasetin yeni mücadele biçimlerini ifade etmektedir⁶³⁰.

b. E-Siyasi Parti

E-siyasi parti olarak Türkiye’de siyasi parti olma düzeyine erişmiş tek bir örneğe rastlanmaktadır. Emrehan Halıcı başta olmak üzere, çeşitli meslek gruplarından oluşan kişiler tarafından kurulan *E-Parti*, Türkiye özelinde değinilmesi gereken bir oluşumdur. İnternet sitesinden elde edilen bilgilere göre *E-Parti*, 2014 yılında bir siyasi parti olarak tescil edilmiştir. Ancak mevzuatta yer alan şartlar konusunda yaşanan eksiklikler sonucunda 2016 yılında siyasi parti kimliğine son verilen oluşum, *Elektronik Demokrasi Platformu* adı altında faaliyetlerini sürdürmektedir⁶³¹.

Elektronik Demokrasi Platformu, parti olarak ortaya koyduğu tüzüğünde diğer siyasi partilerden farklı olarak, merkez organları arasında Elektronik Meclislere yer vermiştir. Bununla birlikte İl ve İlçe E-Komisyonları da partinin taşra teşkilatında yer almıştır⁶³². Hukuki açıdan parti olma vasfını kaybeden ve platform olarak varlığını sürdüren *Elektronik Demokrasi Platformu*, teknolojik gelişmelere gereken önemi veren bir siyasi partiler yasasının yürürlüğe girmesiyle tekrar bir parti hüviyeti kazanmayı kendisine hedef olarak belirlemiştir. Kuşkusuz bu yolda gösterilen çabalar, sadece Platformun kendisi için değil, diğer siyasi partilerin örgütlenmesi açısından da yeni fırsatlar doğuracaktır. Böylelikle siyasi partiler için dijital alan daha da genişlemiş olacaktır.

5. Türkiye’de Dijital Demokrasi ve Kamuoyu Araştırmaları

Kamuoyu araştırmalarının seçmenler üzerinde iki şekilde etki yaptığı kabul edilmektedir. Bunlardan ilki olan ve “*Bandwagon Effect*” olarak adlandırılan etki,

⁶³⁰ *Siyasi Parti Üyesi Gençlerin Sosyal Medya Kullanımı Araştırması*, s. 40.

⁶³¹ <https://www.eparti.org/#/statics/sss> Erişim Tarihi: 20.09.2018.

⁶³² <https://www.eparti.org/#/statics/tuzuk> Erişim Tarihi: 20.09.2018.

seçmenlerin kazanması muhtemel olan adaya destek vermesini ifade eder. Seçmenlerin kazanması beklenmeyen adaya destek vermesi durumu ise “*Underdog Effect*” olarak adlandırılır⁶³³. Bu durum kamuoyu araştırmalarını aynı zamanda bir propaganda haline dönüştürmektedir.

Kamuoyu araştırmaları Türkiye’de son yıllarda yapılan seçimlerde önemli bir referans noktası haline gelmiştir. Bu yüzden seçim dönemlerinde yapılan kamuoyu araştırmalarıyla ilgili belirli kuşkular doğmaktadır. Çünkü farklı araştırma şirketleri tarafından ortaya konulan araştırma sonuçları birbirlerinden önemli ölçüde farklılıklar arz etmektedir. Bu durum araştırma sonuçlarının yukarıda belirtilen etkileri yaratması sonucunu doğurmaktadır. Ayrıca araştırma şirketlerinden bu araştırmaları talep eden aktörlerin de araştırma sonuçlarına etkisi olduğu düşünölmektedir. Çünkü araştırma sonuçları, araştırma talebinde bulunan aktörlerin yaratmak istedikleri “*Bandwagon Effect*”in bir parçası olarak görölmektedir.

Özellikle son yıllarda *Google Trends* üzerinden yapılan arama sonuçları değeriendirilerek seçim sonuçları tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Dünya üzerinde ve Türkiye’de yapılan bazı analizler, Google üzerinden adayların aranmasıyla oy oranları arasında bir bağ kurulabileceğini göstermiştir. Örneğin bu yöntemle 2017 Fransa Cumhurbaşkanlığı seçimleri ve 2018 İtalya genel seçimleri doğru tahmin edilmiştir⁶³⁴. Benzer şekilde Google verilerini kullanan bir araştırma ile 2014 İskoçya Bağımsızlık referandumu, 2015 Yunanistan referandumu, 2016 Brexit referandumu, 2016 Macaristan referandumu, 2016 İtalya referandumu ve 2017 Türkiye referandumunu doğru tahmin eden bir yöntem geliştirilmiştir⁶³⁵. Kuşkusuz bu tahminlerin her seçimde doğru bir şekilde olacağı konusunda bir kesinlik yoktur. Ancak Google aramaları gibi herkesin erişimine

⁶³³ **Herbert A. SIMON**, “*Bandwagon and Underdog Effects and the Possibility of Election Predictions*”, *Public Opinion Quarterly*, Volume 18, Issue 3, Fall 1954, s. 246.

⁶³⁴ <https://t24.com.tr/haber/iste-google-a-gore-istanbul-ankara-ve-izmir-de-onde-olan-adaylar,810001>
Erişim Tarihi: 29.10.2019.

⁶³⁵ **Amaryllis, MAVRAGANI/Konstantinos P. TSAGARAKIS**, “*Predicting referendum results in the Big Data Era*”, *Journal of Big Data*, 6:3, 2019, s. 17.

açık olan verilere dayanarak yapılacak tahminlerin, kamuoyu araştırma şirketlerinin yapacakları araştırmalara nazaran daha güvenilir oldukları söylenebilir. Bu yüzden gelişen teknolojinin kamuoyu araştırmalarına da bir yön çizilmesi mümkündür. Özellikle Türkiye’de son yıllarda yapılan seçimlerde gündemin ana konusu haline gelen kamuoyu araştırmalarının bu sayede daha objektif veriler etrafında şekillenmesi, demokrasimiz açısından faydalı olacaktır.

C. Devlet-Yurttaş İlişkisini Güçlendiren Dijital Demokrasi Araçları

1. E-Devlet

E-devlet, kısaca yurttaşlara devlet tarafından verilen hizmetlerin elektronik ortamda sunulması olarak tanımlanabilir. Henüz yasalaşmamış olan *E-Devlet ve Bilgi Toplumu Kanun Tasarısı Taslağı*’nın 2. Maddesinde ise e-devlet şu şekilde tanımlanmıştır: “*bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak; devletin iş ve işlemlerinin kolaylaştırılmasını, kamu hizmetlerinin sunulmasını ve gerçek ve tüzel kişilerin kamu yönetimine etkin katılımının sağlanmasını*” ifade eder⁶³⁶. Türkiye’de e-devlet, hizmetleri tüm kamu hizmetlerine tek bir noktadan erişim imkanı sağlayan büyük bir internet sitesi olarak tasarlanmıştır ve *e-Devlet Kapısı* olarak adlandırılmıştır. Bu portalın amacı kamu hizmetlerini, yurttaşlara, işletmelere, kamu kurumlarına bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla etkin ve verimli bir şekilde sunmaktır. E-devlet hizmetinin kurulması, işletilmesi ve yönetilmesi 20/4/2006 tarihli ve 26145 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren, 24/3/2006 tarihli ve 2006/10316 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Cumhurbaşkanlığı adına Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığına verilmiştir. 10/08/2006 tarih ve 26255 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 2006/22 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi’ne göre ise, kamu hizmetlerinin elektronik ortamda, ortak bir platformda ve yurttaş odaklı sunumu için süreçlerin gözden geçirilmesi, içerik yönetimi, entegrasyon ile ilgili standartlar ve gerekli hukuki düzenlemeler konusundaki

⁶³⁶ **Elif KÜZECİ**, *Kişisel Verilerin Korunması*, Yenilenmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2018, s. 445.

çalışmalar, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nın koordinasyonunda ve ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının etkin katılımıyla Türksat A.Ş. tarafından yürütülmektedir.

Kaliteli bir e-devlet hizmeti sunulması dijital demokrasi açısından önemlidir. Çünkü bu sayede hem kamu hizmetine ulaşmak daha kolay bir hale gelecek hem yurttaşların kamu kurumlarına geri bildirimde bulunması sağlanarak demokratik anlamda hesap verebilen bir idarenin oluşması sağlanacaktır.

E-devlet üzerinden sunulan hizmetler belirli kategorilere ayrılmıştır. Bunlar;

- Adalet
- Çevre, tarım ve hayvancılık
- Devlet ve mevzuat
- Eğitim
- Genel bilgiler
- Güvenlik
- İş ve kariyer
- Kişisel bilgiler
- Sağlık
- Sosyal güvenlik ve sigorta
- Şikayet ve bilgi edinme
- Telekomünikasyon
- Trafik ve ulaşım
- Vergi, harç ve cezalar

olarak sıralanmıştır.

Bu kategoriler altında sunulan hizmetler sürekli genişlemektedir. Bu hizmetlerden en sık kullanıma sahip olanlar, SGK hizmet dökümü, dava dosyası, vergi borcu, trafik

cezası, tapu bilgisi sorgulama gibi işlemlerdir⁶³⁷. Sık kullanılan hizmetlere bakıldığında, sistemin daha ziyade sorgulama yapmak amacıyla kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum dijital demokrasinin bilgi edinme boyutuna denk düşmektedir. Dolayısıyla henüz devlet yönetimine aktif katılım anlamında e-devlet hizmetleri sayıca azdır. Ancak “şikayet ve bilgi edinme” kategorisinde yer alan hizmetlerin bir kısmı, yurttaşlara kamu yönetimine sınırlı da olsa bir katılım imkanı sağlamaktadır. Örneğin, bu kategoride yer alan şikayet ve öneri iletme hizmeti sunan hizmetler bu açıdan önemlidir⁶³⁸. Bununla birlikte bu kategoride yer alan, Ticaret Bakanlığı nezdinde sunulan Tüketici Hakem Heyeti ve Türkiye Bankalar Birliği nezdinde sunulan Bireysel Müşteri Hakem Heyeti başvuruları da yurttaşların tüketici ve banka hukuku alanında yaşadıkları sorunlara online çözüm üretilmesi bakımından önemlidir. Bu hizmetlerin yanı sıra yerel yönetim birimleri ve üniversiteler de sistem üzerinden hizmet sunmaktadır.

2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’na bakıldığında, e-devlet hizmetleri kullanımında Ekim 2018 itibariyle 40 milyon kişiye ulaşılmıştır⁶³⁹. Kuşkusuz bu sayı nüfusa oranlandığında oldukça yüksek bir sayıdır. Bu yüksek sayı e-devlet hizmetlerinden beklenenleri de artırmaktadır. Ancak Türkiye’de e-devlet hizmetlerine genel olarak bakıldığında, danışma ve karar alma alanlarının geri planda kaldığını söylemek yerinde olacaktır. Söz konusu katılım araçları dünya genelinde de gelişmekte olan bir alandır. Dolayısıyla gelecekte katılım imkanlarının daha da artması Türkiye için öngörülebilir. Bilgi edinme alanında yoğunlaşan hizmetler e-devlet sisteminde daha yaygındır. Bu hizmetlerin de kamu yönetimi anlamında tasarruf sağladığını söylemek mümkündür. Zira bu şekilde online olarak sağlanan hizmetlerle yurttaşların kamu hizmetlerine ulaşması maliyet ve zaman açısından tasarruflu hale gelmektedir.

⁶³⁷ <https://www.turkiye.gov.tr/cok-kullanilan-hizmetler> Erişim Tarihi: 17.05.2019.

⁶³⁸ E-Devlet üzerinden şikayet ve öneri iletilmesi mümkün olan kurumlar; Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (Kişisel koruyucu donanımlar ile sınırlı olmak üzere), Hazine ve Maliye Bakanlığı (Sigortacılık ile sınırlı olmak üzere), Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, Karayolları Genel Müdürlüğü (OGS ile ilgili şikayetler), PTT, RTÜK, SGK, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Türkiye Bankalar Birliği, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

⁶³⁹ 2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, s. 151.

2. E-Yargı-UYAP

Türkiye’de elektronik olarak sunulan kamu hizmetlerinden biri de yargı alanındadır. Özellikle *UYAP (Ulusal Yargı Ağı Projesi)* olarak adlandırılan proje, yargı hizmetlerinin daha etkili bir şekilde yürütülmesini sağlamaktadır. UYAP projesi, devletin elektronik dönüşümünün e-adalet boyutunu temsil eder. *UYAP Bilişim Sistemi* 2000 yılında iki aşamalı bir proje olarak başlatılmıştır. 2001 yılında Adalet Bakanlığı Merkez Birimlerinin otomasyonunu sağlayan *UYAP I* projesi tamamlanmış, 2005 yılında adli ve idari yargı birimleri, adli tıp birimleri, ceza tevkif evlerinin otomasyonunu kapsayan *UYAP II* tamamlanarak faaliyete geçirilmiştir. Yargıtay da *UYAP* yazılımlarını kendisine uyarlayarak *UYAP Bilişim Sistemi* içerisinde yer almıştır. *UYAP* günümüz itibariyle ülkemizde yargı birimlerinin neredeyse tamamında işletimde olup, her türlü yargısal ve idari faaliyetler bu sistemle elektronik ortamda yürütülmektedir⁶⁴⁰.

Elektronik imza alt yapısına uygun olarak geliştirilen *UYAP* ile merkezi bir bilgi sistemi kurularak yargı ve yargı destek birimleri arasında tam entegrasyon sağlanmıştır. *UYAP*’ın tam entegrasyonu ve merkezi elektronik ortamda tutulan arşivi doğru ve tutarlı bilgileri mevzuatın tanıdığı yetkiler çerçevesinde tüm kullanıcıların paylaşımına açılmıştır. Kullanıcıların bu bilgilere ihtiyaç duyduklarında ulaşmalarının yanı sıra, yargı birimleri de aralarında her türlü bilgi ve belge alışverişini elektronik ortamda bu sistem üzerinden yapabilmektedir. *UYAP* kapsamında, bilgi ve belge alışverişinin elektronik ortama taşınmasının bir uzantısı olarak diğer kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi sistemleriyle de entegrasyon sağlanmıştır. Bu sayede posta ve kırtasiye masraflarından ve zamandan tasarruf sağlanmıştır. Bu durum kamu kaynaklarının etkin kullanımı ve usul ekonomisi ilkeleri açısından olumlu bir gelişmedir. Ayrıca bilgi ve belgelerin elektronik olarak arşivlenmesi de bu açıdan önemlidir. *UYAP* ile yüksek mahkemeler arasından da entegrasyon sağlanmıştır. Bu sayede Anayasa Mahkemesi ile *UYAP* arasında da elektronik ortamda veri alışverişi sağlanmış, *UYAP* ile Yargıtay Bilgi Sistemi arasında

⁶⁴⁰ <https://www.uyap.gov.tr/Tarihce> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

gerçekleştirilen entegrasyon ile temyiz edilen dosyaların sistem üzerinden Yargıtay'a gönderilmesi ve geri dönüşü mümkün hale gelmiştir. Ayrıca Yüksek Seçim Kurulu'nun *SEÇSİS* uygulaması da *UYAP* bilişim ağı alt yapısını kullanmaktadır⁶⁴¹.

UYAP sistemi ayrıca iki ayrı portalı kullanıma sunmaktadır. Bunlardan ilki olan *UYAP Avukat Bilgi Sistemi (Avukat Portalı)* sayesinde, avukatlar bürolarından internet üzerinden sistemdeki vekâleti bulunan dava dosyalarını ve vekâleti bulunmayan dava dosyalarını da yine sistem üzerinden ilgili hâkiminden onay alarak inceleyebilmekte, bu dosyalardan suret alabilmekte; elektronik imza ile sistemdeki dava dosyalarına evrak gönderebilmekte, yeni dava dosyası açabilmekte ve harç ödeyebilmektedirler. Buna göre avukatlar bu bilgi sistemi sayesinde duruşmaya girme dışında birçok işlemi bürolarından yapabilir hale gelmişlerdir⁶⁴².

Bir diğer portal olan *Vatandaş Bilgi Sistemi (Vatandaş Portalı)* sayesinde ise yurttaşlar internet aracılığıyla T.C. kimlik numaralarını kullanarak *UYAP* kapsamında adli ve idari yargı birimlerinde görülmekte olan dava dosyalarının dava konusu, değeri, tarafları, duruşma günleri, dosyanın hangi aşamada olduğu, karar verilip verilmediği, temyizden dönüp dönmediği gibi belli başlı bilgilerini görebilmektedirler. Ancak bu sistemde bilgi güvenliği bakımından yurttaşlara dosyadaki hiçbir belge erişimi sağlanmamaktadır. Ancak e-imza ya da mobil imza ile *UYAP Vatandaş Portalı*'na bağlanarak yeni dava dosyası açabilmeleri, harç ödeyebilmeleri, yetkileri dâhilinde sistemdeki dava dosyalarını ayrıntılarıyla inceleyebilmeleri, dava dosyalarına evrak katabilmeleri ve bu dosyalardan suret alabilmeleri için *UYAP Vatandaş Portalı*'na erişim çalışmaları da tamamlanmış ve yurttaşların kullanımına açılmıştır. Bu sistemin ayrıca e-devlet ile entegrasyonu da sağlanmıştır. Bununla birlikte *UYAP SMS Bilgi Sistemi* ile de dava dosyaları ve icra takibi bilgileri de dâhil olmak üzere sistemde yapılan işlemler ile ilgili uyarı, veri ve duyurular, kısa mesaj (SMS) aracılığı ile kullanıcılara sunulabilmektedir. Ayrıca soruşturma ve dava dosyalarındaki taraflara yargı birimlerine

⁶⁴¹ <https://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

⁶⁴² <https://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

gelmeleri için tebligat gerektiren durumlarda *UYAP SMS Bilgi Sistemi* kullanılarak *UYAP* ekranlarından SMS gönderilebilmektedir⁶⁴³.

UYAP uygulamaları içerisinde yargının hızlanması için mahkemelerde ve Cumhuriyet savcılıklarında iş yoğunluğu, yasa değişikliği ve benzeri hususlardan kaynaklanan maddi hata ve usul hatalarının asgari seviyeye indirilebilmesi için tüm süreçlerde öneri ve uyarılarda bulunacak “*Karar Destek (Uyarı) Sistemi*” geliştirilmiştir. Sistemde 1.300 civarında uyarı (duruşmanın gizli yapılması gerektiği, sanığın öldüğü, sanık hakkında başka yerde aynı suçtan dosyanın varlığı gibi) bulunmakta olup, bunların artırılması ya da azaltılması mümkündür. Söz konusu uyarılar yargı bağımsızlığı ilkesi nedeniyle hâkim ve Cumhuriyet savcıları için bağlayıcı değildir. Bir başka deyişle hâkim ve Cumhuriyet savcısı uyarıyı dikkate alıp almamakta serbesttir. Proje çerçevesinde geliştirilen “*Bilgi Bankası*” ve kişisel bilgisayarlara kurulabilecek “*UYAP Mevzuat Programı*” ile tüm mevzuat ve içtihatların güncel haline kullanıcıların erişmesi sağlanmıştır⁶⁴⁴.

Görüldüğü üzere, *UYAP*'ın birden fazla boyutu vardır. Mevzuat ve içtihat taraması yapmayı sağlayan ve herkese açık olan bir program, yargı mensubu olan avukat, hakim ve savcıların yargı hizmetini yürütmeleri, online talep iletebilmelerini sağlayan bir sistem ve SMS ile bilgilendirme bu konuda öne çıkan boyutlardır. Dolayısıyla *UYAP*'ın sağladığı fonksiyonlarla yargı hizmetinin yürütülmesini, iç işleyişini ve yurttaşların yargı hizmetine erişimini kolaylaştırdığını söylemek yerinde olacaktır.

D. Dijital Dünyada Bireyin Korunmasına Yönelik Düzenlemeler

1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı

Kişisel verilerin korunması hakkı, liberal demokrasilerde yurttaş mahremiyetini sağlayan önemli haklardan birisidir. Dijitalleşen dünya ile birlikte kişisel verilerin önemi

⁶⁴³ <https://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

⁶⁴⁴ <https://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi> Erişim Tarihi: 18.05.2019.

daha da artmıştır. Hukukumuzda daha önce yer almayan kişisel verilerin korunması hakkı, 2010 yılında anayasamıza eklenerek anayasal düzeyde korunan bir hak statüsünü almıştır. Anayasada yer alan bu düzenlemenin bir gereği olarak 2016 yılında *6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu* yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte Türkiye, veri koruma alanında uluslararası düzenlemelere de taraftır.

Türkiye kişisel verilerin korunmasına ilişkin olarak yasal düzenlemeleri hayata geçirmekte geç kalmıştır. Veri işleme ve üretmenin bu denli hızlı olduğu bir çağda, 2016 yılına kadar bu konuda gerekli yasal güvencelerin sağlanmamış olması büyük bir eksikliklerdir. Dolayısıyla Kanun'un yürürlüğünde bu denli geç kalınmış olması, hassas nitelikli kişisel veriler de dahil olmak üzere birçok verinin korunamamasının nedenlerinden biri olarak görülmektedir⁶⁴⁵. Ayrıca Kanun'un bütününden istisna tutulan bazı durumların varlığı da dikkat çekicidir. Bunlar *KVKK*'nın 28/1⁶⁴⁶ maddesinde belirtilmiştir. Bu istisnalardan özellikle istihbari faaliyetlere istisna tanıyan (ç) bendi ile kişisel verilerin işlendiği geniş bir alan Kanun kapsamının dışında kalmaktadır⁶⁴⁷.

Kişisel verilerin korunmasının dijital dünyanın hızlı dönüşümü karşısında önemi her geçen gün artmaktadır. Kişisel verilerin güvence altında olmadığı bir siyasal toplumda demokrasinin de sağlam bir temele oturduğunu söylemek mümkün

⁶⁴⁵ KÜZECİ, s. 284

⁶⁴⁶ “(1) Bu Kanun hükümleri aşağıdaki hâllerde uygulanmaz:
a) Kişisel verilerin, üçüncü kişilere verilmemek ve veri güvenliğine ilişkin yükümlülüklerle uyulmak kaydıyla gerçek kişiler tarafından tamamen kendisiyle veya aynı konutta yaşayan aile fertleriyle ilgili faaliyetler kapsamında işlenmesi.
b) Kişisel verilerin resmi istatistik ile anonim hâle getirilmek suretiyle araştırma, planlama ve istatistik gibi amaçlarla işlenmesi.
c) Kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini, ekonomik güvenliği, özel hayatın gizliliğini veya kişilik haklarını ihlal etmemek ya da suç teşkil etmemek kaydıyla, sanat, tarih, edebiyat veya bilimsel amaçlarla ya da ifade özgürlüğü kapsamında işlenmesi.
ç) Kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini veya ekonomik güvenliği sağlamaya yönelik olarak kanunla görev ve yetki verilmiş kamu kurum ve kuruluşları tarafından yürütülen önleyici, koruyucu ve istihbari faaliyetler kapsamında işlenmesi.
d) Kişisel verilerin soruşturma, kovuşturma, yargılama veya infaz işlemlerine ilişkin olarak yargı makamları veya infaz mercileri tarafından işlenmesi”.

⁶⁴⁷ KÜZECİ, s. 337.

olmayacaktır. Bu yüzden Türkiye’de yasal alanda kişisel verilerin korunmasında geç kalınması ve geç de olsa ortaya çıkan yasal düzenlemede de belirli istisnalar getirilmesi kişisel verilerin korunmasıyla ilgili şüpheler oluşturmaktadır. Dolayısıyla kanundaki istisnaların azaltılması ve kişisel verilerin korunmasına yönelik ihlallerin takibinin yurttaş odaklı bir şekilde yapılması, ayrıca veri mahremiyeti konusunda yurttaşların bilinçlendirilmesi, dijital demokrasi için de altyapı teşkil etmektedir.

2. Bilişim Alanında Suçlar

Sosyal medya araçlarının ve internet kullanımının yaygınlaşması, ceza hukukunun da bu alanda birtakım düzenlemelere gitmesini zorunlu kılmıştır. “*Kanunsuz suç ve ceza olmaz*” ilkesi uyarınca, devletin bu konuda bir düzenlemeye gitmemesi, internet ve sosyal medya alanının cezadan muaf bir alan olması sonucunu doğuracaktır. Bu bağlamda Türkiye, Avrupa Konseyi tarafından Konsey üyeleriyle sınırlı olmamak üzere, imzaya açılan ve *Budapeşte Sözleşmesi* olarak bilinen “*Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesine*” taraftır. Türkiye gerekli yasal yükümlülükleri Sözleşmeyi imzalamadan önce yerine getirmeyi tercih etmiş ve 2010 yılında Sözleşmeye taraf olmuştur. İnternet ve bilgisayar ağları aracılığıyla işlenen suçlara ilişkin ilk uluslararası Sözleşme olan bu belge; özellikle telif haklarının ihlali, bilgisayarla bağlantılı sahtecilik, çocuk pornografisi ve güvenlik ağlarının ihlali konuları üzerine odaklanmaktadır⁶⁴⁸.

Ayrıca bilişim sistemlerinin fiziki güvenliği de TCK 243-246 maddeleri kapsamında koruma altına alınmıştır. Bununla birlikte, internet üzerinden hakaret, haberleşmenin gizliliğini ihlal, kişilerin huzur ve sükununu bozma gibi suçlar bireyi koruma altına almaktadır. Telif haklarını ihlal eden yayınların engellenmesi de bu kapsamdadır. İnternet üzerinden yapılan yayınlara erişim engeli getirilmesi de Türk hukukunda bir yöntem olarak uygulanmaktadır. *5561 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi*

⁶⁴⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss380.pdf> Erişim Tarihi: 29.08.2019.

Hakkında Kanun'un 8. Maddesi⁶⁴⁹, erişim engeli getirilebilecek halleri düzenlemektedir. Maddede sayılan suçları oluşturduğu hususunda yeterli şüphe bulunan yayınlarla ilgili olarak erişimin engellenmesi kararı, soruşturma evresinde hâkim, kovuşturma evresinde ise mahkeme tarafından verilmektedir. Soruşturma evresinde, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde Cumhuriyet savcısı tarafından da erişimin engellenmesine karar verilebilmektedir. Bu durumda Cumhuriyet savcısı kararını yirmi dört saat içinde hâkimin onayına sunar ve hâkim, kararını en geç yirmi dört saat içinde verir. Ancak belirtilen suçları oluşturan yayınların içerik veya yer sağlayıcısının yurt dışında bulunması halinde veya içerik veya yer sağlayıcısı yurt içinde bulunsa bile, içeriği çocukların cinsel istismarı ve müstehcenlik ve fuhuş suçlarını oluşturan yayınlara ilişkin olarak erişimin engellenmesi kararı re'sen BTK Başkanı tarafından verilebilir.

Bunun yanı sıra; yaşam hakkı ile kişilerin can ve mal güvenliğinin korunması, millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması sebeplerinden bir veya bir kaçına bağlı olarak hâkim veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde, Cumhurbaşkanlığı veya millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması ile ilgili bakanlıkların talebi üzerine BTK Başkanı tarafından internet ortamında yer alan yayınlara ilişkin olarak içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararı verilebilir. Kararın Cumhurbaşkanlığı veya bakanlıkları talebi üzerine alınması halinde, BTK Başkanı kararı yirmi dört saat içinde sulh ceza hakiminin onayına sunar. Örneğin Wikipedia isimli

⁶⁴⁹ **“Madde 8 - “İnternet ortamında yapılan ve içeriği aşağıdaki suçları oluşturduğu hususunda yeterli şüphe sebebi bulunan yayınlarla ilgili olarak erişimin engellenmesine karar verilir:**

a) 26/9/2004 tarihli ve 5237 sayılı *Türk Ceza Kanununda yer alan;*

1) *İntihara yönlendirme (madde 84),*

2) *Çocukların cinsel istismarı (madde 103, birinci fıkra),*

3) *Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma (madde 190),*

4) *Sağlık için tehlikeli madde temini (madde 194),*

5) *Müstehcenlik (madde 226),*

6) *Fuhuş (madde 227),*

7) *Kumar oynanması için yer ve imkân sağlama (madde 228), suçları.*

b) 25/7/1951 tarihli ve 5816 sayılı *Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunda yer alan suçlar”.*

internet sitesine, Ankara 1. Sulh Ceza Hakimliği tarafından verilen 29/04/2017 tarih ve 2017/2956 D. İş kararı ile erişim engeli uygulanmaktadır⁶⁵⁰. Karar, o dönemde mevcut bulunan başbakanlık tarafından talep edilmiş, BTK tarafından erişim engeli kararı verilmiş ve daha sonra da sulh ceza hakimliği bu kararı onaylamıştır.

Kanun bazı hallerde kişilerin de doğrudan BTK'ya ya da sulh ceza hakimliklerine başvurarak erişim engeli kararı aldırılmasına imkan tanımıştır. Kanun'un 9. Maddesi⁶⁵¹ kişilik haklarının ihlal edilmesi halinde izlenecek usulü, 9/A⁶⁵² maddesi de özel hayatın

⁶⁵⁰ <http://internet.btk.gov.tr/sitesorgu/> Erişim Tarihi: 17.05.2019.

⁶⁵¹ “**Madde 9 - (1)** İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik haklarının ihlal edildiğini iddia eden gerçek ve tüzel kişiler ile kurum ve kuruluşlar, içerik sağlayıcısına, buna ulaşamaması hâlinde yer sağlayıcısına başvurarak uyarı yöntemi ile içeriğin yayından çıkarılmasını isteyebileceği gibi doğrudan sulh ceza hâkimine başvurarak içeriğe erişimin engellenmesini de isteyebilir.

(2) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik haklarının ihlal edildiğini iddia eden kişilerin talepleri, içerik ve/veya yer sağlayıcısı tarafından en geç yirmi dört saat içinde cevaplandırılır.

(3) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik hakları ihlal edilenlerin talepleri doğrultusunda hâkim bu maddede belirtilen kapsamda erişimin engellenmesine karar verebilir.

(4) Hâkim, bu madde kapsamında vereceği erişimin engellenmesi kararlarını esas olarak, yalnızca kişilik hakkının ihlalinin gerçekleştiği yayın, kısım, bölüm ile ilgili olarak (URL, vb. şeklinde) içeriğe erişimin engellenmesi yöntemiyle verir. Zorunlu olmadıkça internet sitesinde yapılan yayının tümüne yönelik erişimin engellenmesine karar verilemez. Ancak, hâkim URL adresi belirtilerek içeriğe erişimin engellenmesi yöntemiyle ihlalin engellenemeyeceğine kanaat getirmesi hâlinde, gerekçesini de belirtmek kaydıyla, internet sitesindeki tüm yayına yönelik olarak erişimin engellenmesine de karar verebilir.

(5) Hâkimin bu madde kapsamında verdiği erişimin engellenmesi kararları doğrudan Birliğe gönderilir.

(6) Hâkim bu madde kapsamında yapılan başvuruyu en geç yirmi dört saat içinde duruşma yapmaksızın karara bağlar. Bu karara karşı 4/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu hükümlerine göre itiraz yoluna gidilebilir.

(7) Erişimin engellenmesine konu içeriğin yayından çıkarılmış olması durumunda hâkim kararı kendiliğinden hükümsüz kalır.

(8) Birlik tarafından erişim sağlayıcıya gönderilen içeriğe erişimin engellenmesi kararının gereği derhâl, en geç dört saat içinde erişim sağlayıcı tarafından yerine getirilir.

(9) Bu madde kapsamında hâkimin verdiği erişimin engellenmesi kararına konu kişilik hakkının ihlaline ilişkin yayının başka internet adreslerinde de yayınlanması durumunda ilgili kişi tarafından Birliğe müracaat edilmesi hâlinde mevcut karar bu adresler için de uygulanır.”

⁶⁵² “**Madde 9/A-** (1) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle özel hayatının gizliliğinin ihlal edildiğini iddia eden kişiler, Kuruma doğrudan başvurarak içeriğe erişimin engellenmesi tedbirinin uygulanmasını isteyebilir.

(2) Yapılan bu istekte; hakkın ihlaline neden olan yayının tam adresi (URL), hangi açılardan hakkın ihlal edildiğine ilişkin açıklama ve kimlik bilgilerini ispatlayacak bilgilere yer verilir. Bu bilgilerde eksiklik olması hâlinde talep işleme konulmaz.

gizliliği nedeniyle içeriğe erişimin engellenmesi halinde izlenecek usulü düzenlemektedir. 9. Maddenin getirdiği usul doktrinde eleştirilmektedir. Çünkü, kişilik hakkının ihlal edildiği iddiasında bulunan kişinin yaptığı başvuru, ihlal gerçekleştirdiği iddia edilen tarafın savunması alınmadan karara bağlanmaktadır. Hakim bu başvuruları 24 saat içinde dosya üzerinden karara bağlamak durumundadır. Bu durumun anayasada düzenlenen ifade özgürlüğü ve adil yargılanma haklarına aykırı olduğu iddia edilebilir. Çünkü düzenleme ile hem karşı tarafa savunma hakkı verilmemekte, hem de erişim engeli kararı verilerek ifade özgürlüğü ihlal edilmektedir. Bu yüzden bu usulün, internet yayınının kişilik haklarını çok açık bir şekilde, bir başka deyişle ilk bakışta anlaşılabilir olduğu durumlarda kullanılması gerekmektedir⁶⁵³. Dolayısıyla internet alanında yapılacak faaliyetlerin de belirli sınırlamalara tabi olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak internet üzerinden yapılacak yayınların da ifade özgürlüğü kapsamında korunması, gelişmiş bir demokrasinin gereğidir. Bu yüzden

(3) Başkan, kendisine gelen bu talebi uygulanmak üzere derhâl Birliğe bildirir, erişim sağlayıcılar bu tedbir talebini derhâl, en geç dört saat içinde yerine getirir.

(4) Erişimin engellenmesi, özel hayatın gizliliğini ihlal eden yayın, kısım, bölüm, resim, video ile ilgili olarak (URL şeklinde) içeriğe erişimin engellenmesi yoluyla uygulanır.

(5) Erişimin engellenmesini talep eden kişiler, internet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle özel hayatın gizliliğinin ihlal edildiğinden bahisle erişimin engellenmesi talebini talepte bulunduğu saatten itibaren yirmi dört saat içinde sulh ceza hâkiminin kararına sunar. Hâkim, internet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle özel hayatın gizliliğinin ihlal edilip edilmediğini değerlendirerek vereceği kararını en geç kırk sekiz saat içinde açıklar ve doğrudan Kuruma gönderir; aksi hâlde, erişimin engellenmesi tedbiri kendiliğinden kalkar.

(6) Hâkim tarafından verilen bu karara karşı Başkan tarafından 5271 sayılı Kanun hükümlerine göre itiraz yoluna gidilebilir.

(7) Erişimin engellenmesine konu içeriğin yayından çıkarılmış olması durumunda hâkim kararı kendiliğinden hükümsüz kalır.

(8) Özel hayatın gizliliğinin ihlaline bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde doğrudan Başkanın emri üzerine erişimin engellenmesi Kurum tarafından yapılır.

(9) Bu maddenin sekizinci fıkrası kapsamında Başkan tarafından verilen erişimin engellenmesi kararı, yirmi dört saat içinde sulh ceza hâkiminin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar”.

⁶⁵³ Kemal GÖZLER, “Kişilik Haklarını İhlal Eden İnternet Yayınlarının Kaldırılması Usûlü ve İfade Hürriyeti: 5651 Sayılı Kanunun 9’uncu Maddesinin İfade Hürriyeti Açısından Değerlendirilmesi”, Rona Aybay’a Armağan (Legal Hukuk Dergisi, Özel Sayı, Aralık 2014), İstanbul, Legal, 2014, Cilt I, s. 1072.

Türkiye’de ifade özgürlüğü üzerinde bir tehdit oluşturma potansiyeli olan erişim engelleri kararlarının son yıllarda artması, demokrasiye erişimi geciktirmektedir.

II. Türkiye’nin Dijital Demokrasi Altyapısını Ölçen Endekslerdeki Konumu

A. Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler

Türkiye, *United Nations E-Government Development Index-BM-EGDI* endeksinde *Yüksek* statüsündedir. Sıralama olarak 53. sırada bulunan Türkiye’nin Endeks’te elde ettiği puan 0.7112’dir. Türkiye’nin bu Endeks kriterlerine göre en zayıf olduğu nokta *Telecommunication Infrastructure Index-Telekomünikasyon Altyapısı Endeksi*’nde (*TII*) aldığı puandır. Türkiye’nin bu Endeks’teki puanı 0.4298’dir. Burada da en düşük puana sahip olduğu noktalar, geniş bant internet abonesi sayısı, sabit telefon aboneliği ve yurttaşların internet kullanma yüzdesidir⁶⁵⁴.

Endeksin diğer bir birleşeni olan *Online Service Index-OSI* endeksinde ise Türkiye, *Çok Yüksek* statüsüne sahiptir. Türkiye’nin bu endeksteki puanı 0.8889 olarak belirlenmiştir⁶⁵⁵. Bu durum Türkiye’nin online hizmet sunumunda çok yüksek bir seviyede olduğunu ancak telekomünikasyon altyapısı alanında eksikleri olduğunu göstermektedir. Ancak Türkiye’de online hizmetlerin boyutu genellikle bilgi edinme üzerine kuruludur. Katılım alanının diğer boyutlarında dijital demokrasi araçları yaygın değildir. Ancak bu durum dünya genelinde de henüz yaygınlaşmamıştır. Bu açıdan Türkiye’nin *BM-EGDI*, endeksindeki konumunun yükselmesi için internet kullanma yüzdesinin yanı sıra geniş bant internet hizmeti sunulması için gerekli altyapıları kurması önem arz etmektedir. Bu amaçla ortaya konan *Ulusal Genişbant Stratejisi ve Eylem Planı (2017-2020)*, 2023 yılında toplumun tamamına geniş bant internet hizmeti ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu sayede internet kullanım oranının da artacağına şüphe yoktur.

⁶⁵⁴ *UN E-Government Survey*, s. 255.

⁶⁵⁵ *UN E-Government Survey*, s. 226.

BM E-Katılım Endeksi'nde (E-Participation Index) ise Türkiye, *Çok Yüksek* statüsüne sahiptir. Türkiye'nin bu endekste 0.8596 puanla 37. sıraya sahiptir⁶⁵⁶. Türkiye'nin *2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı*'nda katılım alanındaki imkanları artırmaya dönük hedefleri olduğu da düşünüldüğünde, ileriki yıllarda *E-Katılım Endeksi'nde* yükselmeyi sağlamak zor olmayacaktır.

Yerel düzeyde sunulan online hizmetleri değerlendiren *Local Online Service Index (LOSI)*'inde ise İstanbul şehri değerlendirmeye alınmıştır. İstanbul 2018 yılında listede *Çok Yüksek* statüsünde 47 puanla 12. sırada yer almaktadır. İstanbul, *LOSI* değerlendirme kriterlerinden olan teknolojiye 6, içerik sunumunda 24, hizmet sunumunda 12 ve katılımında 6 puan almıştır.

eGovernment Benchmark 2018 raporunda incelenen dört alan; kullanıcı odaklılık, şeffaf yönetim, sınır ötesi hareketlilik, erişim sağlayıcılardır. İncelenen devletlerin genel olarak en başarılı olduğu alan kullanıcı odaklılıktır. Devletler bu kategorilerde sırasıyla %82, %59, %54 ve %54'lük bir gelişmişlik oranı yakalamışlardır⁶⁵⁷. Türkiye'nin ise bu kategorilerdeki gelişmişlik yüzdeleri sırasıyla; %85, %56, %27 ve %55'tir. Görüldüğü gibi Türkiye'nin bu sıralamada eksik olduğu nokta, sınır ötesi hareketlilik alanıdır. Sınır ötesi hareketlilikle kast edilen, yurttaşların başka bir ülkede online hizmetleri ne ölçüde kullanabilecekleridir. Bu alan bazı incelemelerde yurttaş ve iş dünyası olarak iki kategori altında incelenmektedir. Türkiye'nin düşük gelişmişlik düzeyi ise iş dünyasına sunulan hizmetlerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır⁶⁵⁸. Ancak *2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı'nda* tüzel kişilerin de online kimlik doğrulama hizmetinin kapsamına alınması çalışmaları bu eksiklikleri giderme yolunda faydalı olabilir.

⁶⁵⁶ UN E-Government Survey, s. 249.

⁶⁵⁷ *eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all*, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018, s. 5-6.

⁶⁵⁸ *eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all*, Factsheets, European Union, 2018, s. 94.

B. Özel Kuruluşlar Tarafından Yapılan Ölçümler

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan, *Ağ Toplumu Hazır Olma Endeksi'nde (Networked Readiness Index-NRI)* Türkiye, 4.4 puanla 48. sırada yer almaktadır⁶⁵⁹. Bu Endeksin alt endeksleri ve kriterleri incelendiğinde Türkiye'nin zayıf ve başarılı olduğu yönler ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin en düşük puana sahip olduğu alt endeksler Kullanıcı ve Etki alt endeksleridir. Bu endekslerin kriterleri incelendiğinde Türkiye'nin "*Bilgi Yoğunluklu İşlerde İstihdam*" alanında gerilerde olduğunu görmekteyiz. Kullanıcı alt endeksinin kriterlerinden olan iş dünyasında çalışan eğitimi ve inovasyon kapasitesi de iş dünyası açısından tespit edilen eksikliklerdir. Bireysel kullanıcılar için ise mobil telefon aboneliği ve mobil geniş bant aboneliği oranları oldukça düşüktür. Eğitim sisteminin geneliyle birlikte matematik ve bilim eğitimi alanında da Türkiye, Endekse göre oldukça geri bir konumda yer almaktadır. Çevre alt endeksindeki kriterler açısından bakıldığında ise Türkiye'nin yargı bağımsızlığı ve kamu eylem ve işlemlerine karşı hukuk yollarına başvurabilme konularında düşük puana sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu Endekste Türkiye'nin tam puan alarak 65 ülke ile birlikte ilk sırada olduğu nokta ise internet ve telefon sektörleri arasındaki rekabet kriteridir. Bu durum, kriterin bağlı olduğu diğer kategorilere de yansımıştır. Sabit internet ve mobil telefon abonelik ücretlerinde de Türkiye dolar bazında uygun bir fiyatlamaya sahiptir⁶⁶⁰.

Türkiye, Waseda Üniversitesi tarafından oluşturulan, *Uluslararası Dijital Devlet Sıralaması (International Digital Government Ranking)*, 59.481 puan ile 41. sırada yer almaktadır⁶⁶¹. Bu raporda Türkiye'nin en eksik görüldüğü nokta, internet altyapısıdır. *ITU*'nün verilerini temel alan rapor, Türkiye'de geniş bant internet hizmetlerinin ve

⁶⁵⁹ *World Economic Forum; The Global Information Technology Report 2016*; Date of data collection or release: 6th July 2016; www.weforum.org/gitr Erişim Tarihi: 20.05.2019.

⁶⁶⁰ Tüm veriler için bkz.

<http://reports.weforum.org/global-information-technology-report-2016/economies/#economy=TUR>

Erişim Tarihi: 24.05.2019.

⁶⁶¹ *The 14th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2018 Report October 2018, Tokyo, Japan*, s. 1.

internet kullanım oranının düşüklüğünü bir eksiklik olarak görmektedir. Bununla birlikte yerel ve ulusal düzeyde e-katılım araçlarına yeterince yer verilmediği de belirtilmektedir. Türkiye'nin en iyi olduğu nokta ise online hizmet sunumu olarak tespit edilmiştir⁶⁶².

Bilgi İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi'nde (ICT Development Index) ise Türkiye, 6.08 puanla 67. sırada yer almaktadır⁶⁶³. Bu Endeks devletlerin bilgi ve iletişim teknolojileri altyapılarına değerlendirmektedir. Endeksin kriterlerinden Türkiye'nin zayıf olduğu noktalara bakıldığında sabit telefon aboneliği oranı (%14.30) ve sabit geniş bant internet aboneliği (%13.55) öne çıkmaktadır⁶⁶⁴. Türkiye, *Dijital Evrim Endeksi'*nde ise, 2.49 puan ile 37. sırada yer almaktadır⁶⁶⁵.

III. Türkiye'nin Dijital Demokrasi Hedefleri ve Öneriler

A. Türkiye'nin Dijital Demokrasi Hedefleri

Türkiye'nin dijital demokrasi alanında belirlediği hedeflerle ilgili olarak ikili bir ayrıma gitmek gerekmektedir. Parlamenter sistemin yürürlükte olduğu 2017 yılına kadar, dijitalleşme alanındaki planlamalar farklı kuruluşlar tarafından yapılmaktaydı. Ancak 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum ile kabul edilen ve bütün hükümleriyle 24 Haziran 2018 genel seçimlerinden sonra yürürlüğe giren anayasa değişikliğine dayanarak Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan *Dijital Dönüşüm Ofisi*, bu planlamaları yapmakla yetkili kılınmıştır. Bu yüzden ilk olarak 2019 öncesi hazırlanan iki önemli belgeye yer verilecek ve daha sonra da *Dijital Dönüşüm Ofisi'*nin dijital demokrasi hedeflerini belirlemedeki rolü açıklanacaktır.

⁶⁶² *The 14th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2018 Report October 2018, Tokyo, Japan*, s. 353.

⁶⁶³ <https://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2017/index.html> Erişim Tarihi: 20.05.2019.

⁶⁶⁴ <https://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2017/index.html#idi2017economytab&TUR> Erişim Tarihi: 20.05.2019.

⁶⁶⁵ *Digital Planet 2017*, s. 21.

1. 2019 Öncesi Türkiye’de Dijital Demokrasi Hedefleri

a. 2016-2019 Ulusal E-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı

“2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı” (kısaca Eylem Planı olarak bahsedilecektir), Yüksek Planlama Kurulu’nun 13 Temmuz 2016 tarihli kararı ile kabul edilmiş ve 19 Temmuz 2016 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Eylem Planı’nın giriş bölümünde kamu hizmetlerinin bütüncül olarak iyileştirilmesi ve devletin etkinliğinin artırılmasına yönelik ihtiyaçların e-devlet politikalarıyla karşılanabileceğinden bahsedilmektedir⁶⁶⁶. Eylem Planı’nın hazırlık sürecinde ise dünya üzerinde e-devlet çalışmalarında ön sıralarda yer alan Güney Kore, Avustralya, Singapur, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Estonya, ve Malezya’nın e-devlet yaklaşımları detaylı olarak analiz edilmiştir⁶⁶⁷.

Eylem Planı’nın vizyonu “*ETKİN e-Devlet ile toplumun yaşam kalitesini artırmak*” olarak tanımlanmıştır. Eylem Planı’nın yapı taşları “*ETKİN*” kısaltması ile belirtilmektedir. *Entegre, Teknolojik, Katılımcı, İnovatif / Yenilikçi ve Nitelikli* olarak belirtilen bu yapı taşları;

- “*Entegre bakış açısı ve işbirliği ile birlikte çalışabilirliği sağlayacak,*
- *Teknolojiyi dinamik şekilde ihtiyaçlara uyarlayacak ve kullanacak,*
- *Katılımcı, şeffaf ve hesap verebilir yaklaşımlar ile insan odaklı şekillenecek,*
- *İnovatif ve çevreci yaklaşımları ortaya çıkarıp fırsatlara dönüştürecek,*
- *Nitelikli; kullanılabilirlik, erişilebilirlik ve bilgi güvenliği gereksinimlerini sağlayan hizmet üretip sunacaktır”.*

⁶⁶⁶ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Haberleşme Genel Müdürlüğü-e-Devlet Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2016, s. 1.

⁶⁶⁷ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 7.

Bu değerler doğrultusunda Őekillenen Eylem Planı'nın stratejisinin odağı “*ETKİN e-Devlet Ekosistemi*” olarak belirlenmiŐtir⁶⁶⁸. *ETKİN e-Devlet Ekosistemi* ile ulaŐılmak istenen hedefler ise;

- “*Tüm yönetim iŐlevleri ve araçları arasındaki bütünleŐmeyi artırmak,*
- *Kamu hizmetlerini daha nitelikli, hızlı ve kolay erişilebilir Şekilde geliştirmek ve sunmak,*
- *Kamusal iletişim ve demokratik katılım imkanlarını güçlendirmek,*
- *Toplumsal beklentilere daha hızlı cevap vermek,*
- *Kamu hizmetlerinde ve kurumsal faaliyetlerde Şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırmak,*
- *Kamu politikalarını daha fazla veriye dayalı bir Şekilde ve daha yoğun paydaŐ katılımıyla belirlemek,*
- *Kamu kaynaklarını daha etkili, ekonomik ve verimli bir Şekilde elde etmek ve kullanmak,*
- *Yenilikçi yaklaŐımların kamu yönetimine uyarlanması için uygun bir kurumsal ortam oluşturmak,*
- *e-Devlet ekosisteminde sürdürülebilirliği sağlamak”*

olarak belirlenmiŐtir⁶⁶⁹.

Eylem Planı'nda yer alan stratejik amaçlar ise;

“1) e-Devlet Ekosisteminin Etkinliğinin ve Sürdürülebilirliğinin Sağlanması

2) Altyapı ve İdari Hizmetlere Yönelik Ortak Sistemlerin Hayata Geçirilmesi

⁶⁶⁸ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 12.

⁶⁶⁹ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 12.

3) *Kamu Hizmetlerinde e-Dönüşümün Sağlanması*

4) *Kullanım, Katılım ve Şeffaflığın Artırılması*"i⁶⁷⁰

olarak belirlenmiştir.

İlk stratejik amaç olarak ortaya konan e-devlet ekosisteminin etkinliğinin ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla bağlantılı olarak üç hedef belirlenmiştir. Bunlar;

- *"e-Devlet çalışmalarında koordinasyon etkinliği artırılması*
- *Kurumsal e-dönüşüm kapasitesinin geliştirilmesi*
- *İnovatif yaklaşımlar takip edilerek e-Devlet ekosistemine uyumlandırılması"* olarak sayılabilir"⁶⁷¹.

Bu hedefleri gerçekleştirmek için çeşitli eylemler belirlenmiştir. Örneğin ilk hedefle bağlantılı olarak, *"Ulusal e-Devlet Olgunluk Seviyesi Ölçümleme Mekanizmasının Oluşturulması"* bir eylem olarak ortaya atılmıştır⁶⁷². İkinci hedefle bağlantılı olarak ise *"Kamuda e-Devlet Projelerinin Etkin Denetiminin Sağlanması"* öngörülmektedir. Üçüncü hedefle bağlantılı olarak, *"Kamuda Büyük Veri ve Nesnelerin İnterneti Politikalarının Geliştirilmesi ve Yaygınlaştırılması"* da bir eylem olarak belirlenmiştir. Büyük veri ve nesnelerin interneti alanında yürütülecek çalışmalar, dijital katılım imkanlarının da artmasını sağlayacak gelişmelerdir.

Altyapı ve idari hizmetlere yönelik ortak hizmetlerin hayata geçirilmesiyle ilgili olarak konulan hedefler de yurttaşların bilgi iletişim teknolojilerine erişimi açısından önemlidir. Bu bağlamda da üç adet hedef, Eylem Planı'nda yer almaktadır. Bu hedefler;

- *"Ortak Bilgi Teknolojileri altyapıları geliştirilmesi*

⁶⁷⁰ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 17.

⁶⁷¹ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 20.

⁶⁷² 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 23.

- *e-Devlet hizmetlerine yönelik ortak çözümler geliştirilerek yaygınlaştırılması*
- *İdari hizmetlere yönelik bilişim sistemlerinde bütünlük ve süreklilik sağlanması”* şeklindedir⁶⁷³.

İlk hedefi gerçekleştirmek için “*Kamu Entegre Veri Merkezlerinin Kurulması ve Uygulamaya Alınması*” ile “*Elektronik Veri ve Belge Paylaşım Altyapılarının Oluşturulması*” planlanan eylemler arasındadır⁶⁷⁴. Bu hedef, kamu hizmetlerinin ve idari süreçlerin daha hızlı ve kolay bir biçimde yürütülmesini sağlayacağı gibi, tasarruf bağlamında da önemli bir açığı kapatacaktır. İkinci hedef ile ilgili olarak belirlenen eylemler ise “*Gerçek ve Tüzel Kişiler için Merkezi Kimlik Doğrulama Sisteminin Yaygınlaştırılması*”, “*Ulusal e-Devlet Yazılım Geliştirme Kütüphanelerinin ve Platformlarının Oluşturulması*” ve “*Öncelikli Bilişim Sistemleri için Açık Kaynak Kodlu Yazılım Kullanımının Yaygınlaştırılması*”dır. Böylelikle kurumlar arasında kesintisiz ve güvenli veri ve belge paylaşımının sağlanması ile ortak yazılım teknolojileri ve altyapılarının kullanılması sağlanarak koordinasyon artırılabilecektir⁶⁷⁵. Bununla birlikte, dağıtımı devam eden yeni kimlik kartlarının e-devlet hizmetlerinde kimlik doğrulama amacıyla kullanılması ve e-devlet hizmetlerini bu kartların kullanımına imkan sağlayacak şekilde güncellenmesi de planlanan eylemler arasındadır⁶⁷⁶. Üçüncü hedef ile bağlantılı olarak ise “*Ortak İdari Hizmetler İçin Uygulamaların Geliştirilmesi*” ve “*Yerel Yönetimlerin Sundukları Benzer Hizmetler İçin Uygulamaların Geliştirilmesi*” eylemleri planlanmaktadır⁶⁷⁷. Bu sayede ortak idari hizmetlerin ortak bir altyapıdan geliştirilmesi ve işletilmesi sağlanacaktır.

Üçüncü stratejik amaç olan “*Kamu Hizmetlerinde e-Dönüşümün Sağlanması*” amacıyla ilgili olarak da birtakım hedefler ortaya konmuştur. Bu hedefler;

⁶⁷³ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 30.

⁶⁷⁴ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 32.

⁶⁷⁵ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 34-35.

⁶⁷⁶ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 34.

⁶⁷⁷ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 37.

- “Kurumsal bilginin öncelikli ve etkin olarak elektronik ortamdan sunulmasının sağlanması
- Öncelikli sektörlerde bilişim sistemleri entegrasyonları güçlendirilmesi
- e-Devlet hizmetlerinin olgunluk düzeyi artırılması
- Hizmet sunum kanalları iyileştirilmesi ve çeşitliliğinin artırılması”

olarak sayılmıştır⁶⁷⁸.

İlk hedefi gerçekleştirmek için “Kamu İnternet Siteleri ile Sosyal Medya Sayfalarının Tanımlanan Rehberlere Uygun Olarak Güncellenmesi ve Yaygınlaştırılması” ve “Kamu Bilgilendirme ve Tanıtım Sitelerinin Tekrar Yapılandırılması” eylem olarak belirlenmiştir. Bu durumun bir uzantısı olarak ise kamu kurum ve kuruluşlarının sosyal medya sayfalarının yönetimi ve kullanımı için öncelikli olarak rehberlerin hazırlanması ve yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin tanıtımına ve Türkiye’de sunulan kamu hizmetlerine yönelik bilgilere merkezi olarak erişilebilmesini sağlayacak resmi bir internet sitesi geliştirilmesi de hedefler arasında yer almaktadır⁶⁷⁹. İkinci hedef olan bilişim sistemleri entegrasyonlarının güçlendirilmesi için ise “Çalışma ve Sosyal Güvenlik Hizmetleri”, “Sağlık Hizmet Sektörü”, “Eğitim Hizmet Sektörü”, “Kamu Mali Yönetimi”, “Sosyal Hizmetler”, “Ulaşım ve İletişim” ve “Gıda, Tarım ve Hayvancılık Sektörü ile İlgili Bilişim Sistemlerin Entegre Edilmesi” eylem planına alınmıştır. Üçüncü hedef olan e-devlet hizmetlerinin olgunluk düzeyinin artırılması için ise “Vatandaşın Statüsünün Değişimine İlişkin Hizmetlerin”, “İşletmelerin Faaliyetlerine İlişkin Hizmetlerin”, “Çalışma Hayatı Faaliyetlerine İlişkin Hizmetlerin”, “Veraset İşlemlerine İlişkin Hizmetlerin”, “Araç Edinme ve Kullanma İşlemlerine İlişkin Hizmetlerin” ve “Düşük Miktarlı Alacak Dava İşlemlerine İlişkin Hizmetlerin Kullanıcı Odaklı Entegrasyonunun Sağlanması” eylem olarak yer almaktadır. Bu eylemlerle yurttaş ve yaşamsal olaylar

⁶⁷⁸ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 38.

⁶⁷⁹ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 40.

merkezli bir e-devlet sistemi oluşturması hedeflenmektedir. Bu eylemler, e-devlet hizmetlerinin günlük yaşamı pozitif manada etkileyeceğini gstermektedir⁶⁸⁰. Dördüncü hedef olan hizmet sunum kanallarının iyileştirilmesi ve çeşitliliğinin artırılmasıyla ilgili olarak ise “*Kullanımı Artıracak Yeni Hizmet Sunum Modellerinin Tasarlanması*”, “*e-Devlet Hizmetlerinin Tüm Dezavantajlı Grupları Gzetecek Şekilde Yeniden Düzenlenmesi*” ve “*e-Devlet Hizmetlerinin ncelikli Olarak e-Devlet Kapısı zerinden Sunulması*” eylemleri öngörülmektedir. Böylelikle e-devlet hizmetlerinin toplumun her kesimine ulaşması hedeflenmektedir⁶⁸¹.

“*Kullanım, Katılım ve Şeffaflığın Artırılması*” ile ilgili olarak da birtakım hedefler mevcuttur. Bu hedefler;

- “*e-Devlet hizmetlerinin kullanımının artırılması.*”
- *Açık verinin kullanım alanlarının yaygınlaştırılması.*
- *e-Katılım mekanizmalarının gclendirilmesi*” olarak sayılmıřtır⁶⁸².

İlk hedef olan e-devlet kullanımının artırılmasını sağlamak için “*e-Devlet Hizmetlerine Yönelik Bilgilendirme Kanalları Gclendirilerek Farkındalığın Artırılması*”, “*ncelikli Olarak e-Devlet Uygulamalarının Tercih Edilmesinin Sağlanması*” ve “*Kamu Hizmetlerinin İyileştirilmesinde Kullanıcıların Katılımının Artırılması*” eylemleri öngörülmektedir. Böylelikle dijital bölünmenin azaltılması ve e-devlet kullanımında dezavantajlı grupların önündeki engellerin kaldırılması sağlanabilecektir. Ayrıca e-devlet hizmetlerinin daha da yaygınlaşması, bu amacın gerçekleştirmek istediği hedeflerden biridir. İkinci hedefe ilişkin olarak ise “*Açık Veri Paylaşım Portalının Oluşturulması*”, “*Kamu Verilerinin Açık Veriye Dönüştürülmesi ve Paylaşılması*”, “*Kamu Yatırımları ve Gerçekleşmeleri İzleme Portalının Oluşturulması*” ve “*Kamu Harcamaları İzleme Portalının Oluşturulması*” ngrlmektedir. Bu sayede,

⁶⁸⁰ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 47.

⁶⁸¹ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 49.

⁶⁸² 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 50.

yeni ürün ve hizmetlerin oluşturulması ve verimlilik artışı sağlanması amaçlanmaktadır. *Açık Veri Paylaşım Portalı*, kişisel bilginin güvenliği ve mahremiyeti gözetilerek kamu kurumlarında, yerel yönetimlerde, özel sektörde ve sivil toplum kuruluşlarında üretilen verileri, açık veri olarak ortak bir veri kaynağından tüm fayda sağlayıcıların kullanımına açmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda her kurumun kendi elindeki veriyi paylaşması yerine; belirli kriterler ve formatlar oluşturularak verilerin bu kriterlere uygun hale getirilip merkezi bir platform üzerinden sunulması hedeflenmiştir. Bu sayede kamu sektörünün verimliliğinin artmasının yanı sıra özel sektörün de bu verilerden faydalanarak yeni girişimlerde bulunması sağlanacaktır⁶⁸³. Son hedef olarak belirlenen e-katılım mekanizmalarının güçlendirilmesi ise dijital demokrasinin geleceği açısından önem arz etmektedir. Eylem Planı'nda katılım ile ilgili genel durum;

“yerel yönetimlerdeki katılımcılık ile ilgili uygulamalara bakıldığında; genellikle toplum için öncelikli olmayan konularda vatandaşlardan görüş alınmakta veya ihtiyaçların belirlenmesine dair anketler gerçekleştirilmekte olduğu görülmektedir. Merkezi yönetim birimlerinin katılımcılık ile ilgili uygulamalarına bakıldığında ise genellikle hazırlanan düzenlemelerin kamuoyunun görüşünü almak için internet sayfalarından yayınlandığı, alınan görüşlerin hazırlanan düzenlemelerde ne kadar dikkate alındığı konusunda paydaşlara yeterli geri bildirim yapılmadığı görülmektedir. Katılımcılığın artırılması için katılımcılık ile ilgili mevcut uygulamaların kamu kurum/kuruluşlarına yaygınlaştırılması ve yeni katılımcılık uygulamalarının hayata geçirilmesi gerekmektedir.

⁶⁸³ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 153.

*Mevcut durum değerlendirildiğinde Cumhurbaşkanlığı tarafından yürütülen CİMER, Başbakanlık tarafından yürütülen BİMER, TBMM tarafından yürütülen e-Dilekçe gibi katılımcılığı sağlayabilecek e-Devlet uygulamaları olmakla birlikte katılımcılık anlamında kullanımlarının artırılmasına ihtiyaç vardır. BİMER'in sadece sorun iletmeye odaklı bir katılım mekanizması olmaktan çok katılımcılığı güçlendirecek şekilde tekrar tasarlanması beklenmektedir.*⁶⁸⁴

şeklinde ifade edilmiştir. Bu bağlamda hedef olarak e-katılım uygulamalarının güçlendirilmesi ve yurttaşların devlete geri bildirim sunabilmesi için *Mevzuat Katılımcılık Portalı*'nın oluşturulması hedeflenmektedir⁶⁸⁵. Söz konusu Portal'ın amacı Eylem Planı'nda şu şekilde belirtilmiştir;

“Temelde birey ve kurumların karar mekanizmalarına katılmalarını ifade eden yönetim, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve kullanımının artması ile daha kolay hayata geçme imkanı bulmakta ve katılımcılık kavramının karar alma süreçlerindeki rolü belirgin biçimde artmaktadır. Katılımcılık artarken, demokrasinin daha etkin ve doğrudan işlemesine, vatandaşların tasarlama, karar alma ve uygulama süreçlerinden haberdar edilmesine, bu süreçlerde doğrudan

⁶⁸⁴ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 55.

⁶⁸⁵ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 56.

vatandaş görüşünün alınmasına, şeffaflık ve hesap verilebilirliğe olanak tanımaktadır.

Türkiye’de uygulanan e-Katılım örnekleri incelendiğinde yalnızca vatandaşların hizmetlere dair görüşlerinin alındığı, bu görüşlerin yönetim aşamasında etkin kullanımının sağlanamadığı görülmektedir. Vatandaşların belediyeler ve bakanlıklar tarafından sunulan hizmetlerin hangilerinin öncelikli olarak elektronik ortamda verilebileceğine dair görüşleri yeterli düzeyde alınmamaktadır. Kamu hizmetinin nasıl olacağına karar verilirken vatandaşın fikrini paylaşması ve kendisini etkileyebilecek yeni bir e-Devlet hizmeti için hukuki çalışmalar (kanun, yönetmelik vb. hazırlanması) yapılırken, vatandaş olarak görüşünün alınmasını ihtiyacı bulunmaktadır.

Bu kapsamda kamu kurum ve kuruluşları tarafından yürütülen mevzuat çalışmalarının izlenebilmesini, mevzuat çalışmalarında tüzel ve gerçek kişilerden görüşlerin alınabilmesini ve değerlendirilebilmesini sağlayacak kamu mevzuatı katılımçılık portalı oluşturulacaktır. Oluşturulan bu portalın kamu kurum ve kuruluşları tarafından yaygın kullanılması için çalışmalar yürütülecektir”

686

⁶⁸⁶ 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, s. 160.

Bu açıklamaya göre Türkiye'nin gelecekte bilgi iletişim teknolojilerini demokrasiyle daha entegre bir biçimde kullanması beklenmektedir. E-katılım Türkiye'de ihmal edilen bir alandır ve bu alana ilişkin örneklerin artması gerekmektedir. Katılım alanında belirlenen bu hedeflerin gerçekleşmesi, dijital demokrasinin tam anlamıyla uygulanması için önemli adımlardan biridir. Bu sayede yurttaşlar, temsilciler vasıtasıyla kullandıkları yasa yapma yetkisine daha fazla dahil olma hakkına sahip olabilirler. Çünkü temsili demokrasilerde yasa yapım süreci, temsilciler etrafında şekillenmektedir. Ancak geliştirilecek dijital imkanlar ile yurttaşların da yasa yapım sürecine uzaktan da olsa katılabilmesi, dijital demokrasi için değerli bir uygulama olacaktır.

b. 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi

Türkiye'nin bilgi toplumuna yönelik strateji ve hedeflerini içeren politika metinleri 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren gündeme gelmiştir. 1999 yılında hazırlanan *Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı (TUENA)*, 2000 tarihli *e-Türkiye Girişimi Eylem Planı*, *e-Dönüşüm Türkiye Projesi Kısa Dönem Eylem Planı (2003-2004)*, *2005 Eylem Planı* ve *Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı (2006-2010)* bu alanda hazırlanan öncü belgeler arasında yer almaktadır⁶⁸⁷. *2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı*, Yüksek Planlama Kurulu'nun 24 Şubat 2015 tarihli kararı ile kabul edilmiş ve 6 Mart 2015 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (kısaca Strateji olarak bahsedilecektir), 8 eksen den oluşmaktadır. Bunlar;

1) *Bilgi Teknolojileri Sektörü*

2) *Genişbant Altyapısı ve Sektörel Rekabet*

⁶⁸⁷ Bu çalışmalardan TUENA ve e-Türkiye Girişimi Eylem Planı uygulama alanı bulamamıştır. *2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı*, Ankara, 2015, s. 11.

- 3) *Nitelikli İnsan Kaynağı ve İstihdam*
- 4) *Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Topluma Nüfuzu*
- 5) *Bilgi Güvenliği ve Kullanıcı Güveni*
- 6) *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Destekli Yenilikçi Çözümler*
- 7) *İnternet Girişimciliği ve e-Ticaret*
- 8) *Kamu Hizmetlerinde Kullanıcı Odaklılık ve Etkinlik*'tir⁶⁸⁸.

Strateji'de ilk eksen olan *Bilgi Teknolojileri Sektörü*'ne ilişkin olarak Türkiye'nin nüfusuna ve dünya ekonomisindeki payına bakıldığında bilgi teknolojileri pazarının küçük olduğu belirtilmektedir⁶⁸⁹. Bu yüzden Türkiye'nin bu konudaki potansiyelinin açığa çıkarılması önem taşımaktadır. Bunu sağlamak için ise Strateji'de birtakım uygulamalardan bahsedilmektedir. Bunlar, öncelikle başta KOBİ'ler olmak üzere bilgi teknolojilerinin kullanımını yaygınlaştırmaktır. Ayrıca oyun sektörünün geliştirilmesi de bu bağlamda önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra sektördeki küresel aktörlerin Türkiye'yi çekilmesi için gerekli çalışmalarda bulunulması da düşünülen bir diğer eylemdir⁶⁹⁰.

Strateji'de ikinci eksen olan *Genişbant Altyapısı ve Sektörel Rekabet* ile ilgili olarak belirli hedeflerden bahsedilmektedir. Bu hedefler arasında ise fiber erişim altyapısını yaygınlaştırmak ve sayısal bölünmeyi azaltmak amacıyla, altyapı çeşitliliği, hız, kalite, sosyo-ekonomik durum, etkin rekabet ortamı ve kullanım oranları açısından farklılık gösteren yerlerde bölgesel bazlı düzenleme yaklaşımı ve yatırım modelleri benimsenmesi öngörülmektedir. Ayrıca Türkiye'nin uluslararası bir veri iletim merkezi olmasına yönelik tedbirler alınması da Strateji kapsamında yer alan bir hedefdir. Özellikle internet değişim noktalarının oluşturulmasına yönelik mevzuat çalışmalarının yapılması

⁶⁸⁸ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 15.

⁶⁸⁹ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 38.

⁶⁹⁰ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 66.

ve bu alanda uluslararası yatırımı teşvik etmek amacıyla vergi muafiyeti, yer tahsisi ve enerji desteği gibi teşvikler verilmesi öngörülmektedir⁶⁹¹. Strateji’de genişbant internet hizmetlerine yönelik ayrı bir strateji metni belirlenmesi de öngörülmüştür. 2017-2020 arası yılları kapsayan ve Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı tarafından yayınlanan “*Ulusal Genişbant Stratejisi ve Eylem Planı (2017-2020)*” bu çerçevede oluşturulmuştur. Söz konusu eylem planına göre 2020 yılında “*En az 100 Mbit/sn Hızda Genişbant Erişim Sağlanabilecek Hane Oranı*” % 50, 2023 yılında ise aynı oran %100 olacak şekilde hedef konulmuştur⁶⁹². Bu hedeflerin gerçekleşmesi, toplumun internet erişim kalitesini artması ve dolayısıyla dijital demokrasi imkanlarına erişimi açısından önem taşımaktadır.

Strateji’nin üçüncü eksenini olan *Nitelikli İnsan Kaynağı ve İstihdam* ise bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe ihtiyaç duyulan insan gücünün karşılanmasına odaklanmaktadır. Bu bağlamda bilgi ve iletişim teknolojileri alanında eğitim alan kişi sayısının artırılması ve bu alanda yabancı dil bilgisinin geliştirilmesi öncelikli hedeflerdir. Bilişim yoluyla istihdamın artırılması amacıyla, özel kurslar ile işbirliği yapılarak eğitim programları düzenlenmesi ve her yıl 10 bin kişiye bu kapsamda eğitim verilmesi planlanmaktadır. Ayrıca yurtdışından nitelikli bilişim çalışanlarının ülkeye çekilmesi amacıyla belirli düzenlemelerin hayata geçirilmesi de bu bağlamda düşünülen tedbirlerden biridir⁶⁹³.

Strateji’nin dördüncü eksenini olan *Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Topluma Nüfuzu* amacıyla yapılacak eylemlerden de bahsetmektedir. Bilişim teknolojilerinin sunduğu fırsatlardan etkin biçimde faydalanılması ve bu teknolojilerin toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırılması temel amaçtır. Bu çerçevede, cihaz sahipliği ve erişim imkânları artırılması, dijital becerilerin geliştirilmesi, Türkçe dijital içeriğin

⁶⁹¹ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 66-67.

⁶⁹² *Ulusal Genişbant Stratejisi ve Eylem Planı (2017-2020)*, Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Haberleşme Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017, s. 35

⁶⁹³ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 69.

zenginleştirilmesi, engellilerin bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim imkânlarının geliştirilmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin bilinçli kullanımının teşvik edilmesi ve toplumun bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim, kullanım ve becerilerinin daha sağlıklı ölçülmesi hedeflenmektedir⁶⁹⁴. Ayrıca dijital bölünmenin önlenmesi ve azaltılması amacıyla yoksul ailelere belirli kısıtlarla internet erişimi sağlanması, engellilerin bilgi iletişim teknolojilerine erişiminin desteklenmesi, yazılım ve programlama becerilerinin küçük yaşlardan itibaren gelişmesine katkıda bulunulması gibi uygulamalara gidilmesi öngörülmüştür⁶⁹⁵. Dijital bölünmenin önlenmesi alanında bu tür hedeflerin belirlenmesi, dijital demokrasi araçlarından toplumun bütününün engelsiz bir şekilde yararlanması açısından önemlidir.

Beşinci eksen olan *Bilgi Güvenliği ve Kullanıcı Güveni* ile ilgili olarak ise ulusal bilgi güvenliğine ve kişisel verilerin korunmasına yönelik yasal altyapının oluşturulması ve siber suçlarla mücadelenin bütüncül bir şekilde ele alınarak, güvenli internet uygulamalarında eğitim ve farkındalık faaliyetlerine ağırlık verilmesi öngörülmüştür. Bilişim suçlarıyla mücadelenin etkin bir şekilde yürütülmesi için bu alanda uzmanlaşacak mahkemelerin kurularak, bu mahkemelerde görev yapan yargı personellerinin yetkinliğinin artırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca internetin daha güvenli kullanımının sağlanması için toplumsal farkındalığın artırılmasına yönelik tedbirler alınarak hem kamu kurum ve kuruluşları hem de özel sektör ve STK'lar eliyle farkındalık kampanyaları yürütülmesi öngörülmektedir⁶⁹⁶.

Altıncı eksen olan *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Destekli Yenilikçi Çözümler* kapsamında, özellikle akıllı kentler, çevre, enerji ve yeşil bilişim, e-sağlık ve nitelikli dijital içerik konuları ele alınmaktadır. Bu kapsamda büyük verinin ekonomik değere dönüşmesi de hedefler arasındadır. Özellikle sosyal güvenlik, sağlık, vergi, güvenlik, istatistik gibi alanlar başta olmak üzere kamuda büyük veri uygulamalarının geliştirilmesi

⁶⁹⁴ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 69.

⁶⁹⁵ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 70.

⁶⁹⁶ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 71.

öngörülmektedir. Ayrıca kütüphane, arşiv ve müze gibi bilgi merkezlerinde sürdürülen ve planlanan dijitalleştirme çalışmalarında koordinasyon ve standardizasyon süreci ortaya konarak ve söz konusu bilgi merkezlerinde bulunan kültürel varlıklara farklı ortamlardan kolay erişimi mümkün kılacak araçların hayata geçirilmesi sağlanacaktır. Bununla birlikte bilimsel nitelikteki bilginin açık bir şekilde sunumu için ulusal politikaların geliştirilmesi planlanmaktadır⁶⁹⁷.

Yedinci eksen olan *İnternet Girişimciliği ve e-Ticaret* ise yüksek katma değerli internet girişimlerinin ortaya çıkmasını ve gelişmiş bir internet ekosisteminin oluşarak Türkiye'nin bir e-ticaret merkezi haline gelmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda melek yatırımcılığın teşvik edilmesi ve bu ağların ülke genelinde yaygınlaştırılması ve etkinleştirilmesi planlanmaktadır. Ayrıca kamu kurumları tarafından girişim sermayesi fonlarına sağlanan desteklerde, internet girişimciliğinin de kapsama dâhil edilmesi ve bu alana aktarılan sermaye miktarının artırılması öngörülmektedir. İnternet girişimlerinin kurumsallaşması ve yatırımcı ağları ile temasının sağlanması amacıyla, öncelikli olarak üniversitelerin bünyesinde hızlandırıcı merkezlerin kurulması ve bu merkezlerin teknoloji geliştirme bölgeleri ile işbirliğinin sağlanması bu konuda belirlenen hedeflerden biridir⁶⁹⁸.

Sekizinci ve son eksen olan *Kamu Hizmetlerinde Kullanıcı Odaklılık ve Etkinlik* alanında ise başta e-devlet hizmetleri olmak üzere kullanıcı odaklı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede kamuda ortak uygulamaların yaygınlaştırılması ve birlikte çalışabilirliğin sağlanması yönünde faaliyetler yapılacaktır. Bunun yanı sıra kamu kurumlarının e-devlet hizmetlerinin sunumunda uymaları gereken usul ve esaslar belirlenmesi de Strateji'de yer almaktadır. Bununla birlikte yurttaşların gündelik yaşamlarını kolaylaştırmak ve yaşam kalitesini amacıyla; yerel yönetim hizmetlerinin elektronik ortamda, ortak norm ve standartlarda sunulması sağlanarak, e-devlet Kapısına

⁶⁹⁷ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 72.

⁶⁹⁸ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 73.

entegre edilen yerel yönetim hizmetlerinin sayısının artırılması planlanmaktadır⁶⁹⁹. Ayrıca e-katılımın bir gereği olarak kamusal politikaların oluşturulmasında ve kamusal karar alma süreçlerinde katılımcılığın desteklenmesine yönelik tedbirler alınması ve kamu yönetiminde bilgi ve iletişim teknolojileri destekli katılımcılık uygulamalarının geliştirilmesi öngörülmektedir⁷⁰⁰. Kuşkusuz e-katılım imkanlarının artırılması, dijital demokrasinin ülke çapında yaygınlaşması açısından önem taşımaktadır.

Strateji'nin ne derecede hedeflerine ulaştığı ile ilgili henüz bir veri ortaya atılmamıştır. Ayrıca 2018 yılı sonrasında bilgi toplumuna ilişkin hedefleri ortaya koyan bir eylem planı da henüz hazırlanmış değildir. Dolayısıyla Strateji ile ortaya konulan hedeflerin ne kadarının gerçekleştiği konusu şu an için bilinmemektedir. Ayrıca Strateji 2015-2018 yılları arasında yapılacak faaliyetleri kapsamaktadır. Bu yüzden 2019 yılı ve sonrasında bilgi toplumuna ilişkin stratejileri ortaya koyan bir belge henüz mevcut değildir. Bu durum 2015-2018 yılları arasında belirlenen hedeflerin ne kadarının gerçekleştiğini görmeyi de zorlaştırmaktadır. 2019 ve sonrasında ilişkin stratejilerin ortaya konması Türkiye'de bilgi toplumunun, dolayısıyla dijital demokrasi imkanlarının geleceğini öngörebilmek açısından önemlidir.

2. 2019 Sonrası Türkiye'de Dijital Demokrasi Hedeflerini Belirleyen Kurum: Dijital Dönüşüm Ofisi

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan ve 24 Haziran 2018 genel seçimlerinden sonra tam anlamıyla yürürlüğe giren anayasa değişiklikleri hükümet sisteminde esaslı değişiklikler yapmıştır. İdari teşkilatta daha önce yer almayan Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan ofisler bu değişikliklerden biridir. Ofislerin Cumhurbaşkanlığına, politika üretme ve idarenin denetimi gibi konularda yardımcı olması öngörülmektedir⁷⁰¹. Bu

⁶⁹⁹ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 74.

⁷⁰⁰ 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, s. 75.

⁷⁰¹ Turan YILDIRIM/Melikşah YASİN/Nur KAMAN/H. Eyüp ÖZDEMİR/Gül ÜSTÜN/Özge OKAY TEKİNSOY, *İdare Hukuku*, Ed: Turan YILDIRIM, 7. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 55.

ofislerden biri olan *Dijital Dönüşüm Ofisi* ise Türkiye'nin 2019 sonrasında belirleyeceği hedeflerde önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. 10 Temmuz 2018 tarihinde yürürlüğe giren *1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin* 527. Maddesinde *Dijital Dönüşüm Ofisi'nin* görevleri;

- “*Kamunun dijital dönüşümünü (e-devlet dönüşümü) koordine etmek*
- *Milli teknolojinin geliştirilmesi ve bu kapsamda farkındalık oluşturmak amacıyla gerekli olan projeleri geliştirmek*
- *Büyük veri analizi yapmak, öncelikli proje alanlarında yapay zeka uygulamalarına öncülük etmek*
- *Siber güvenlik ve bilgi güvenliğini artırıcı projeler geliştirmek*”⁷⁰² olarak belirlenmiştir.

24 Ekim 2019 tarihinde⁷⁰³ aynı *Kararname*'de yapılan değişiklikle *Dijital Dönüşüm Ofisi'nin* görevleri ve hizmet birimleri yeniden tanımlanmıştır. Buna göre, *Dijital Dönüşüm Ofisi* Başkanı, kamuda dijital dönüşümün lideri olarak belirlenmiştir. *Dijital Dönüşüm Ofisi*'in görevlerini belirleyen 527. Madde de aynı kararname ile yeniden yazılmıştır. Buna göre *Dijital Dönüşüm Ofisi* 'ne verilen görevler şu şekildedir;

- “*Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen amaç, politika ve stratejilere uygun olarak kamunun dijital dönüşümüne öncülük etmek, Dijital Türkiye (e-devlet) hizmetlerinin sunumuna aracılık etmek, kurumlar arası işbirliğini artırmak ve bu alanlarda koordinasyonu sağlamak*
- *Kamu dijital dönüşüm yol haritasını hazırlamak*
- *Dijital dönüşüm ekosistemini oluşturmak amacıyla kamu, özel sektör, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirerek*

⁷⁰² Kararname için bkz.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180710-1.pdf> Erişim Tarihi: 29.10.2019.

⁷⁰³ Kararname'de yapılan değişiklikler için bkz.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191024-1.pdf> Erişim Tarihi: 29.10.2019.

bunların dijital kamu hizmetlerinin tasarım ve sunum sürecine katılımını teşvik etmek

- *Görev alanına giren hususlarda kamu kurum ve kuruluşlarınca hazırlanan yatırım projesi tekliflerine ilişkin Strateji ve Bütçe Başkanlığına görüş vermek ve uygulamaya konan projelerle ilgili gelişmeleri takip edip gerektiğinde yönlendirmek*
- *Bilgi güvenliğini ve siber güvenliği artırıcı projeler geliştirmek*
- *Kamuda büyük veri ve gelişmiş analiz çözümlerinin etkin kullanımına yönelik stratejiler geliştirmek, uygulamalara öncülük etmek ve koordinasyonu sağlamak*
- *Kamuda öncelikli proje alanlarında yapay zekâ uygulamalarına öncülük etmek ve koordinasyonu sağlamak*
- *Yerli ve milli dijital teknolojilerin kamuda kullanımının artırılması yoluyla geliştirilmesi ve bu kapsamda farkındalık oluşturulması amacıyla projeler geliştirmek*
- *Kamu kurum ve kuruluşlarının dijital teknoloji ürün ve hizmetlerini maliyet etkin şekilde tedarik etmesine yönelik strateji belirlemek*
- *Görev alanına ilişkin proje ve uygulamalara gerektiğinde destek sağlamak*
- *Devlet teşkilatı içerisinde yer alan kurum ve kuruluşların merkez, taşra ve yurtdışı teşkilat birimlerinin elektronik ortamda tanımlanmasına ve paylaşılmasına yönelik çalışmaları koordine etmek*
- *Görev alanına giren konularda politika ve strateji önerilerinde bulunmak*
- *Cumhurbaşkanınca verilen diğer görevleri yapmak”⁷⁰⁴*

24 Ekim tarihinde yayınlanan Kararname'nin 527/B maddesinde ise *Dijital Dönüşüm Ofisi*'nin hizmet birimleri belirlenmiştir.

⁷⁰⁴ Kararname metni için bkz.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191024-1.pdf>

Bu birimlerden ilki olan *Dijital Dönüşüm Koordinasyon Dairesi*'nin görevleri;

- “*Kamunun dijital dönüşümüne yönelik Cumhurbaşkanınca belirlenen politikalar kapsamında strateji geliştirmek ve koordinasyonu sağlamak.*
- *Kamuda dijital dönüşüm yol haritasını hazırlamak ve dijital dönüşüm ekosistemini oluşturmak.*
- *Dijital dönüşüm alanında kamuda teknik ve idari kapasiteyi geliştirmek.*
- *Dünyadaki teknolojik ve yapısal değişimi takip ederek ülkemizde dijital dönüşüm alanındaki reform çalışmalarına katkı sağlamak.*
- *Kamuda dijital dönüşüm alanındaki kurumsal mimari çalışmaları koordine etmek ve bu çalışmaların sürekliliğini sağlamak.*
- *Kamu kurumlarının hizmet ve süreç envanterleri ile dijital ortamda sundukları hizmetlere yönelik envanterlerin oluşturulması ve güncel tutulmasına yönelik çalışmaları koordine etmek.*
- *Kamu kurumlarının bilgi teknolojileri proje yönetimi yetkinliklerini geliştirmeye ve süreç iyileştirme faaliyetlerine yönelik çalışmaları yürütmek.*
- *Kamuda ihtiyaç duyulan dijital dönüşüm projelerini tespit etmek, bu projeleri hayata geçirmek üzere ilgili kamu kurum ve kuruluşlarını koordine etmek.*
- *Dijital dönüşüm alanında kurumlarla işbirliği içerisinde toplumsal yetkinlik ve farkındalığı artırmak.*
- *Bireylerin ve firmaların dijital yetkinlikleri ile dijital teknoloji ürün ve hizmetlerine erişim ve kullanım imkânlarını geliştirmek.*
- *Meslekler, istihdam piyasası, işgücü nitelikleri ve sosyal yardım mekanizmalarının dijital ekonominin gerektirdiği şekilde dönüştürülmesine yönelik çalışmalara katkı sağlamak.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Bir diğer birim olan *Dijital Teknolojiler Tedarik ve Kaynak Yönetimi Dairesi*'nin görevleri;

- *“Dijital dönüşüm alanında milli teknolojilerin ve yenilikçi çözümlerin geliştirilmesine ve kullanılmasına yönelik Cumhurbaşkanınca belirlenen politikalar kapsamında strateji geliştirmek ve koordinasyonu sağlamak.*
- *Kamunun dijital dönüşümünde öncelikli sektörleri ve alanları belirlemek, teknoloji yol haritalarını oluşturmak ve kurumlar arası koordinasyonu sağlamak.*
- *Dijital dönüşüm ekosisteminde yer alan yerli firma ve ürün envanterini oluşturmaya yönelik ilgili kurumlarla işbirliği yapmak.*
- *Dijital dönüşüm hizmetlerinin etkin şekilde sunulması ve farkındalık oluşturulması amacıyla kamu kurumlarının ortak ihtiyacı olan teknolojik çözüm ve projeleri geliştirmek.*
- *Kamu hizmetlerinde dijital teknoloji destekli yenilikçi çözümlerin kullanımına yönelik çalışmalar yürütmek.*
- *Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün rekabetçi bir yapıda gelişimine ilişkin çalışmalara katkı sağlamak.*
- *Kamudaki uygulama deneyimleri ile başarılı olmuş ilgili ürünler için bölgesel ve uluslararası yaygınlaştırma stratejilerini belirlemek ve uygulanmasını takip etmek.*
- *Kamu kurumlarının bilgi ve iletişim teknolojileri ürün ve hizmet maliyetlerini düşürmeye ve ulusal güvenliğin sağlanmasına yönelik alternatif teknolojileri ve etkin temin modellerini geliştirmek.*
- *Kamu kurumlarının bilgi ve iletişim teknolojileri ürün ve hizmetlerinin maliyet etkinliği ve teknolojik uyumunu sağlamak amacıyla, toplu şekilde tedarik edilmesine yönelik proje geliştirmek.*
- *Dijital dönüşüm alanındaki projeleri planlamak, kamunun mükerrerlik arz eden veya örtüşen ilgili projelerini bütünleştirmek ve yatırımcı kamu kuruluşları arasında gerekli koordinasyonu sağlamak.*
- *Kamuda yürütülen dijital dönüşüm projelerinde sistem tasarımı, projelerde kullanılacak yazılım ve donanım unsurları ile proje yönetim metodolojisi*

açısından uyulması gereken hususlarda kamu kurum ve kuruluşlarını yönlendirmek.

- *Kamu kurum ve kuruluşlarındaki donanım ve yazılım envanterini oluşturmak ve güncel tutmak.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Bir diğer birim olan *Dijital Uzmanlık İzleme ve Değerlendirme Dairesi*’nin görevleri ise;

- *“Kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi ve iletişim teknolojileri projelerinin Ofisin belirlediği strateji ve standartlar doğrultusunda planlanması ve yürütülmesine teknik destek sağlamak, proje süreçlerini sürekli ve düzenli olarak izlemek.*
- *Görev alanı kapsamında kamu kurum ve kuruluşlarının uyması gereken ulusal ve uluslararası standartları belirlemek ve uygulanmasını koordine etmek.*
- *Ofis bünyesindeki birimlerin yürüttükleri projelere ilişkin olarak üst seviye uygulama adımları ve performans göstergelerini ilgili paydaşlarla birlikte belirlemek ve bu kriterler çerçevesinde projelerin ilerlemesini izleyerek Başkana raporlamak.*
- *Ofisin görev alanına giren konularla ilgili istatistikleri temin etmek, derlemek, dönemsel olarak yayımlamak ve ihtiyaç duyulan istatistiklerin üretilmesi ile ulusal ve uluslararası endeks çalışmalarında gerekli koordinasyonu sağlamak.*
- *Ofisin görev alanıyla ilgili konularda teknik incelemeler, akademik çalışmalar, saha çalışmaları ve benzeri faaliyetleri kapsayan Dijital Dönüşüm Araştırmaları Programını yürütmek.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Bir diğer birim olan *Siber Güvenlik Dairesi*’nin görevleri;

- *“Cumhurbaşkanınca belirlenen politikalar kapsamında kamu kurumları ve kritik altyapılara yönelik siber güvenlik stratejileri geliştirmek.*
- *Ulusal siber güvenlik ve bilgi güvenliğini destekleyici projeler geliştirmek.*

- *Siber güvenlik ile ilgili politika, strateji ve eylem planlarının ülke çapında etkin şekilde uygulanmasına yönelik gelişmeleri takip etmek.*
- *Kritik altyapıların belirlenmesine yönelik çalışmalar yapmak.*
- *Siber güvenlikle ilgili hükümlerin tamamından veya bir kısmından istisna tutulacak kurum ve kuruluşlar konusunda ilgili kurumlara önerilerde bulunmak.*
- *Kamu, özel sektör ve üniversiteler arasındaki işbirliğinin artırılması suretiyle ulusal siber güvenlik ekosisteminin oluşturulmasına katkı sağlamak.*
- *Özel sektörün kapasitesinin kritik alanlara yönlendirilmesi ve mükerrer yatırımların önlenmesi için öncelikli siber güvenlik alanlarını belirlemek.*
- *Kritik altyapılar başta olmak üzere her alanda, yerli ve milli siber güvenlik ürünlerinin geliştirilmesine ve bu çözümlerin kullanımının kamuda yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalar yapmak.*
- *Kritik teknoloji ve bilgi varlıklarını korumak amacıyla önleyici ve koruyucu faaliyetler konusunda çalışmalar yürütmek.*
- *Kamu kurumlarında ve kritik altyapı işleten kuruluşlarda bilgi güvenliği yönetim sisteminin kurulup işletilmesi, teknik standartlar ile usul ve esasların belirlenmesi, uygulamanın izlenmesi ve yönlendirilmesi konularında çalışmalar yürütmek.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Bir diğer birim olan *Büyük Veri ve Yapay Zeka Uygulamaları Dairesi*'nin görevleri ise;

- *“Kamuda büyük veri ve yapay zekâ uygulamalarının etkin olarak kullanımını sağlamaya yönelik Cumhurbaşkanınca belirlenen politikalar kapsamında strateji geliştirmek ve koordinasyonu sağlamak.*
- *Kamuda büyük veri teknolojilerinin geliştirilmesi kapsamında gerekli proje ve faaliyetleri desteklemek.*
- *Öncelikli proje alanlarında yapay zekâ uygulamalarına öncülük etmek.*
- *Büyük veri analitiği, güvenliği ve mahremiyeti çalışmalarını yürütmek.*

- Kurumlar arası işbirliğini geliştirmek ve kamuda veriye dayalı etkin karar alma süreçlerini oluşturmak amacıyla kamu veri sözlüğü hazırlık çalışmalarını koordine etmek.
- Ulusal düzeyde açık veri konusunda strateji geliştirmek ve koordinasyonu sağlamak.
- Kamu verisinin paylaşılması amacıyla ulusal Açık Veri Portalını kurmak ve işletmek, kamu kurumlarının Portala veri aktarımına ilişkin usul, esas ve standartları belirlemek.
- Türkiye'nin veri depolama, işleme ve iletimi faaliyetleri için bölgesel bir merkez olarak konumlandırılmasına yönelik politika ve strateji önerilerinde bulunmak.
- Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.

Bir diğer birim olan Uluslararası İlişkiler Dairesi'nin görevleri ise;

- “Ofisin görev alanına giren konularda uluslararası kuruluşlar ve ülkelerle ilişkileri yürütmek, ülkemizi temsil etmek ve koordinasyonu sağlamak.
- Uluslararası kuruluşların çalışmalarına katılmak, alınan kararların uygulanmasını takip etmek ve gerekli koordinasyonu sağlamak.
- Ofisin yurtdışındaki tanıtım etkinliklerinin organizasyonu konusunda çalışmalar yürütmek.
- Ofisin görev ve sorumluluk alanına giren konulardaki uluslararası anlaşma, sözleşme ve diğer hukuki metinlerin imzalanması ve/veya onaylanmasına yönelik süreci ilgili kurum ve kuruluşlar nezdinde takip etmek.
- Ofisin yurtdışı temsilcilikleri ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek.
- Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak.

Bir diğer birim olan Bilgi Teknolojileri Dairesi'nin görevleri;

- “Ofisin bilgi ve iletişim teknolojileri ve siber güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili hizmetlerini yürütmek.

- *Ofisin internet sayfaları, elektronik imza ve elektronik belge uygulamaları ile ilgili teknik çalışmaları yapmak.*
- *Ofisin görev alanıyla ilgili bilgi bankalarının oluşturulmasına yönelik teknik çalışmaları yürütmek ve ilgili sistemleri yönetmek.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Bir diğer birim olan *Yönetim Hizmetleri Dairesi*’nin görevleri;

- *“Ofisin insan kaynağı politikası ve planlaması konusunda çalışmalar yapmak, tekliflerde bulunmak, personel istihdamını sağlamak ve personelin özlük işlemlerini yürütmek.*
- *Ofis personelinin yetiştirilmesi için gerekli eğitim faaliyetlerini yürütmek.*
- *Ofisin mali işlerle ilgili hizmetlerini yürütmek.*
- *Ofisin yapım, satın alma, kiralama, bakım ve onarım, sağlık ile diğer idari hizmetlerini yürütmek, taşınır ve taşınmaz kayıtlarını tutmak.*
- *Ofisin kurumsal iletişim süreçlerini yürütmek.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Hukuk Müşavirliği’nin görevleri ise;

- *“26/9/2011 tarihli ve 659 sayılı Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine göre hukuk birimlerine verilen görevleri yapmak.*
- *Dijital dönüşüm alanında ihtiyaç duyulan düzenlemeler veya ulusal mevzuatın uluslararası düzenlemelere uyumlaştırılması kapsamındaki mevzuat çalışmalarının koordinasyonunu sağlamak.*
- *Başkan tarafından verilen diğer görevleri yapmak” olarak belirlenmiştir.*

Dijital Dönüşüm Ofisi’ne tanımlanan görevler ve oluşturulan yeni birimler, bundan sonraki süreçte dijitalleşme alanında yürütülecek faaliyetlerde *Dijital Dönüşüm Ofisi*’nin yetkili kılındığını göstermektedir. Bu yüzden 2019 öncesinde çeşitli bakanlıklar ve kurullar tarafından oluşturulan eylem planları ve strateji belgelerinin bundan sonra

Dijital Dönüşüm Ofisi tarafından ortaya konması gerekmektedir. Kuşkusuz bu durum kamu kurumlarının dijital alanda sahip olduğu birikimlerin paylaşılmasını sağlayarak ilerleme sağlayabilir. Yeni bir kurum olması ve görev ve birimlerinin de çok yeni belirlenmesi dolayısıyla *Dijital Dönüşüm Ofisi*'nin etkinliğine ilişkin bir değerlendirme yapmak şu aşamada mümkün görünmemektedir. Ancak *Dijital Dönüşüm Ofisi*'nin faaliyetlerinin katılımcı demokrasiye uygun olarak şeffaf bir şekilde ve katılımcı yollarla yapılması önem arz etmektedir.

B. Dijital Demokrasi Alanında Türkiye'nin Eksikleri ve Öneriler

Dijital demokrasi kavramının kuşkusuz birden fazla boyutu vardır. Dolayısıyla Türkiye'nin bu alandaki eksiklikleri de birbirinden farklı birçok düzenleme ve öneriyi beraberinde getirmektedir. Ancak gözden çıkarılmaması gereken önemli bir gerçek ise dijital demokrasinin, demokrasinin ileri bir formu olduğudur. Bu durum çoğulcu bir demokrasiye sahip olmadan, dijital bir demokrasi inşa edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin dijital demokrasi alanında ilerleme kaydedebilmesinin yolu, öncelikle çoğulcu bir demokrasinin koşullarının oluşmasından geçmektedir. Aksi halde dijital bir demokrasiden değil, bir gözetleme toplumundan söz etmek durumunda kalabiliriz. Dolayısıyla gerçek bir çoğulcu demokrasiye dayanmayan bir dijital demokrasiden söz etmek olanaklı değildir. Bu yüzden Türkiye'nin yargı bağımsızlığı başta olmak üzere, kuvvetler ayrılığının güvence altına alındığı, ifade özgürlüğü başta olmak temel hak ve özgürlüklerin tehdit altında olmadığı bir demokratik düzende yer alması gerekmektedir.

Dijital alanda bakıldığında ise Türkiye'nin endeks sıralamalarından bazı sonuçlara varmak mümkündür. Yukarıda incelenen uluslararası endekslerden varılan ortak sonuç Türkiye'nin özellikle geniş bant internet hizmetleri ve internet kullanım oranındaki eksikliklerdir. Türkiye'nin altyapı ile ilgili olan bu sorunları çözmesi, endeks sıralamalarında daha üst sıralarda yer alınmasını sağlayacaktır. Bu altyapı sorunlarının çözülmesi internete ulaşımın kalitesini ve oranını artıracığı için demokratik anlamda belirli kazanımları da beraberinde getirecektir.

Hukuki düzenlemeler açısından bakıldığında da Türkiye'nin belirli eksiklikleri göze çarpmaktadır. İlk olarak internet erişiminin anayasal bir hak olarak tanınması bu konuda atılacak önemli bir adımdır. Çünkü birçok hizmetin sunulduğu bir alan olan internete erişim, yurttaşlar için de anayasal bir güvence ile korunur olmalıdır. Bu durum ile bağlantılı olarak kişisel verilerin korunmasıyla ilgili mevzuatın daha etkin bir koruma sağlamak amacıyla istisnalarını daraltması gerekmektedir. İnternet sitelerine erişim engeli kararlarıyla ilgili mevzuatın da ifade özgürlüğünü önceleyecek şekilde tekrar gözden geçirilmesi yerinde olacaktır. Bununla birlikte örneğin e-siyasi partilerin kurulabilmesi için Siyasi Partiler Kanunu ve ilgili mevzuatının teknolojik gelişmelerle uyumlu hale getirilmesi faydalı olacaktır.

Türkiye'de ve dünyanın genelinde online kamu hizmeti sunumuyla ilgili olarak, katılım alanında dijital demokrasi araçları daha az yere sahiptir. Bu alanda daha ileri hamleler yapmak Türkiye'de demokratik kültürün gelişimine de katkı sağlayacaktır. Katılım alanında dijital demokrasi araçlarının artması aynı zamanda yönetim anlamında şeffaflık ve hesap verilebilirliğe de hizmet edecektir. Nitekim *2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı*'nda yer verilen *Mevzuat Katılımcılık Portalı*'nın kurulması yurttaşların kamu yönetimini katılmasında önemli bir işlev görebilir. Dolayısıyla Türkiye'nin önce gerçek bir çoğulcu demokrasiyi tüm kurumlarıyla var etmesi, daha sonrasında ise dijital alanda var olan altyapı ve mevzuat eksikliklerini gidermesi dijital demokrasi konusunda ilerleme kaydetmesi bakımından önem taşımaktadır.

SONUÇ

Demokrasi kavramı ortaya çıkışından itibaren sürekli bir dönüşüm içinde olmuştur. Günümüzde ortaya çıkan dijital imkanlar demokrasinin bu dönüşümüne doğrudan etki etmektedir. Dijital çağ olarak adlandırılan bu dönem teknoloji ile birlikte dünyanın geçirdiği değişimi ifade eder. Özellikle internetin yaygınlaşması bu dönüşümü daha da hızlandırmıştır. Bu dönüşümün demokrasi açısından olumlu ya da olumsuz olduğu konusunda ise kesin bir yanıtı varmak güçtür. Ancak iki görüş de yoğun bir şekilde savunulmaktadır. Çünkü dijital imkanlar ve internet kötüye kullanıldığında demokrasi açısından yıkıcı etkiye sahip olabilir. Ancak tersi bir durumda bu imkanların demokrasiyi güçlendirmesi de mümkündür. Bununla birlikte teknolojinin toplumsal sorunlara hızlı çözümler üretmesi, politikanın değersizleşmesi sonucunu da doğurabilir. Geleceğe dair şimdiden kesin bir belirleme yapmak bu yüzden mümkün değildir. Bu değişimin her ülkede aynı şekilde gerçekleşeceği de ileri sürülemez. Çünkü dünya üzerinde süregelen mevcut eşitsizlikler teknoloji konusunda da devam etmektedir. Dünyada herkesin dijital imkanlara aynı şekilde sahip olmaması olarak tanımlanabilecek dijital bölünmüşlük, dijital demokrasinin ilerlemesinde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden demokraside dijital imkanlardan yeteri kadar faydalanabilmek için, demokrasinin gerçek sahibi olan halkın, dijital imkanlara kolay, ucuz ve eşit bir şekilde ulaşması sağlanmalıdır. Devletlerin internet kullanımına getirdiği engeller de dijital demokrasinin iyi işlemesine engel oluşturmaktadır.

Teknolojinin gösterdiği gelişme düzeyinin demokrasi üzerindeki etkilerinin iki aktörünün özellikle ele alınması gerekir. Bunlardan ilki devlet diğeri ise büyük teknoloji şirketleridir. Devlet, dijital imkanları demokrasi lehine kullanabileceği gibi kendi baskısını artırmak üzere bir araç olarak da kullanabilir. Bu durum demokrasiden uzaklaşarak totaliter bir düzene gidişe yol açabilir. Dünyada hali hazırda totaliter bir yönetime sahip olan ülkeler, dijital imkanlar yoluyla bu totaliterlik düzeyini biraz daha ileriye taşımaktadır. Bu durum bize dijital bir demokrasi için klasik demokrasi kurumlarının da düzgün işlemesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İkinci aktör olan büyük teknoloji şirketleri ise elde ettikleri veriler ve bunlar üzerinden geliştirdikleri yöntemlerle bireyleri yönlendirebilir ve onlar üzerinde baskı kurabilir hale gelebilir. Çünkü bireyin bilgi edinme hakkı, tersine çevrilerek bireyin büyük şirketler tarafından farkında olmadan yönlendirilebilir hale gelmesine dönüşmektedir. Liberal demokraside tüm tarafların görüşlerini dinleyerek ve inceleyerek bir senteze ulaşması ve politik tavrını buna göre belirlemesi beklenen birey, artık kişisel tercihlerini paylaştığı büyük şirketler tarafından geliştirilen algoritmalarla, istendiği şekilde yönlendirilebilen, özgür olmayan bir varlığa dönüşebilecektir. Yurttaşların üzerinde kurulacak böyle bir manipülasyon süreci demokrasi üzerindeki en yıkıcı tehditlerden birisini teşkil etmektedir. Bu bağlamda veri koruma hukuku alanının insan hakları perspektifinden ayrılmadan yorumlanması ve bireyin özerkliğini koruyan bir yapıya sahip olması gerekmektedir.

Tezde dijital demokrasi araçları siyasal katılım ve devlet-yurttaş ilişkisine etkileri bakımından iki ayrı başlık altında incelenmektedir. Siyasal katılım alanında internet üzerinden siyasal katılım, e-oy ve siyasal örgütlenme konuları ele alınmaktadır. İnternet üzerinden siyasal katılım tek taraflı bilgilenme, sınırlı bir şekilde talep iletme ve yasal düzenlemelere erişim gibi konulara kapsamaktadır. Bu uygulamalar yurttaşı pasif bir konumda değerlendirdiği için dijital demokrasiye katkısı sınırlı kalmaktadır. Ancak yerel düzeyde hayata geçen uygulamalar yurttaşların yönetime katılma imkanlarını artırdığını da göz ardı etmemek gerekir. Yerel düzeyde başarılı bir şekilde uygulanabilen dijital demokrasi araçları, gelecekte ulusal düzeyde de uygulanma potansiyeline sahip olacaktır. Bu açıdan yerel yönetimler, dijital demokrasi araçlarının potansiyellerinin ölçülmesi bakımından önem taşımaktadır.

Gelişen teknolojinin demokrasiye en somut etkilerinden birisi e-oy kullanımını mümkün kılabilmesidir. E-oy kavramı hem oy kullanma makinelerinin kullanılmasını hem de internet üzerinden oy kullanılmasını ifade eder. İnternet üzerinden oy kullanılması dünya genelinde yaygın bir uygulama değildir. Bu yüzden geleceği tartışmaya açıktır. Dünya üzerinde bu uygulamaları denemeye çalışan ülkeler olsa da

ortada aşılması gereken bir güvenlik sorunu olduğu açıktır. Çünkü devletler açısından ciddi bir tehdit oluşturan siber saldırılar ya da seçimler üzerinde manipülasyon yapılabilme ihtimalleri, internet ya da makine oylaması uygulamalarının demokrasiye yarardan çok zarar getirebilme ihtimali olduğunu düşündürmektedir. Aynı şekilde uyuşmazlık durumunda kanıtlama ve toplum nezdinde güven oluşturma açısından içerdiği zorluklar, teknolojik imkanların seçimler ya da oy verme uygulamaları özelinde uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Kuşkusuz e-oy kullanımının maliyet ve hız anlamında getirebileceği faydaları da göz ardı etmemek gerekir. Fakat güvenilir bir e-oy sistemini tüm seçimlerde uygulayabilmek için seçmenleri ikna edebilen bir güvenlik sistemi kurulması gerektiği de açıktır. Dünyada makineler aracılığıyla e-oy kullanımını gerçekleştiren bazı ülkelerin şeffaflık ve siber saldırı ihtimallerine karşı bir güvence olarak hala kağıt oyları da makinelerden seçmenlerine verdikleri görülmektedir. Bu durum henüz e-oy kullanımının tek başına bir güvence sağlayamadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca teknolojinin seçim denetimini sağlamada sahip olabileceği potansiyel işlev de önem taşımaktadır. Teknolojik imkanların seçimlerin denetiminde kullanılması e-oy uygulamalarına kıyasla daha fazla güven uyandırabilir.

Siyasal örgütlenme araçları da teknolojinin gelişimiyle paralel olarak çeşitlenmektedir. Özellikle sosyal medya araçlarının ortaya çıkışı kamuoyu kavramına da yeni bir boyut kazandırmaktadır. Özellikle *Arap Baharı* başta olmak üzere sosyal medya üzerinden örgütlenen kitlelerin ortaya çıkardığı değişimler bu bağlamda önem taşımaktadır. Bu durum aynı zamanda geleneksel medya tekelinin kırılması anlamına gelmektedir. Çünkü yurttaşlar, yeni ortaya çıkan bu araçlar sayesinde kendi seslerini duyurabilmek için geleneksel medya araçlarına ihtiyaç duymamaktadır. Özellikle geleneksel medya aktörlerinin bağımsız olmadığına dair inancın güçlü olduğu ülkelerde bu değişim daha sert bir şekilde yaşanmaktadır. Dolayısıyla yurttaşlar kendi oluşturdukları mecralarla seslerini geniş halk kitlelerine duyurabilmektedir.

Siyasi partiler de teknolojinin demokrasiyi dönüştürmesinden payını almaktadır. Dünya üzerinde çeşitli ülkelerde ortaya çıkan e-siyasi parti örnekleri klasik partilerinin

yerini almaya hazır olduklarını ispatlamışlardır. Aldıkları kayda değer oy oranları ve seçmenleriyle iletişimde teknolojik imkanları kullanmaları bu sonucu doğurmuştur. Ayrıca klasik siyasi partiler de kitle iletişimde teknolojiyi yoğun şekilde kullanmaya başlayarak bu dönüşümü kabullenmiş görünmektedir.

Dijital demokrasi araçlarının bir diğer boyutu ise devlet-yurttaş ilişkisini güçlendirmesidir. Bu bağlamda dünyada öne çıkan örneklerin ilk ayağını elektronik ortamda sunulan kamu hizmetleri oluşturmaktadır. Bu sayede kamu hizmetlerine erişim kolaylaşmakta ve şeffaflık artmaktadır. Yurttaşlar e-devlet hizmetleriyle hem yerel hem de ulusal ölçekte sorunlarına daha kolay çözüm bulmakta ve devletle arasındaki duvarları kaldırmaktadır. Dolayısıyla devlet ve kamu yönetimi daha da kolaylaşmaktadır. Günümüzde birçok devlet bu alanda yatırımlarına hız vermektedir. Bununla birlikte teknolojiyi devlet yönetiminde kullanma konusunu uzun zamandır başarıyla uygulayan Estonya'da öne çıkan iki örnekten bahsedilebilir. Bunlar dijital kimlik ve e-yerleşim uygulamalarıdır. Yurttaşların bir adet dijital kimlik ile Estonya'daki tüm güvenli e-hizmetlere dijital erişimi sağlanmaktadır. Söz konusu kart, dijital imzalar, e-oylama, tıbbi kayıtları kontrol etmek, vergi işlemleri ve e-reçeteler için de kullanılmaktadır. Yabancılar için geliştirilen e-yerleşim uygulaması ise Estonya'da yerleşik olmayan yabancıların Estonya üzerinden ticari faaliyetlerini yürütmesini sağlamaktadır. Dijital demokrasinin yurttaş ile devlet arasındaki bağları güçlendirme fonksiyonu demokrasinin kurumsallaşmasına da katkı sunduğu için önemlidir.

Dijital demokrasi araçlarının yanı sıra dijital demokrasi altyapısını ölçmek de günümüzde önem taşımaktadır. Bu bağlamda endeksler oluşturulması olumlu birer adım olarak görülmelidir. Bu durum bize, devletlerin işler bir dijital demokrasiye kurma konusunda geçmeleri gereken aşamaları ve atılması gereken adımları göstermesi bakımından önemlidir. Ancak şimdiye kadar uluslararası alanda değinilen endeksler, e-devlet hizmetleri ve altyapı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu yüzden söz konusu endeksler dijital demokrasi düzeyini belirleme açısından eksik kalmaktadır. Yalnızca dijital demokrasi ölçümüne odaklanan bir endeksin oluşması ve bu bağlamda sağlıklı bir dijital

demokrasinin ölçütlerinin belirlenmesi, kuşkusuz dijital demokrasi kavramı için yol gösterici bir rehber niteliğinde olacaktır.

Son olarak dijital demokrasinin Türkiye’de uygulanabilirliğine değinmek gerekmektedir. Yaklaşık 150 yıldır demokratikleşme çabası içinde olan Türkiye, dijital demokrasi araçlarına da uzak sayılamaz. Türkiye’de *CİMER*, Ombudsman, bilgi edinme ve dilekçe hakkı başvurularının online olarak yapılması internet üzerinden siyasal katılımın boyutlarını oluşturmaktadır. Özellikle *CİMER* bu bağlamda yoğun kullanılan bir hizmettir. Ancak son yıllara dair istatistiklerin paylaşılması konusunda birtakım eksiklikler mevcuttur. Bu yüzden son birkaç yılın sağlıklı bir değerlendirmesini yapmak mümkün değildir. Siyasal katılımın bir diğer boyutu olarak ele alınan e-oy konusunda ise Anayasa Mahkemesi’nin bir iptal kararı mevcuttur. Bu durum e-oy konusunda adım atılmasını engellemekle birlikte, olası bir düzenlemenin tekrar iptal kararıyla karşılaşması olasıdır.

Sosyal medya ise Türkiye’de siyasal örgütlenme anlamında yoğun olarak kullanılmaktadır. Türkiye’nin sosyal medya kullanım oranının yüksekliği bu durumda önemli bir etkidir. Siyasi partiler ve üyeleri de sosyal medyayı iletişim amacıyla kullanmaktadır. E-siyasi partiler konusunda ise Türkiye’de yasal düzenlemeye gidilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ilk e-siyasi parti girişimi olan *E-Parti*, parti vasfını kaybederek platform olarak yoluna devam etmektedir. E-siyasi partilerin kriterlerinin yasal olarak ortaya konması bu tür girişimleri hız verebilir. Böyle bir gelişmenin dijital siyasal katılıma olumlu etki edeceği açıktır.

Türkiye’de devlet-yurttaş ilişkisini güçlendirmek için ortaya çıkan dijital demokrasi araçlarının en önemlisi *E-Devlet* hizmetleridir. Çeşitli kamu kurumları tarafından sunulan online hizmetleri tek bir çatı altında toplayan bu portal, yurttaşların kamu hizmetlerin etkin bir şekilde faydalanmasını sağlamaktadır. Benzer bir şekilde yargı alanında faaliyet gösteren *UYAP*’ın sağladığı fonksiyonlarla yargı hizmetinin yürütülmesini, iç işleyişini ve yurttaşların yargı hizmetine erişimini kolaylaştırdığını söylemek yerinde olacaktır.

Türkiye’de dijital demokrasinin gelişmesi konusunda iki büyük engelden söz edebiliriz. Bunlardan ilki Türkiye’nin liberal demokrasiye dair eksiklikleridir. Bu eksiklikler Türkiye’nin dijital demokrasi hedeflerine de olumsuz etki etmektedirler. Çünkü liberal demokratik kurumların olmadığı ya da gerektiği gibi çalışmadığı bir toplum için dijital demokrasi de mümkün değildir. Bu yüzden mevcut demokratik eksikliklerin giderilmesi Türkiye’yi dijital demokrasi alanında hızlıca ileriye taşıyacaktır. Özellikle internet üzerinden yapılacak yayınların ifade özgürlüğü kapsamında korunması, gelişmiş bir demokrasinin gereğidir. Bu yüzden Türkiye’de ifade özgürlüğü üzerinde bir tehdit oluşturma potansiyeli olan erişim engelleri kararlarının son yıllarda artması, demokrasiye erişimi geciktirmektedir. Bununla birlikte kişisel verilerin korunması konusundaki mevzuatın geç bir tarihte yürürlüğe girmiş olması ve kanunun oldukça geniş istisnalar tanınması kişisel verilerin yeterince güvence altında olmadığını düşündürmektedir. Bu durumda demokrasinin de sağlam bir temele oturması güçtür. Dolayısıyla kanundaki istisnaların azaltılması ve kişisel verilerin korunmasına yönelik ihlallerin takibinin yurttaş odaklı bir şekilde yapılması, ayrıca veri mahremiyeti konusunda yurttaşların bilinçlendirilmesi, sağlam bir dijital demokrasi için elzemdir.

Değiniilmesi gereken ikinci eksiklik ise Türkiye’nin internet ve telekomünikasyon alanındaki eksikleridir. Hukuken internete erişimin anayasal bir hak olarak tanınması gerekli yasal altyapıyı kurmak açısından önem taşımaktadır. Sonrasında ise katılım alanındaki dijital demokrasi uygulamaların artırılması gerekmektedir. Fiziki altyapı konusunda ise özellikle geniş bant internet hizmetlerinde var olan eksiklikler dijital demokrasi altyapısını ölçen endekslerde Türkiye’nin sıralamasını doğrudan etkilemektedir. Bu alanda yapılacak yatırımlar söz konusu endekslerde Türkiye’nin konumunu daha yukarıya taşıyacaktır. Bu durum ayrıca toplumun internete erişimini de kolaylaştıracak ve dijital bölünmüşlüğü de azaltacaktır. Böylelikle toplumun dijital demokrasi araçlarına erişiminde de artış sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, Ankara, 2015.

2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Haberleşme Genel Müdürlüğü-e-Devlet Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2016.

ABITEBOUL, Serge, “*Sciences des données: de la logique du premier ordre à la Toile*”, Leçon inaugurale prononcée le jeudi 8 mars 2012, Chaire d’Informatique et sciences numériques, Collège de France, Paris, 2012.

ACEMOĞLU, Daron/ROBINSON, James A., *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, 8. Baskı, Çev: **Faruk Rasim VELİOĞLU**, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2015.

ADEL, Ben Youssef, “*Les quatre dimensions de la fracture numérique*”, Réseaux, vol. 127-128, no. 5, 2004.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali/ÇULHA ZABCI, Filiz/ ERGÜN, Reyda, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali/KÖKER, Levent, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 7. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali/KÖKER, Levent, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali/KÖKER, Levent, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, İmge Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2013.

AKAD, Mehmet, “*Küreselleşme Sürecinde Siyasal Kültür*”, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 1, İstanbul, 2005.

AKAD, Mehmet, “*Machiavel – Bodin ve Hobbes’da Monarşi Anlayışı*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 40, Sayı 1-4, 1974.

AKAD, Mehmet/VURAL DİNÇKOL, Bihterin/BULUT, Nihat, *Genel Kamu Hukuku*, 15. Basım, Der Yayınevi, İstanbul, 2019.

AKAL, Cemal Bali, “*Devlet, Yasa, Hakimiyet*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cumhuriyet’in 75. Yılı Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1999.

AKAL, Cemal Bali, *İktidarın Üç Yüzü*, 6. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

AKAL, Cemal Bali, *Modern Düşüncenin Doğuşu*, 4. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

AKBAY, Muvaffak, *Umumi Amme Hukuku Dersleri 1. Cilt*, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.

AKIN, İlhan F., *Kamu Hukuku*, 2. Bası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1980.

AKKAYA KİA, Rukiye, “*Devlet Sırrı, Kimin Sırrı?*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel’e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013.

AKKAYA, Rukiye, “*Siyasal Katılım ve Siyasal İlginin Zayıflaması*”, *Argumentum*, Yıl: 4-5, Sayı: 44, 1994.

ALVAREZ, R. Michael/HALL, Thad E./TRECHSEL, Alexander H., “*Internet Voting in Comparative Perspectives: The Case of Estonia*”, *PS*, July, 2009.

ARİSTOTELES, *Atinaların Devleti*, 1. Baskı, **Çev: Ari ÇOKONA**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

ARLETTAZ, Jordane, “*E-démocratie et processus normatif*”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, **Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU**, Éditions Dalloz, Paris, 2010.

ARSAL, Sadri Maksudi, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944.

ARTERTON, Christopher, “*La technique est-elle service de la démocratie*”, **Traduit par: éric MIGNET/Pascale BOUILLON**, in, *Internet et Politique*, **Coordonné par: Alexandre COUTANT**, CNRS Editions, Paris, 2012.

ASIMOV, Isaac, *The Complete Robot*, 1983.

ASRAK HASDEMİR, Tuğba, “*Türkiye’de Kamusal İletişim ve Bilgi Edinme: 10 Yılın Ardından Panoramik Bir İnceleme*”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 3, Eylül 2014.

ASSANGE, Julian/ APPELBAUM, Jacob/ MÜLLER-MAGUHN, Andy/ ZIMMERMANN, Jeremie, *Şifrepunk: Özgürlük ve İnternetin Geleceği Üzerine Bir Tartışma*, **Çev: Ayşe Deniz TEMİZ**, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

ATAKAN, Arda, “*Milli İrade Kavramı Üzerine Bir İnceleme*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 3-4, Yıl: 2007.

ATAKAN, Arda, “*Putlaştırılmış Bir Kavram: Milli İrade*”, in, *Prof. Dr. Mehmet AKAD’a Armağan*, Der Yayınevi, İstanbul, 2012.

AUER, Andreas/TRECHSEL, Alexander H., *Voter par Internet? Le Projet E-voting dans le Canton de Geneve dans une Perspective Socio-Politique et Juridique*, Helbing & Lichtenhahn, Geneve, 2001.

BAILEY, Rishab/SHARMA, Rohit, “*E-Voting Case Law in India*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Edited by: **Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Routledge London and New York, 2016.

BALDWIN-PHILIPPI, Jessica, *Using Technology, Building Democracy*, Oxford University Press, 2015.

BAMBARA, Joseph J./ALLEN, Paul R., *Blockchain: A Practical Guide to Developing Business, Law, and Technology Solutions*, McGraw-Hill Education, 2018.

BARTLETT, Jaime, *The People vs Tech: How the Internet is Killing Democracy (and How We Save It)*, Dutton, New York, 2018.

BASDEVANT, Adrien/MIGNARD, Jean-Pierre, *L’Empire des données: Essai sur la société, les algorithmes et la loi*, Don Quichotte éditions, Paris, 2018.

BAYAMLIOĞLU, Emre, “*Depoliticization in the Digital Infosphere: When Communication Runs Counter-Democratic*”, in, *Digital Democracy in a Globalized World*, Edited by: **Corien PRINS/Colette CUIJPERS/Peter L. LINDSETH/Monica ROSINA**, Edward Elgar Publishing, 2017.

BAYKAL, Deniz, *Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1970.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

BERSTEIN, Serge, “*Les fondements du libéralisme (XVIe-XVIIIe s.)*”, in, *La démocratie libérale*, sous la direction de: **Serge BERSTEIN**, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

BIAGINI, Cédric, *L’Emprise numérique: Comment internet et les nouvelles technologies ont colonisé nos vies*, Éditions L’Échappée, Montreuil, 2012.

BLUM, Christian/ZUBER Christina Isabel, “*Liquid Democracy: Potentials, Problems and Perspectives*”, *The Journal of Political Philosophy*, Volume: 24 Number: 2, 2016.

BOHLMAN, Edna/BOHLMAN, Herbert, *Problems of Democracy; The United States in a Changing World*, Holt Rinehart and Winston Inc., New York, 1964.

BRAUD, Philippe, *Science Politique: 1. La Démocratie*, Éditions du Seuil, Paris, 1997.

BRAUN, Nadja, “*E-Voting: Switzerland's Projects and Their Legal Framework – in a European Context*”, in, *Electronic Voting in Europe: Technology, Law, Politics and Society*, Gesellschaft für Informatik, Bonn, 2004.

BRUNET, Pierre, “*La notion de représentation sous la Révolution française*”, *Annales historiques de la Révolution française*, 328 (n°2), Armand Colin, 2002.

BRUNET, Pierre, “*Le concept de république dans le droit public français*”, in, *La République en perspective*, Dir: **Brigitte KRULIC**, Presses Universitaire Laval, 2009.

BUCHSTEIN, Hubertus, “*Online Democracy, Is it Viable? Is it Desirable? Internet Voting and Normative Democratic Theory*”, in, *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, Eds: **Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM**, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

BULUT, Nihat, “*Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi*”, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, VII (1-2), 2003.

BULUT, Nihat, “*Kapitalizm-Demokrasi İlişkisi (Demokrasinin Ekonomik Temelleri Üzerine Bir İnceleme)*”, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 1-2, Haziran 2003.

BULUT, Nihat, “*Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu mu?*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 52, S. 2, 2003.

BULUT, Nihat, “*Ortaçağdan Yeniçağa Geçiş Süreci Bağlamında Ekonomik Zihniyet Değişiminin Siyasal Düşünceye Etkisi*”, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C: VI, S. 1-4, 2002.

BULUT, Nihat, “*Türkiye’de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi*”, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: XII, S: 1–2, 2008.

BULUT, Nihat, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye’de Siyasal Katılım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

BUYLE, Jean-Pierre/VAN DER BRANDEN, Adrien, “*La robotisation de la justice*”, in, *L’Intelligence Artificielle et Droit*, **Sous la coordination de: Hervé JACQUEMIN/Alexandre de STREEL**, Éditions Larcier, Bruxelles, 2017.

CAARLS, Susanne, *E-Voting Handbook*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010.

CAMMAERTS, Bart, *“Pirates on the Liquid Shores of Liberal Democracy: Movement Frames of European Pirate Parties”*, Javnost: The Public, Vol: 22 No: 1, 2015.

CAMPBELL, Charlie, *“How China Is Using “Social Credit Scores” to Reward and Punish Its Citizens”*, Time, Davos, 2019.

CANFORA, Luciano, *Democracy in Europe: A History of an Ideology*, Tr: **Simon JONES**, Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

CARDON, Dominique, *La démocratie Internet: Promesses et limites*, Éditions de Seuil et La République des Idées, Paris, 2010.

CASTELFRANCHI, Cristiano/FALCONE, Rino, *“The Problematic Relationship Between Trust and Democracy; Its Crisis and Web Dangers and Promises”*, in, *The Future of Digital Democracy*, Ed: **P. CONTUCCI/Danilo PIANINI/Andrea OMICINI/Alina SIRBU**, Springer Nature Switzerland, 2019.

CASTELLS, Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt 1: Ağ Toplumunun Yükselişi*, Çev: **Ebru KILIÇ**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

CASTELLS, Manuel, *İletişim Gücü*, Çev: **Ebru KILIÇ**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

CASTELLS, Manuel, *Networks of Outrage And Hope: Social Movements in the Internet Age*, Second Edition, Polity Press, 2015.

CAZEAUX, Guillaume, *Odyssée 2.0: La démocratie dans la civilisation numérique*, Armand Colin, Paris, 2014.

CHEVALLIER, Michel/WARYNSKI, Michel/SANDOZ, Alain, “*Success Factors of Geneva’s e-Voting System*”, The Electronic Journal of e-Government Volume: 4 Issue: 2, 2006.

CHOHAN, Usman W., “*Blockchain Enhancing Political Accountability? Sierra Leone 2018 Case*”, Sierra Leone, 2018.

Conseil d’État, *Le numérique et les droits fondamentaux, étude annuelle 2014*, Septembre, 2014.

Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data (Convention 108), Guidelines on Artificial Intelligence And Data Protection, 25 January 2019.

COUTANT, Alexandre, “*La révolution ne sera pas numérisée*”, in, *Internet et Politique*, Coordonné par: **Alexandre COUTANT**, CNRS Editions, Paris, 2012.

CRICK, Bernard, *Democracy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2002.

ÇAĞ, Burak, “*Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği*”, Yasama Dergisi, Sayı: 25, 2013.

ÇINAR, Menderes, *Demokrasi, içinde, Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, Ed: **Yüksel TAŞKIN**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

DAHL, Robert A., *Demokrasi Üstüne*, 1. Baskı, Çev: **Betül KADIOĞLU**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2001.

DANTE, *Monarşi*, Çev: **Begüm YİĞİT**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

DAVER, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1969.

DAVID, Nina, “*Democratizing Government: What We Know About E-Government and Civic Engagement*”, in, *International E-Government Development: Policy, Implementation and Best Practice*, Eds: **Laura Alcaide MUNOZ/Manuel Pedro Rodriguez BOLIVAR**, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2018.

DESRUMAUX, Nicolas, “*Territoire, web et droits de l’homme: la Toile s’ étoile, l’ étoile décline*”, in, *E-révolutions et révolutions*, **Jean-Jacques LAVENUE (dir.)**, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d’ Ascq, 2016.

Dictionnaire de philosophie politique, Troisième édition complétée, **Sous la direction de: Philippe RAYNAUD/Stéphane RIALS**, Presses Universitaire de France, Paris, 2012.

Digital Agenda 2020 for Estonia, Ministry of Economic Affairs and Communications, 2013.

DİNÇKOL, Abdullah, “*Teknoloji ve Hukuk*”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, 19. Kitap, **Haz: Hayrettin ÖKÇESİZ/Gülriz UYGUR**, İstanbul Barosu Yayınları, 2010.

DİNÇKOL, Bihterin, “*Atina Demokrasısından Roma Cumhuriyetine – “Demos”tan “Populus Romanus”a*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi – Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bülent Tahiroğlu’na Armağan, Cilt: 23, Sayı: 3, 2017.

DİNÇKOL, Bihterin, “*Çoğunluk Tiranisine Karşı Bir Çözüm Yolu: Tocqueville’in Siyasal Kuramı*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, Sayı 5, İstanbul, 2004.

DİNÇKOL, Bihterin, “*Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi-Kamuoyu*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 5 Sayı: 10, Güz 2006/2.

DİNÇKOL, Bihterin, *Karma Yönetimden Kuvvetler Ayrılığına İktidarın Paylaşımı*, Doç. Dr. Mehmet Somer'in Anısına Armağan, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi Özel Sayısı, İstanbul, 2006.

DİNÇKOL, Hulusi Alphan, “*İdari Yargıda Hakimin Takdir Yetkisinin Denetlenmesi*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel'e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013.

DOCKÉS, Emmanuel, *Valeurs de la Démocratie*, Éditions Dalloz, Paris, 2005.

DOEHRING, Karl, *Genel Devlet Kuramı*, Çev: Ahmet MUMCU, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015.

DOĞAN, İlyas, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2015.

DOMPNIER, Nathalie, “*Adopter ou abandonner les ordinateurs de vote? Une focale locale sur les procédures démocratiques*”, in, *Le Vote Électronique*, Ed: Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015.

DONNELLY, Jack, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995.

DOUZINAS, Costas, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*, Çev: Rabia SAĞLAM/Kasım AKBAŞ, Notabene Yayınları, Ankara, 2015.

DUVERGER, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Çev: Şirin TEKELİ, Varlık Yayınları, İstanbul, 2011.

DUVERGER, Maurice, *Siyasi Partiler*, Dördüncü Basım, Çev: Ergun ÖZBUDUN, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

ECKSTEIN, Harry, “*Bir İstikrarlı Demokrasi Teorisi*”, Çev: **Ergun ÖZBUDUN**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, 1967.

eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all, Factsheets, European Union, 2018.

eGovernment Benchmark 2018, Securing eGovernment for all, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018.

eGovernment in Denmark, May 2018, European Union, 2018.

eGovernment in Estonia, May 2018, European Union, 2018.

ENGUEHARD, Chantal, “*Transparence, élections et vote électronique*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011.

ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 13. Bası, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017.

ERDOĞAN, Mustafa, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 4. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, 2015.

ERSOY, Çağlar, *Robotlar, Yapay Zeka ve Hukuk*, 3. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.

ERSÖZ, Selva, “*İnternet ve Demokrasinin Geleceği*”, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ekim 2005.

ESPIAGO, Victoria, “*Désinformation, Subversion, Hacking: Les Actions Anti-Démocratiques*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

ESPLUGAS, Pierre/EUZET, Christophe/MOUTON, Stephane/ VIGUIER, Jacques, *Droit Constitutionnel*, 4e Edition, Ellipses Edition, Paris, 2008.

ETGÜ, Mehmet Akif, *Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Ethics Guidelines For Trustworthy AI, by High-Level Expert Group On Artificial Intelligence, European Commission, Brussels, 2019.

FEYZİOĞLU, Turhan *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakabesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1951.

FILHO, Amilcar Brunazo/MARCACINI, Augusto Tavares Rosa, “*Legal Aspects of E-Voting in Brasil*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, **Edited by: Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Routledge London and New York, 2016.

FILIPPI, Primavera de/WRIGHT, Aaron, *Blockchain and the Law*, Harvard University Press, Cambridge, 2018.

FINLEY, Moses I., *Antik ve Modern Demokrasi*, Ayraç Yayınevi, **Çev: Deniz TÜRKER**, Ankara, 2003.

FIRMSTONE, Julie/COLEMAN, Stephan, “*Public Engagement in Local Government: The Voice and Influence of Citizens in Online Communicative Spaces*”, *Information, Communication and Society*, 18 (6), 2015.

FOREY, Elsa, “*L'apport d'Internet aux mécanismes de participation directe*”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, **Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU**, Éditions Dalloz, Paris, 2010.

FRAYSSE, Marlène, “*La Promotion de l’Opinion Individuelle: Les Blogs*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

From Max Weber: Essays in Sociology, **Eds: H. H. GERTH/C. Wright MILLS**, Oxford University Press, New York, 1946.

GALINDO, David/GUASCH, Sandra/PUIGGALI, Jordi, “*2015 Neuchatel’s Cast-as-Intended Verification Mechanism*”, in, *E-Voting and Identity*, **Eds: Rolf HAENNI/Reto E. KOENIG/Douglas WIKSTRÖM**, Springer Switzerland, 2015.

GAUD, Josseline, *La démocratie électronique, un moyen de rénover la participation des citoyens à la vie politique? Les exemples d’Issy les Moulineaux et Vandoeuvre les Nancy*, Mémoire présenté Université Paris 1 Pantheon-Sorbonne Master II Recherche: Sociologie et Institutions du Politique, 2006.

GAUDEMET, Jean, *Les Institutions de l’Antiquité*, 7e édition, Montchrestien, Paris, 2002.

GAYDU, Cédric, *La démocratie participative locale: L’institution du budget participatif de la ville de Paris*, L’Harmattan, Paris, 2016.

GEMALMAZ, Mehmet Semih, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, 3. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2015.

General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia, Tallinn, 2017.

GERBAUDO, Paolo, *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*, Pluto Press, London, 2019.

GERBAUDO, Paolo, *Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism*, Pluto Press, London, 2012.

GESLOT, Christophe, “*Démocratie représentative et vote électronique*”, in, *Nouvelles questions sur la démocratie*, **Sous la direction de: Alain DELCAMP/Anne-Marie LE POURHIET/Bertrand MATHIEU/Dominique ROUSSEAU**, Éditions Dalloz, Paris, 2010.

GIBSON, J. Paul/KRIMMER, Robert/TEAGUE, Vanessa/POMARES, Julia, “*A Review of E-Voting: The Past, Present and Future*” *Annals of Telecommunications*, Vol. 71, No. 7, 2016.

GIRAUDEAU, Géraldine, “*Les obligations étatiques relatives à l’usage d’Internet*”, in, *Numérique: Nouveaux droits, nouveaux usages*, **Sous la direction de: Sylvain CHATRY/Thierry GOBERT**, Éditions Mare & Martin, Paris, 2017.

GIRAUX, Denis, “*Le vote électronique en Suisse*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011.

GOEDE, Miguel, “*E-Estonia: The e-Government Cases of Estonia, Singapore and Curaçao*”, *Archives of Business Research*, 7(2), 2019.

GOOS, Kerstin/BECKERT, Bernd/LINDNER, Ralf, “*Electronic, Internet-Based Voting*”, in, *Electronic Democracy in Europe*, **Ralf LINDNER/Georg AICHHOLZER/Leonhard HENNEN (Eds.)**, Springer International Publishing, 2016.

GÖZE, Ayferi, *Liberal, Marxiste, Faşist, Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet*, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013.

GÖZE, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 11. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2007.

GÖZLER, Kemal, “*Kişilik Haklarını İhlal Eden İnternet Yayınlarının Kaldırılması Usûlü ve İfade Hürriyeti: 5651 Sayılı Kanununun 9’uncu Maddesinin İfade Hürriyeti Açısından Değerlendirilmesi*”, Rona Aybay’a Armağan (Legal Hukuk Dergisi, Özel Sayı, Aralık 2014), İstanbul, Legal, 2014, Cilt I.

GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 7. Basım, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.

GÖZLER, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, 9. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.

GÖZTEPE, Ece, “*Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışına Karşı Çoğulcu Demokrasi Modelleri: Normatif Düzenleme Olanakları ve Bunun Sınırlılığı Üzerine Bazı Düşünceler*”, in, *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı, 5-6 Haziran 2010, Ankara*, 1. Baskı, **Yay. Haz.: Ece GÖZTEPE**, TBB Yayınları, Ankara, 2011.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref/TAN, Turgut, *İdare Hukuku Cilt 1 Genel Esaslar*, 6. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

GREFFET, Fabienne, “*Partis politiques et démocratie numérique: une relation sous tensions*”, in, *Les partis politiques, ateliers de la démocratie*, **Edite par: Dominique ANDOLFATTO/Alexandra GOUJON**, Editions de l’Université de Bruxelles, Bruxelles, 2016.

GREFFET, Fabienne/WOJCIK, Stéphanie, “*La citoyenneté numérique, Perspectives de recherche*”, Réseaux, vol. 184-185, no. 2, 2014.

GRÖNLUND, Åke, “*ICT Is Not Participation Is Not Democracy – eParticipation Development Models Revisited*”, in, *Electronic Participation: First International Conference, ePart 2009 Linz, Austria, September 1-3, 2009 Proceedings*, **Eds: Ann**

MACINTOSH/Efthimios TAMBOURIS, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2009.

GUGLIELMI, Gilles J., “*Le vote électronique saisi par le droit: Le cas français*”, in, *Le Vote Électronique*, Ed: **Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL**, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015.

Guide to the European Citizens’ Initiative, Third Edition, European Commission Secretariat-General, Brussels, 2015.

GÜLAN, Aydın, “*Elektronik Haberleşme Kanunu Taslağında Yer Alan Evrensel Hizmet Kavramı*”, Kamu Hukuku Arşivi, Eylül 2004.

GÜRİZ, Adnan, “*Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasi Fikirleri*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, 1955.

GÜVEN, Vedat/ŞAHİNÖZ, Erkin, *Blokcincir - Kripto Paralar - Bitcoin*, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

HABERMAS, Jürgen, “*Kamusal Alan*”, in, *Kamusal Alan*, Der. ve Çev: **Meral ÖZBEK**, 1. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2004.

HABERMAS, Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, 9. Baskı, Çev: **Tanıl BORA/Mithat SANCAR**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

HACKER, Kenneth L. /DIJK, Jan A. G. M. Van, “*What is Digital Democracy?*”, Ed: **Kenneth L. HACKER/Jan A. G. M. Van DIJK**, *Digital Democracy: Issues and Theory of Practice*, Sage Publications, London, 2000.

HACKER, Kenneth L., “*The White House Computer-Mediated Communication (CMC) System and Political Interactivity*”, Ed: **Kenneth L. HACKER/Jan A. G.**

M. Van DIJK, *Digital Democracy: Issues and Theory of Practice*, Sage Publications, London, 2000.

HAGUE, Barry N./LOADER, Brian D., “*Digital Democracy: An Introduction*”, in, *Digital Democracy Discourse and Decision Making in the Information Age*, Edited by: **Barry N. HAGUE/Brian D. LOADER**, Routledge, London and New York, 2005.

HARARI, Yuval Noah, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, 10. Baskı, Çev: **Poyzan Nur TANELİ**, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016.

HEATER, Derek, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, 1. Baskı, Çev: **Meral DELİKARA ÜST**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

HELD, David, *Models of Democracy*, Third Edition, Polity Press, Cambridge, 2008.

HELLER, Nathan, “*Estonia, The Digital Republic*”, The New Yorker Magazine, December 11, 2017.

HINDMAN, Matthew, *The Myth of Digital Democracy*, Princeton University Press, 2009.

HOBBS, Thomas, *Elementa Philosophica De Cive-Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, 2. Baskı, Çev: **Cihan Deniz ZARAKOLU**, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.

HOBBS, Thomas, *Leviathan*, Çev: **Semih LİM**, 12. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

HUBERMAN, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 13. Baskı, Çev: **Murat BELGE**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

HUNTINGTON, Samuel P., “*Democracy’s Third Wave*”, *Journal of Democracy*, Spring 1991.

İŞIKLI, Şevki, *Dijital Vatandaşlık: Katılımcı Demokrasi Kuramına Aktüel Bir Katkı*, ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 2018.

İNALCIK, Halil, “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*”, in, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. Basım, **Editörler: Halil İNALCIK/Mehmet SEYİTDANLIOĞLU**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, 22. Baskı, **Çev: Ruşen SEZER**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Jason R.C. NURSE and Others, *An Independent Assessment of the Procedural Components of the Estonian Internet Voting System*, University of Oxford Cyber Studies Programme Working Paper Series No: 6, September 2016.

Jean GICQUEL/Jean-Eric GICQUEL, *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, 24e Edition, Éditions Montchrestien, Paris, 2010.

JONES, Bill (California Secretary of State), *California Internet Voting Task Force, A Report on the Feasibility of Internet Voting*, 2000.

KALFA, Ceren /ATAAY, Faruk, “*Tocqueville’in Demokrasi Teorisine Katkıları Üzerine*”, *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Nisan 2014.

KAMA IŞIK, Sezen, *Avrupa Veri Koruma Hukukuna Anayasal Bir Bakış*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

KAPANİ, Münci, “*Demokratik Teori Alanında Bazı Yeni Görüş ve Tartışmalar*”, Prof. Dr. Bülent Nuri Esen’e Armağan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 417, Ankara, 1977.

KAPANİ, Münci, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

KAPANİ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, 3. Bası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 19. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

KARAKUL, Selman, “*Hukuki ve İdari Denetim Ölçütü Olarak İyi Yönetim İlkeleri*”, Ombudsman Akademik Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 3, Temmuz-Aralık 2015.

KARAKUL, Selman, “*İyi Yönetim ve İnsan Hakları İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler*”, Ombudsman Akademik, Özel Sayı 1, Kamu Hizmetlerinde İyi Yönetim İlkeleri, Aralık 2018.

KELSEN, Hans, *Théorie Générale du Droit et de l'État*, Traduit par: **Béatrice LAROCHE**, Bruylant et Libraire Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1997.

KENT, Bülent, “*Telekomünikasyon Sektöründe Evrensel Hizmet Kavramı*”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XVI, Sa. 2, Y. 2012.

KERSTING, Norbert/BALDERSHEIM, Harald, “*Electronic Voting and Democratic Issues: An Introduction*”, in, *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, Eds: **Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM**, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

KIŞLALI, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

KITTICHAISAREE, Kriangsak, *Public International Law of Cyberspace*, Springer International Publishing, Switzerland, 2017.

KOCKA, Jürgen, “*Avrupa Modeli ve Almanya’da Durum*”, in, *19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu*, 1. Baskı, **Derleyenler: Jürgen KOCKA/Allan MITCHELL**, Çev: **Uygur KOCABAŞOĞLU**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

KOTKA, Taavi/del CASTILLO, Carlos Ivan Vargas Alvarez/KORJUS, Kaspar, “*Estonian e-Residency: Redefining the Nation-State in the Digital Era*”, University of Oxford Cyber Studies Programme, Working Paper Series-3, September, 2015.

KRIMMER, Robert/DUENAS-CID, David/KRIVONOSOVA, Iuliia/ VINKEL, Priit /KOITMAE, Arne, “*How Much Does an e-Vote Cost? Cost Comparison per Vote in Multichannel Elections in Estonia*”, in, *Electronic Voting, Third International Joint Conference, E-Vote-ID 2018 Bregenz, Austria, October 2–5, 2018 Proceedings*, **Eds: Robert KRIMMER/Melanie VOLKAMER/Véronique CORTIER/Rajeev GORÉ/Manik HAPSARA/Uwe SERDÜLT/David DUENAS-CID**, Springer Nature Switzerland, 2018.

KUÇURADI, İoanna, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 2. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011.

KUONI, Beat, “*E-Voting Case Law: A Swiss Perspective*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, **Eds: Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Ashgate Publishing, 2015.

KÜZECİ, Elif, *Kişisel Verilerin Korunması*, Yenilenmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2018.

LAMOULINE, Christian/POULLET, Yves, *Des autoroutes de l’information à la “Démocratie électronique”: de l’impact des technologies de l’information et de la communication sur nos libertés*, Bruylant, Bruxelles, 1997.

LAVENUE, Jean-Jacques, “*Printemps arabes: révolutions virtuelles?*”, in, *E-révolutions et révolutions*, **Jean-Jacques LAVENUE (dir.)**, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d’Ascq, 2016.

LAVIERS, Jérémy, “*Un Renouveau du Système Représentatif ? Les Partis Pirates*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

LE GOFF, Jacques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, **Çev: Hanife GÜVEN/Uğur GÜVEN**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.

LEMPEN, Blaise, *La démocratie à l’ère numérique: La “révolution” Facebook, Google, Twitter et Cie*, Georg éditeur, Chêne-Bourg, 2014.

LESCUYER, Georges, *Histoire des idées politiques*, 14e édition, Éditions Dalloz, Paris, 2001.

LEVY, Ron/ORR, Graeme, *The Law of Deliberative Democracy*, Routledge, New York, 2017.

LEWIS, Bernard, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, 4. Baskı, **Çev: Hamdi AYDOĞAN/Esra ERMERT**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

LEWIS, Elisa/SLITINE, Romain, *Le coup d’État citoyen: Ces initiatives qui réinventent la démocratie*, Éditions La Découverte, Paris, 2016.

LIJPHART, Arend, *Demokrasi Modelleri; Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*, 1. Baskı, **Çev: Güneş AYAS/Utku Umut BULSUN**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014.

LIPSON, Leslie, *Demokratik Uygarlık*, 1. Baskı, **Çev: Haldun GÜLALP/Türker ALKAN**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

LOCKE, John, *Two Treatises of Government*, 14th Edition, Cambridge Texts in the History of Political Thought, **Ed: Peter LASLETT**, Cambridge University Press, 2003.

LOKKE, Eirik, *Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat*, 1. Baskı, **Çev: Dilek BAŞAK**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

LUTZ, Barend/TOIT, Pierre du, *Defining Democracy in a Digital Age: Political Support on Social Media*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.

MACHIAVEL, Nicolas, *Discours sur la première décade de Tite-Live*, **Tr: Toussaint GUIRAUDET**, Bibliothèque Berger-Levrault, Paris, 1980.

MALBERG, Raymond Carré de, *Contribution à la Théorie générale de l'État Tome I*, Éditions Dalloz, Paris, 2004.

MALBERG, Raymond Carré de, *La Loi, expression de la volonté générale*, Economica, Paris, 1984.

MARKOFF, John, *Waves of Democracy: Social Movements and Political Change*, Second Edition, Paradigm Publishers, Boulder, 2015.

MARSILIUS of PADUA, *The Defender of The Peace*, **Ed and Tr: Annabel BRETT**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

MAVRAGANI, Amaryllis/TSAGARAKIS, Konstantinos P., “Predicting referendum results in the Big Data Era”, *Journal of Big Data*, 6:3, 2019.

MCNEILL, William H., *Dünya Tarihi*, 6. Baskı, **Çev: Alaeddin ŞENEL**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

MENSER, Michael, *We Decide: Theories and Cases in Participatory Democracy*, Temple University Press, Philadelphia, 2018.

MÉNY, Yves, *Imparfaites démocraties: Frustrations populaires et vagues populistes*, Presses de Sciences Po, Paris, 2019.

MERAY, Seha, “Halk Efkarı ve Yoklanması”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 3, Yıl: 1954.

MONTESQUIEU, *De l'Esprit des Lois I*, Editions Garnier, Paris, 1973.

MOROZOV, Evgeny, *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*, PublicAffairs, New York, 2013.

MOSSBERGER, Karen/TOLBERT, Caroline J./MCNEAL, Ramona S., *Digital Citizenship: The Internet, Society and Participation*, The MIT Press, 2008.

MUMCUOĞLU, Maksut, *Çağdaş Demokrasi Kuramlarında Katılma ve Türkiye 'de Katılmanın Gelişimi*, Ankara, 1982.

MUSSO, Pierre, “La pratique des réseaux chez Saint-Simon et l'émergence d'un concept”, in, *Télécommunications et philosophie des réseaux. La postérité paradoxale de Saint-Simon*, **Sous la direction de: Pierre MUSSO**, Presses Universitaires de France, 1998.

MUSSO, Pierre, “Network Ideology: From Saint-Simonianism to the Internet”, in, *Pierre Musso and the Network Society: From Saint-Simonianism to the Internet*, **Ed: Jose Luis GARCIA**, Springer International Publishing Switzerland, 2016.

NARMANLIOĞLU, Haldun, “Yurttaşın Nettaş”, içinde, “*Dijital Kavramlar, Olanaklar, Deneyimler*”, **Yay. Haz: Nilüfer TİMİSİ**, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016.

NOVARO, Audrey, “Une Menace pour L'État ? Liberté d'Expression et Censure”, in, *L'Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

OATES, Sarah/GIBSON, Rachel K., “*The Internet, Civil Society and Democracy*”, in, “*The Internet and Politics; Citizens, Voters and Activists*”, **Eds: Sarah OATES/Diana OWEN/Rachel K. GIBSON**, Routledge, New York, 2006.

OBERDORFF, Henri, *La démocratie à l'ère numérique*, Presses universitaires de Grenoble, 2010.

OECD, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449, OECD, 2019.

OKANDAN, Recai Galip, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968.

OLOKESUSI, Femi/AIYEGBAJEJE, Femi Ola, “*E-Democracy for Smart City Lagos*”, in, “*E-Democracy for Smart Cities*”, **Ed: Vinod KUMAR**, Springer Nature, Singapore, 2017.

ONAR, Erdal, *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler*, Ankara, 2003.

ORDONNEAU, Pascal, *Monnaies cryptées et blockchain: La confiance est-elle un algorithme ?*, Arnaud Franel Éditions France, Paris, 2017.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

ÖZBANK, Murat, *Jürgen Habermas*, in, *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*, **Ed: Ahu TUNÇEL/Kurtul GÜLENC**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

ÖZBUDUN, Ergun, *1924 Anayasası*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 15. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara, 2014.

PAINE, Thomas, *Rights of Man, Common Sense and Other Political Writings*, Edited By: **Mark PHILP**, Oxford University Press, 1998.

PALANCO, Alexandre, “*Combattre les fake news: Le référé de l’article L.163-2 du Code électoral et la liberté d’expression*”, *Revue du Droit Public*, No: 3, 2019.

PAPACHARISSI, Zizi A., *A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*, Polity Press, Cambridge, 2010.

PARISER, Eli, *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*, The Penguin Press, New York, 2011.

PELLEGRINI, François, “*Chaines de confiance et périmètre de certification en matière de vote électronique*”, in, *Le Vote Électronique*, Ed: **Gilles J. GUGLIELMI/Olivier IHL**, LGDJ, Lextenso Éditions, Issy-les-Moulineaux, 2015.

PIERSON, Christopher, *Modern Devlet*, İkinci Basım, Çev: **Neşet KUTLUĞ/Burcu ERDOĞAN**, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2015.

PLATON, *Devlet*, 28. Basım, Çev: **Sabahattin EYÜBOĞLU/M. Ali CİMCOZ**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

PLATON, *Yasalar*, Çev: **Candan ŞENTUNA/Saffet BABÜR**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

POLYBIUS, *The Histories*, Oxford University Press, Translated by: **Robin WATERFIELD**, New York, 2010.

PRATCHETT, Lawrence/WINGFIELD, Melvin, “*Electronic Voting in the United Kingdom: Lessons and Limitations from the UK Experience*”, in, *Electronic Voting*

and Democracy: A Comparative Analysis, **Eds: Norbert KERSTING/Harald BALDERSHEIM**, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

REECE, Bryan, “*E-Government Literature Review*”, *Journal of E-Government*, 3(1), 2006.

REEDY, Justin /WELLS, Chris, “*Information, The Internet and Direct Democracy*”, in, *Routledge Handbook of Internet Politics*, **Ed: Andrew CHADWICK/Philip N. HOWARD**, Routledge, 2009.

Reflection Paper Towards A Sustainable Europe By 2030, European Commission COM (2019) 22 of 30 January 2019, Brussels, 2019.

RÉGUER, David, *Blogs, Médias sociaux et Politique*, Les 2 Encres, Mayenne, 2009.

REICHENTAL, Jonathan, “*Strategic Planning for Smarter Cities*”, in, *Internet of Things and Data Analytics Handbook*, **Ed: Hwaiyu GENG**, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2017.

ROBIN, Agnès, “*La neutralité de l’internet, garantie d’un réseau ouvert*”, in, *Numérique: Nouveaux droits, nouveaux usages*, **Sous la direction de: Sylvain CHATRY/Thierry GOBERT**, Éditions Mare & Martin, Paris, 2017.

ROBINSON, Eric W. (Ed.), *Ancient Greek Democracy: Readings and Sources*, Blackwell Publishing, 2004.

RODOTA, Stefano, *La démocratie électronique: Du nouveaux concepts et expériences politiques*, Éditions Apogée, Rennes, 1999.

ROQUES-BONNET, Marie-Charlotte, “*La démocratie participative électronique: une contribution réelle du citoyen-internaute à la vie politique française ? La France Face aux modèles étrangers*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011.

ROQUES-BONNET, Marie-Charlotte, *Le droit peut-il ignorer la révolution numérique*, Michalon Éditions, Paris, 2010.

ROSANVALLON, Pierre, *La contre-démocratie: La politique à l'âge de la défiance*, Éditions du Seuil, Paris, 2006.

ROSANVALLON, Pierre, *La légitimité démocratique: Impartialité, réflexivité, proximité*, Éditions du Seuil, Paris, 2008.

ROUSSEAU, Dominique, *Radicaliser la démocratie*, Éditions du Seuil, Paris, 2017.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Flammarion, Paris, 2008.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Du contrat social*, Flammarion, Paris, 2001.

ROUVROY, Antoinette, “*La robotisation de la vie ou la tentation de l'inséparation*”, in, *L'Intelligence Artificielle et Droit*, **Sous la coordination de: Hervé JACQUEMIN/Alexandre de STREEL**, Éditions Larcier, Bruxelles, 2017.

RUNCIMAN, David, *Politika*, Çev: **Anıl Ceren ALTUNKANAT**, Domingo Yayınları İstanbul, 2016.

RUNKLE, Gerald, *A History of Western Political Theory*, The Ronald Press Company, New York, 1968.

RUSS, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, 3. Baskı, Çev: **Özcan DOĞAN**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.

SAINT VICTOR, Jacques de, *Les antipolitiques*, Editions Grasset & Fasquelle, Paris, 2014.

SAKA, Erkan, “*Türkiye’de İnternet*”, in, *Türkiye İnternet Tarihi*, **Der: Erkan SAKA**, Alternatif Bilişim Derneği, İstanbul, 2019.

SALİHPAŞAOĞLU, Yaşar, *Din ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği*, 3. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017.

SALY-ROUSSET, Olivier, “*L’Internet et La Démocratie Numérique; L’Individualisation de la Propagande*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique, Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY*, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

SARICA, Murat, *Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekaletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969.

SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Kuramı*, **Çev: Deniz BAYKAL**, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara.

SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, 2. Baskı, **Çev: Tunçer KARAMUSTAFAOĞLU/Mehmet TURHAN**, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2014.

SCHAUPP, L. Christian/CARTER, Lemuria, “*E-Voting: From Apathy To Adoption*”, *Journal of Enterprise Information Management*, Vol. 18 Issue: 5, 2005.

SCHMITT, Michael N., “*Cyber Operations and the Jud Ad Bellum Revisited*”, *Villanova Law Review*, Vol: 56, 2011.

SCHUMPETER, Joseph A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, London and New York, 2003.

SCHWAB, Klaus, *The Fourth Industrial Revolution*, Geneva, 2016.

SCRUTON, Roger, *A Dictionary of Political Thought*, Pan Books, London, 1983.

SCUPOLA, Ada, “*Digital Transformation of Public Administration Services in Denmark*”, Nordic and Baltic Journal of Information and Communication Technologies, Vol: 2018, Issue: 1, 2018.

SIMON, Herbert A., “*Bandwagon and Underdog Effects and the Possibility of Election Predictions*”, Public Opinion Quarterly, Volume 18, Issue 3, Fall 1954.

Siyasi Parti Üyesi Gençlerin Sosyal Medya Kullanımı Araştırması, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ve TÜSES, **Hazırlayanlar: Gülüm ŞENER/Hakan YÜCEL/Umur YEDİKARDEŞ**, İstanbul, Aralık 2018.

SUNSTEIN, Cass R., *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*, Princeton University Press, 2017.

ŞEN, İlker Gökhan, *Doğrudan Demokrasi: Kurumlar, Hukuki ve Siyasi Sorunlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013.

ŞENEL, Alaeddin, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

ŞENEL, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 1. Baskı, Teori Yayınları, Ankara, 1986.

T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) 2018 Yıllık Raporu, Ankara, Ocak 2019.

Tallinn Declaration on eGovernment, at the ministerial meeting during Estonian Presidency of the Council of the EU on 6 October 2017.

TANÖR, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, 5. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Temel AB Terimleri, T. C. Avrupa Birliği Bakanlığı, Ankara.

TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 19. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2015.

TEZİÇ, Erdoğan, *La Seconde République Turque*, Thèse pour le doctorat de l'Université de Paris, Faculté de Droit et des Sciences Économiques, Paris, 1965.

The 13th Waseda – Iac International Digital Government Rankings 2017 Report, Tokyo, 2017.

Thomas AQUINAS, *Political Writings*, Ed: **R. W. DYSON**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

TOCQUEVILLE, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*, Douzième édition, Institut Cospet, Paris, 2012.

TOKAJI, Danile, “*Electronic Voting Law in the United States*”, in, *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*, Edited by: **Ardita Driza MAURER/Jordi BARRAT**, Routledge London and New York, 2016.

TOUCHARD, Jean, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Işık Yayınları, 1. Baskı, Çev: **İsmail YERGUZ**, İstanbul, 2015.

TOURAINÉ, Alain, *Demokrasi Nedir?*, 6. Baskı, Çev: **Olcay KUNAL**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

TRILHA, Charlotte, “*La fracture numérique: Les inégalités d'accès*”, in, *L'Internet & La Démocratie Numérique*, Sous la direction de: **Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

TUFEKCI, Zeynep, *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protests*, Yale University Press, New Haven & London, 2017.

TUNÇ, Hasan, “*Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı*”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2, s. 1120.

TURCHETTI, Mario, *Tyrannie et tyrannicide de l’Antiquité à nos jours*, Presses Universitaires de France, Paris, 2001.

TÜRMEEN, Rıza, “*Ütopya Yazıları 2: Katılımcı Demokrasi*”, T24 Haber Sitesi, 12 Temmuz 2018, <https://t24.com.tr/yazarlar/riza-turmen/utopya-yazilari-2-katilimci-demokrasi,20087> Erişim Tarihi: 03.06.2019.

UÇKAN, Özgür, *E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2003.

Ulusal Genişbant Stratejisi ve Eylem Planı (2017-2020), Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Haberleşme Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.

United Nations E-Government Survey 2018, United Nations, New York, 2018.

USLU, Ateş, *Demokrasi, içinde, Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler*, Yay. Haz: **Gökhan ATILGAN/E. Attila AYTEKİN**, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

UYGUN, Oktay, “*Demokrasinin Çoğunlukçu ve Çoğulcu Modelleri: İki Bin Beş Yüz Yıllık Bir Tartışmanın Analizi*”, in, *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı, 5-6 Haziran 2010, Ankara*, 1. Baskı, **Yay. Haz.: Ece GÖZTEPE**, TBB Yayınları, Ankara, 2011.

UYGUN, Oktay, *Demokrasi, Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014.

UYGUN, Oktay, *Devlet Teorisi*, 1. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014.

UYGUN, Oktay, *İnsan Hakları Kuramı*, in, *Kamu Hukuku İncelemeleri*, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2013.

VACCARI, Christian, *Digital Politics in Western Democracies*, John Hopkins University Press, 2013.

VANBREMEERSCH, Nicolas, *De la démocratie numérique*, Éditions du Seuil, Paris, 2009.

VEDEL, Georges, *Manuel Élémentaire de Droit Constitutionnel*, Éditions Dalloz, Paris, 2002.

VERDEGEM, Pieter/D'HEER, Evelien, “*Social Media Logic and Its Impact on Political Communication During Election Times*”, in, *Managing Democracy in Digital Age: Internet Regulation, Social Media Use and Online Civic Engagement*, Eds: **Julia SCHWANHOLZ/Todd GRAHAM/Peter-Tobias STOLL**, Springer International Publishing, 2018.

VIDAL-NAQUET, Pierre /VERNANT, Jean-Pierre/BRISSON, Jean-Paul/BRISSON, Élisabeth, *Démocratie citoyenneté et héritage gréco-romain*, Deuxième édition, Editions Liris, Paris, 2004.

VURAL DİNÇKOL, Bihterin, “*Yurttaşlık ve Seçilme Hakkı Üzerine Bir Değerlendirme*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Nur Centel’e Armağan Özel Sayısı, Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: 2013.

VURAL DİNÇKOL, Bihterin, *1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik*, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992.

WANG, Na/XU, Heng/GROSSKLAGS, Jens, “*Third-Party Apps On Facebook: Privacy And The Illusion Of Control*”. In: *Proceedings Of The 5th ACM Symposium*

On Computer Human Interaction For Management Of Information Technology.
ACM, 2011.

WEILL, Rivka, “*Election integrity: the constitutionality of transitioning to electronic voting in comparative terms*”, in, *Digital Democracy in Globalized World*,
Edited by: Corien PRINS/Colette CUIJPERS/Peter L. LINDSETH/Monica ROSINA, Edward Elgar Publishing, 2017.

WOHLERS, Tony E./BERNIER, Lynne Louise, *Setting Sail into the Age of Digital Local Government*, Springer Publishing, New York, 2016.

WOJCIK, Stéphanie, “*Prendre au sérieux la démocratie électronique: De quelques enjeux et controverses sur la participation politique en ligne*”, in, *Internet, Machines à Voter et Démocratie*, **Sous la direction de: Elsa FOREY/Christophe GESLOT**, L’Harmattan, Paris, 2011.

YALÇINKAYA, Ayhan, *Sokrates ’ten Jakobenlere Batı ’da Siyasal Düşünceler*, **Ed: Mehmet Ali AĞAOĞULLARI**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

YENERER ÇAKMUT, Özlem, “*Dilekçe Hakkının Kullanılmasının Engellenmesi Suçu (TCK M. 121)*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 23, Sayı 1, 2017.

YILDIRIM, Turan/YASİN, Melikşah/KAMAN, Nur/ ÖZDEMİR, H. Eyüp/ÜSTÜN, Gül/OKAY TEKİNSOY, Özge, *İdare Hukuku*, **Ed: Turan YILDIRIM**, 7. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.

ZABUNOĞLU, Yahya, “*Thomas Hobbes, Hayatı, Eserleri ve Hukuki Fikirleri*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, 1958.

ZICCARDI, Giovanni, *Resistance, Liberation Technology and Human Rights in the Digital Age*, Springer Netherlands, 2013.

ZIEGLER, Jocelyn, “*Cyberdémocratie et Démocratie Participative*”, in, *L’Internet & La Démocratie Numérique*, **Sous la direction de: Philippe SÉGUR & Sarah PÉRIÉ-FREY**, Presses Universitaires de Perpignan, 2016.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Turkey: A Modern Turkey*, Third Edition, I. B. Tauris, London, 2003.

